

**T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI**

**URARTU MADEN SANATINDA
KALKAN, MIĞFER VE
SADAKLAR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Ayla BAŞ**

**Danışman
Yrd. Doç. Dr. RAFET ÇAVUŞOĞLU**

VAN-2008

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	IV
1. GİRİŞ	1
1.1. AMAÇ.....	2
1.2. YÖNTEM.....	2
1.3. ARAŞTIRMANIN TARİHÇESİ.....	4
2. MATERYAL VE ÜRETİM TEKNİKLERİ	8
2.1. MATERYAL	8
2.1.1. DEMİR.....	8
2.1.2. TUNÇ (BRONZ)	9
2.1.3. AHŞAP	10
2.1.4. DERİ.....	11
2.2. ÜRETİM TEKNİKLERİ	11
3. KALKANLAR.....	13
3.1. KULLANIM AMACINA GÖRE KALKANLAR.....	13
3.1.1. ADAK KALKANLARI.....	13
3.1.2. SAVUNMA KALKANLARI.....	15
3.1.3. ARABA KALKANLARI	16
3.2. FORMLARINAGÖRE KALKANLAR.....	17
3.2.1. UMBO MERKEZLİ KALKANLAR.....	17
3.2.1.1. ASLAN PROTOMLU KALKANLAR.....	17
3.2.1.2. SİVRİ VE YAYVAN UMBOLU KALKANLAR....	17
3.3. BEZEMELERİNE GÖRE KALKANLAR.....	17
3.3.1. BEZEMELİ KALKANLAR.....	17
3.3.2. BEZEMESİZ KALKANLAR	19
4. MİĞFERLER.....	20
4.1. KULLANIM AMACINA GÖRE MİĞFERLER.....	20
4.1.1. ADAK MİĞFERLERİ.....	20
4.1.2. SAVUNMA MİĞFERLERİ.....	21
4.2. FORMLARINA GÖRE MİĞFERLER.....	21
4.2.1. SİVRİ UÇLU MİĞFERLER	21

4.2.1.1. GEOMETRİK MOTİFLİ MİĞFERLER.....	22
4.2.1.2. FİĞÜRLÜ MİĞFERLER.....	23
4.2.1.3. BEZEMESİZ MİĞFERLER.....	25
4.2.2. SORGUÇLU (KULPLU) MİĞFERLER	26
4.2.3. TEPE KISMI FİĞÜRLÜ MİĞFERLER.....	27
5. SADAKLAR.....	28
5.1. KULLANIM AMACINA GÖRE SADAKLAR.....	28
5.1.1. ADAK SADAKLARI	29
5.1.2. SAVAŞ (SAVUNMA) SADAKLARI.....	30
5.1.3. ARABA SADAKLARI	31
5.2. FORMLARINA GÖRE SADAKLAR.....	32
5.2.1. SİLİNDİRİK SADAKLAR.....	32
5.2.2. DİKDÖRTGEN SADAKLAR.....	32
5.2.3. “U” BİÇİMLİ SADAKLAR	33
5.3. BEZEMELERİNE GÖRE SADAKLAR.....	33
5.3.1. YATAY BANTLI SADAKLAR.....	33
5.3.2. FİĞÜRLÜ SADAKLAR.....	34
5.3.3. BEZEMESİZ SADAKLAR	34
6. KATALOG	35
7. URARTU BETİMLEME SANATINDA KALKAN MİĞFER VE SADAKLAR.....	59
7.1. KALKANLAR.....	59
7.2. MİĞFERLER.....	60
7.3. SADAKLAR.....	62
8. DEĞERLENDİRME.....	63
9. SONUÇ.....	72
10. KAYNAKLAR.....	74
11. ÖZET.....	80
12. SUMMARY	81
13. ÇİZİM LİSTESİ.....	82
14. RESİM LİSTESİ.....	84
15. ÇİZİM VE RESİMLER.....	.....

ÖNSÖZ

Arkeoloji dünyasında gördüğü yoğun ilgiyi kaybetmeyen Urartu sanatı, yeni çalışmalarla her geçen gün biraz daha aydınlanmaktadır. Bu sanatın dikkat çeken yönlerinden biri, madeni değerlendirme biçimidir. Yaşadığı coğrafyada maden yataklarının yoğunluğuna paralel olarak Urartu Krallığı, bu materyali birçok eserde, hak ettiği üne yakışır biçimde kullanmayı bilmiştir.

Urartu maden sanatı içinde önemli bir grubu silahlar oluşturmaktadır. Savunma silahları arasında ele alınan kalkan, miğfer ve sadaklar, dönemin sanat anlayışının yanında Urartu'nun dinsel, ekonomik, siyasi ve sosyal yapısı hakkında da kayda değer bilgiler sunmaktadır.

Bu çalışmada Urartu maden sanatında yer alan kalkan, miğfer ve sadaklar, kullanım amaçları, formları ve bezeme özellikleri bakımından gruplandırılarak çevre kültürlerle etkileşimleri açısından değerlendirilmiştir.

Çalışmam sırasında engin hoşgörüsü, sabrı ve değerli fikirleriyle beni yönlendiren saygıdeğer hocam Yard. Doç. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU'na bütün içtenliğimle teşekkür ederim. Lisansüstü çalışmalarımdeki katkılarından dolayı Doç. Dr. Aynur ÖZFIRAT'a ve Yard. Doç. Dr. Hanefi BİBER'e; değerli yorumlarıyla konuya farklı açılardan yaklaşmamızı sağlayan ve Ayanıs Kalesi kazı buluntularından faydalanmamıza izin veren Sayın Prof. Dr. Altan ÇİLİNGİROĞLU'na ve asistanı Arş. Gör. Aylin Ü. ERDEM'e şükranlarımı sunarım. Ayrıca her konuda desteklerini gördüğüm YYÜ. Arkeoloji Bölümü öğretim elemanlarına; Rusça metin çevirilerinden dolayı Yard. Doç. Dr. Kemal İBRAHİMZADE'ye; Van Müzesi'ndeki çalışmalarında kolaylık sağlayan Müze Müdürü Fütuhat BAŞAR'A, Arkeolog Süleyman CAN'a, Arkeolog Fatih ARAP'a; Erzurum Arkeoloji Müzesi'nden Uzman Arkeolog F. Güler BARIN'a ve manevi desteğini esirgemeyen aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Ayla BAŞ

VAN-2008

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.y.	: Aynı yazar
AA	: Anadolu Araştırmaları
AFO	: Archiv für Orient Forschung
AMI	: Archaologische Mitteilungen aus Iran
AS	: Anotolia Studies
AMM	: Anadolu Medeniyetler Müzesi
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
BAR	: Banbury Road
Barnett, "Further Russian..."	: Richard David Barnett, "Further Russian Excavations in Armenia (1949-1953)", <i>Iraq</i> , XXI-1, Spring 1959, Iraq, 1-19.
Barnett-Gökçe, "The Find of Urartian..."	: Richard David Barnett-N. Gökçe, "The Find of Urartian Bronzes at Altın-tepe, Near Erzincan", <i>AS.</i> , 3, London, 1952, 121-129.
Belli, "Doğu Anadolu..."	: Oktay Belli, "Doğu Anadolu Bölgesinde Antik Demir Metalurjisinin Araştırılması", <i>III. KST.</i> , Ankara, 1985, 365-378.
Belli, "Gaziantep Müzesinde..."	:Oktay Belli, "Gaziantep Müzesinde Bulunan ve Kral İşpuini'ye ait Bronz Sadak", <i>Der Bronz Eköcker Des Königs Ishpuini im Museum Van Gaziantep Erol Atalay Memorial</i> , İzmir,1991, 7-14.
Belli, "Ore Deposits..."	:Oktay Belli, "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron", <i>Urartu a Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.</i> , Jerusalem,1991, 16-41.
Belli, "Der Beschriftete..."	:Oktay Belli, "Der Beschriftete Bronzhelm Des Königs Menua Aus der Festung Burma geçit Bei Tunceli", <i>Aspect of Art and Iconigraphy: Anatolia and Its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç</i> , Ankara, 1993, 61-67.

- Belli, “1995 Yılı Aşağı ...” : Oktay Belli, “1995 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *XVIII. KST.*, I, Ankara, 1996, 379-409.
- Belli, *Anzaf Kaleleri...* : Oktay Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, İstanbul, 1998.
- Belli, “Eskiçağ Dünyasının...” : Oktay Belli, “Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular”, *Türk Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 2000, 371- 378.
- Belli, “Van Bölgesi’nde...” : Oktay Belli, “Van Bölgesi’nde Bir Erken Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe” *Türk Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 2000, 175-180,
- Belli, *Urartu: Savaş...* : Oktay Belli, *Urartu: Savaş ve Estetik*, İstanbul, 2003.
- Belli, “Bronz Quiver...” : Oktay Belli, “Bronz Quiver with Cuneiform Inscriptions from Van-Upper Anzaf Fortress” , *Ancient Near Eastern Studies*, 12, Peeters, 2004, 277–298.
- Belli-Konyar, “Van Yoncatepe...” : Oktay Belli-Erkan Konyar, “Van-Yoncatepe Kazıları ve Nekropolü Kazıları”, *Türk Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 2000, 181-200.
- Belli-Konyar, “Excavations At Van-...” : Oktay Belli-Erkan Konyar, “Excavations At Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis”, *Tel Aviv*, 2, Tel Aviv, 2001, 169-212.
- Belli-Konyar, Doğu Anadolu..., : Oktay Belli-Erkan Konyar, *Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropelleri*, İstanbul, 2003.
- Bkz. : Bakınız
- Calmeyer, *Datierbare Bronzen...* : Peter Calmeyer, *Datierbare Bronzen Aus Luristan Und Kirmanshah*, Berlin, 1969.
- Çavuşoğlu, “A Fragmentary Urartian...” : Rafet Çavuşoğlu, “A Fragmentary Urartian Belt in the Diyarbakır Museum”, *SMEA*, , Roma, 2003, 21-26.
- Çilingiroğlu, “Van Dilkaya...” : Altan Çilingiroğlu, “Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış”, *XIV. KST.*, I, Ankara, 1992, 469-487
- Çilingiroğlu, “Ritual Ceremonies ...” : Altan Çilingiroğlu, “Ritual Ceremonies in the Temple Area of Ayanis”,

	<i>Anatolian Iron Ages</i> , 5, Ankara, 2001, 31-37.
Çilingiroğlu, <i>Urartu Krallığı...</i>	: Altan Çilingiroğlu, <i>Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı</i> , İzmir, 1997.
Çilingiroğlu-Sağlamtimur, "Van-Ayanis Urartu..."	: Altan Çilingiroğlu-Haluk Sağlamtimur, "Van-Ayanis Urartu Kalesi Kazıları 1997", <i>XX. Kazı Sonuçları Toplantısı</i> , I, Tarsus, 1998, 527-540.
Çiz.	: Çizim
DTCF	: Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi.
Erzen, "1959-1961 Yılları..."	: Afif Erzen, "1959-1961 Yılları Arasında Toprakkale Araştırmaları", <i>Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler</i> , VI, Ankara, 1967, 53-75.
Erzen, "Untersuchungen In Der..."	: Afif Erzen, "Untersuchungen In Der Urartaischen Stadt Toprakkale Bei Van Den Jahren 1959-1961" : <i>Archaeologischer Anzeiger</i> , Berlin, 1962, 383-414.
Hancar, "Das Urartäische..."	: Franz Hancar, "Das Urartäische Lebensbaummotiv: eine neue Bedeutungstradition?", <i>Iranica Antiqua</i> , 6, 1966, 92-108.
Kellner, "Grouping and Dating..."	: Hans-Jörg Kellner, "Grouping and Dating of Bronze Belts", <i>Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.</i> , Jerusalem, 1991, 144-161.
Kellner, "Bemerkungen Zuden..."	: Hans-Jörg Kellner, "Bemerkungen Zuden Helmen in Urartu", <i>AA</i> , 8, Ankara, 1982, 205-213.
Kellner, "Votive Plaque..."	: Hans-Jörg Kellner, "Votive Plaque", <i>Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.</i> , Jerusalem, 1991, 286-299.
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
LAR	: Daniel David Luckenbill
LAR, <i>Ancient Records...</i>	: Daniel David Luckenbill, <i>Ancient Records of Assyria and Babylonia</i> , II, Newyork, 1968.
Lev.	: Levha

- Maass, "Helme, Zubehör ...": M. Maass, "Helme, Zubehör von Wagen und Pferdegeschirr aus Urartu", *AMI*, 1987, 20, 65-92.
- Merhav, "Shields": Rivka Merhav, "Shields", *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Jerusalem, 1991, 134-138.
- Muscarella, "Warfare at Hasanlu...": Oscar White Muscarella, "Warfare at Hasanlu in the Late 9th Century B.C.", *Expedition*, 31, Pennsylvania, 1989, 24-36.
- Muscerella, *Bronz and Iron...*: Oscar White Muscarella, *Bronz and Iron. Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, New York, 1988.
- Nagel, "Ein Urartaischer ...": W. Nagel, "Ein Urartaischer Helm Aus Dem Argisti-Magazin", *AFO*, 19, 1959-1960, 146.
- Özgen, *The Urartian Bronze...*: Engin Özgen, *The Urartian Bronze Collection at the University Museum: The Urartian Armor*, University of Pennsylvania Doctorate Thesis University Microfilm İnternational, Pennsylvania, 1979.
- Piotrovskii, *Il Regno...*: B.B. Piotrovskii, *Il Regno di Van Urartu*, Roma, 1966.
- Piotrovskii, *Urartu: The Kingdom...*: B.B. Piotrovskii, *Urartu: The Kingdom of Van and Its Art*, London, 1967.
- Piotrovskii, *Ancient Civilization...*: B.B. Piotrovskii, *Ancient Civilization Urartu*, London, 1969.
- Res.: Resim
- Riemschneider, *Das Reich...*: M. Riemschneider, *Das Reich em Ararat*, Leipzig, 1965.
- Sevin, "Son Tunç...": Veli Sevin, "Son Tunç Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi", *Bulleten*, C.18, 252, Ankara, 2004, 355-388.
- Sevin, *Eski Anadolu...*: Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Perslere Kadar Anadolu*, İstanbul, 2003.
- Sevin-Özfırat, "Van-Karagündüz...": Veli Sevin-Aynur Özfırat, "Van Karagündüz Kazıları" *Türk Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 2000, 168-174.

- Sevin-Özfirat,” Hakkari Stelleri...” : Veli Sevin-Aynur Özfirat, “ Hakkari Stelleri:Doğu Anadolu’da Savaşçı Çobanlar İlk Not”, *Belleten*, LXV-243, Ankara, 2001, 501-518.
- SMEA : Studi Micenei Ed-Egeo-Anatolici
- TAD : Türk Arkeoloji Dergisi
- Wartke, “Production of Iron...” : Ralf-Bernhard Wartke, “Production of Iron Artifacts”,*Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E* 1991,322-334.
- Wartke, *Toprakkale, Untersuchungen...*: Ralf-Bernhard Wartke, *Toprakkale, Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vonderasiatischen Museum zu*, Berlin, 1990.

1. GİRİŞ

Eski çağlardan başlayarak, insanoğlunun sürekli bir gelişim çizgisi üzerinde yaşamını devam ettirdiği görülmektedir. İlk mağaralarda, avcılık ve toplayıcılıkla idame edilen hayat, daha sonra yerini tarımla birlikte yerleşik yaşama bırakmıştır. Sosyal örgütlenme ve sınıfların oluşmasıyla, toplumsal gereksinimlerde de farklılıklar ortaya çıkmıştır. Başlangıçta taş ve obsidyenden yapılan çeşitli alet, silah ve süs eşyalarının yerini madenin keşfiyle birlikte maden eserler almıştır. Madenin insan yaşamına girmesiyle hızla değişen ve gelişen toplumsal yapı, beraberinde hayatta kalabilme mücadelesini de getirmiştir. Bunun için de güçlü silahlarla donatılmış bir orduya gereksinim duyulmuştur. İlk önceleri baltadan ibaret olan silah anlayışı, daha sonraları hançer, mızrak ucu, ok ucu ve topuz başlarının üretilmesiyle çeşitlenmeye başlamıştır. İlerleyen dönemlerde silah repertuarına kalkan, miğfer, sadak gibi farklı örnekler de eklenmiştir. Tarihte gerek güçlü bir orduya sahip olması gerekse askeri teçhizatındaki çeşitlilik yönüyle dikkat çeken uygarlıklardan biri de Urartu'dur.

M.Ö. I. binde Doğu Anadolu başta olmak üzere Trankafkasya ve Kuzeybatı İran'ın bir bölümünde hüküm süren Urartu Krallığı, bölgenin önemli güçleri arasındaki yerini almıştır. İnşa ettiği ihtişamlı kaleler, su kanalları, kaya mezarları ve maden işçiliği gibi birçok alanda getirdiği değişimlerle tarihe damgasını vurmuştur. Urartu Krallığı'nın bu başarısındaki nedenlerden biri, kuşkusuz donanımlı bir orduya sahip olması ve askeri alandaki teşkilatlanmasıdır.

Yakındoğu kültürleri içinde madeni kullanmadaki başarısıyla bilinen Urartu'da demir, tunç gibi materyallerden yapılan farklı silahlar bulunmaktadır. Bunlar içinde önemli bir grubu savunma amaçlı silahlar olarak da bilinen kalkan, miğfer ve sadaklar oluşturmaktadır.

Urartu öncesine ışık tutan Karagündüz,¹ Dilkaya,² Yoncatepe,³ Ernis⁴ ve Hakkâri'de⁵ yapılan kazı çalışmalarında Erken Demir Çağ'a ait çok sayıda silah ele geçirilmiştir. Söz konusu dönemin silah anlayışını gözler önüne seren bu yerleşimlerde daha çok hançer, bıçak, mızrak ucu ortaya çıkarılmıştır Hakkâri stellerinde de⁶ bunları izlemek mümkündür. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda

¹ Veli Sevin-Ersin Kavaklı, *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü. Van-Karagündüz*, İstanbul, 1996, 34, Res.22-23-24-25; Veli Sevin-Aynur Özfırat, "Van-Karagündüz Kazıları", *Türk Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 2000,168-174; Veli Sevin, "Son Tunç Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi", *Belleten*, XVIII-252, Ankara, 2004, 356-386, Res. 5.

² A Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı", *IX. KST.*, I, Ankara, 1987, 229-247; a.y., "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış", *XIV. KST.*, I, Ankara, 1992, 469-491.

³ Oktay Belli-Erkan Konyar, "Van-Yoncatepe Kazıları ve Nekropolü Kazıları", *Türk Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 2000, 181-200, Res. 6; a.y., "Excavations At van-Yoncatepe Fortress and Necropolis", *Tel Aviv*, 2, Tel Aviv, 2001, 169-212 Res.34-35; a.y., *Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller*, İstanbul, 2003, Res. 55.

⁴ Oktay Belli, "Van Bölgesi'nde Bir Erken Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe" *Türk Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 2000, 175-180, Res.6-7.

⁵ Veli Sevin- Aynur Özfırat- Ersin Kavaklı, "1997-1999 Hakkari Kazıları", *22. KST.*, Ankara, 2000, 355-368, Res. 11; Veli Sevin, "Hakkari" *Arkeo-Atlas*, 3, 2003, 123.

⁶ Veli Sevin-Aynur Özfırat, " Hakkari Stelleri:Doğu Anadolu'da Savaşçı Çobanlar İlk Not", *Belleten*, LXV-243, Ankara, 2001, 501-518, Res. 6-7.

Erken Demir Çağ merkezlerinde kalkan, miğfer ve sadaklara rastlanılmamıştır. Urartu'nun kuruluşuyla birlikte bölgede farklı türde silahların kullanıldığı ele geçen eserlerle belgelenmiştir.

1.1. AMAÇ

Urartu madenciliği ve maden sanatı hakkında pek çok yayın bulunmaktadır. Ancak bu eserlerde Urartu maden sanatına, bazen malzeme açısından değinilmiş, bazen de tek tek eserlerden genel yayınlarda söz edilmiştir. Bu anlamda savunma silahları olan kalkan, miğfer ve sadaklar, bütün olarak herhangi bir bilimsel çalışmaya konu olmamıştır. Maden sanatıyla ilgili yayınlarda bu eserler, ayrıntıya yer verilmeden yüzeysel tanımlamalarla anlatılmıştır.

Bu çalışmanın amacı, Urartu maden sanatının önemli bir grubunu oluşturan kalkan, miğfer ve sadakları, betimleme sanatı ve ele geçen örneklerden hareketle bilimsel bir bakış açısıyla incelemektir. Bu eserlerin sanatsal yönleri tanıtılacak, çağdaş kültürlerle etkileşimi ile benzer ve farklı özellikleri üzerinde durulacaktır. Bunun yanı sıra kalkan, miğfer ve sadakların, dönemin askeri ve dinsel yaşamına yönelik sunduğu bilgiler de değerlendirilecektir. Ayrıca kalkan, miğfer ve sadakların kullanım farklılığında ayırt edici etkenlerin bulunup bulunmadığı araştırılacaktır.

1.2. YÖNTEM

Çalışmamızı oluşturan kalkan, miğfer ve sadaklar günümüze ulaşan eserler ve Urartu betimleme sanatında yer alan örnekler ışığında ele alınacaktır. Ele geçen eserlerin bütünüyle değerlendirilmesi bunların bir kısmının yurt dışındaki müzelerde ve özel koleksiyonlara ait olması gibi nedenlerden dolayı gerçekleştirilememiştir.

Çalışmanın ilk aşamasında kalkan, miğfer ve sadak örneklerini barındıran Ankara Anadolu Medeniyetleri, Gaziantep, Erzurum ve Van müzelerinde gerekli çalışmaları yapmaya yönelik Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan gerekli resmi izinler alınmıştır. Ardından Gaziantep, Erzurum ve Van müzelerinde satın alma ve kazı yoluyla kazandırılan eserler incelenerek fotoğraf ve ölçüm çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi yetkililerinin çalışma izni vermemesi nedeniyle bu müzedeki buluntular çalışma kapsamı içine dâhil edilememiştir. Ayrıca bölge müzelerinden Diyarbakır, Adıyaman ve Urfa müzeleri de gezilerek bu müzelerin konuyla ilgili materyal barındırmadığı anlaşılmıştır.

Sözü edilen müzelerdeki eserlerin yanında, Ayanis Kalesi kazılarında çıkarılan malzemelerin bir bölümü de Sayın Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu'nun izniyle çalışma kapsamına dâhil edilmiştir. Ayrıca yurt dışındaki müzeler ve özel koleksiyonlardaki eserlerin yayınlanan örneklerinden de yararlanılmıştır.

“Urartu Maden Sanatında Kalkan, Miğfer ve Sadaklar” konulu çalışmanın oluşum aşamasında hedefimiz, bu eserlerin büyük bir çoğunluğuna ulaşmaktır. Fakat bazı nedenlerden dolayı kalkan, miğfer ve sadakların çok azı çalışma kapsamına dahil edilmiş ve değerlendirme bu eserler üzerinden yapılmaya çalışılmıştır.

Ardından konu ile ilgili bilimsel literatür taraması yapılmıştır. Bu amaçla Atatürk Üniversitesi, Bilkent Üniversitesi, Boğaziçi Üniversitesi ve Yüzüncü Yıl

Üniversitesi kütüphaneleri ile Milli Kütüphane'den faydalanılmıştır. Ayrıca hocam Sayın Yrd. Doç. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU'nun kitaplığından da söz konusu yayınların temini aşamasında yararlanılmıştır. Bunun yanında internet üzerinden de konuyla ilgili dokümanlara ulaşılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünü oluşturan giriş kısmında konunun amacı, kullanılan yöntemler ve araştırmanın tarihçesine yer verilmiştir.

İkinci bölümde kalkan, miğfer ve sadaklarda kullanılan materyal ve üretim teknikleri anlatılmıştır.

Üçüncü bölümde kalkanlar, kullanım amacı, form ve bezemelerine göre gruplandırılarak tanıtılmıştır.

Dördüncü bölümde miğferler, kullanım amacı ve formlarına göre sınıflandırılmıştır. Formların ilk grubunu oluşturan sivri uçlu miğferler, bezemeleri itibariyle geometrik, figürlü ve bezemesiz olarak ayrıca üç başlık altında incelenmiştir.

Beşinci bölümde sadaklar, kullanım amacı, form ve bezemelerine göre başlıklandırılarak anlatılmıştır.

Altıncı bölümü oluşturan katalog kısmında Van Müzesi'nden 9, Gaziantep Müzesi'nden 2, Erzurum Müzesi'nden 2, Ayanis Kalesi'nden 5 ve yayınlardan elde edilen 29 eser aşağıda belirlenen şablona uygun biçimde tanıtılmıştır:

Katalog No	:
Adı	:
Cinsi	:
Buluntu Yeri	:
Dönemi	:
Bugün Bulunduğu Yer	:
Müze Envanter No	:
Müze Geliş Şekli	:
Kazı Envanter No	:
Çizim No	:
Resim No	:
Yayımlar	:
Tanımı	:

Yedinci bölümde Urartu betimleme sanatında yer alan kalkan, miğfer ve sadaklara değinilmiştir.

Sekizinci bölümde incelenen kalkan, miğfer ve sadakların kendi içerisinde form, malzeme ve bezeme düzenleri bakımından bir değerlendirmesi yapılmış, çevre uygarlıklardaki örneklerle karşılaştırması yapılmıştır.

Dokuzuncu bölümde çalışmamız içinde yer alan örneklerin verilerine göre yapılan değerlendirmelerden yola çıkılarak Urartu kalkan, miğfer ve sadaklarının Urartu kültürü içindeki yerine değinilerek sonuca ulaşılmıştır.

Çalışma, Türkçe ve İngilizce özet, kaynaklar, çizim listesi, resim listesi ve çizim ve resimlerle son bulmaktadır.

1.3. ARAŞTIRMANIN TARİHÇESİ

Urartu tarihine ait araştırmalar, M.S. 5.yüzyıla kadar uzanmaktadır. Ermeni araştırmacı Koreli MOSES, Van Gölü çevresindeki Urartu eserlerini tanımlayarak bilim dünyasına sunmuştur. Friedrich SCHULZ, 1827 yılında Fransız Asya Derneği tarafından görevlendirilerek, Moses'in yayınlarında yer alan Urartu eserlerini incelemiş, elde ettiği bilgileri Paris'e ulaştırmıştır. SCHULZ'un Hakkâri yakınlarında bir suikast sonucu ölümü bu çalışmaların yarıda kesilmesine neden olmuştur.⁷ Dönemin antikacılarından Ermeni kökenli Sedrak DEVGANS 19. yüzyılda bugünkü Toprakkale'de gerçekleştirdiği kaçak kazılardan elde ettiği tunç eserleri İngiliz sefiri Arkeolog Austen Henry LAYARD'a getirmiştir. Bu eserlerin varlığı, Layard'ın 1879 yılında British Museum adına yardımcısı Hormuzd RASSAM'ı görevlendirerek Toprakkale kazılarının başlatılmasına neden olmuştur.⁸ Toprakkale çalışmaları, 1898 yılında Alman C.F. LEHMANN ve W. BLECK; 1911-1912, 1916 yıllarında Rus bilim adamları I.A. ORBELİ ve N.Y. MARR tarafından devam ettirilmiştir. I. Dünya Savaşı'nın neden olduğu 22 yıllık aradan sonra Silva ve Kirsop LAKE başkanlığında Amerikalı bir ekip Van'daki Urartu çalışmalarını sürdürmüştür.⁹

Urartu araştırmaları daha sonra 1956-57 yıllarında Charles BURNEY, Ekrem AKURGAL, Boris PİOTROVSKİİ, Richard David BARNETT, Mirjo SALVİNİ, M.N. Van LOON gibi bilim adamları tarafından devam ettirilmiştir. Ermenistan'daki Urartu yerleşimleri olan Karmir-Blur, Armavir-Blur, Arin-Berd'de ve Kuzey Batı İran topraklarındaki Bastam yerleşmesinde yoğun çalışmalar yapılmıştır.

Urartu yerleşimlerinde Türk araştırmacıların çalışmaları 20. yüzyılın ortalarında, 1950'li yıllarda yoğunluk kazanmıştır. Tahsin ÖZGÜÇ Altın-tepe'de; Afif ERZEN Çavuş-tepe, Toprakkale ve Van Kalesi'nde; Emin BİLGİÇ ve Baki ÖĞÜN Kef Kalesi'nde; Kemal BALKAN Aznavur-tepe ve Girit-tepe'de Urartu kültürünü araştırmaya yönelik kazı çalışmaları gerçekleştirmiştir. Bu çalışmaların ardından Taner TARHAN ve Veli SEVİN'in Van Kalesi, SEVİN'in Karagündüz, Oktay BELLİ'nin Anzaf Kaleleri ve Yoncatepe, Altan ÇİLİNGİROĞLU'nun Dilkaya ve Ayanis Kalelerindeki araştırmaları Türk bilim adamları tarafından

⁷ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, 1.

⁸ Veli Sevin, "Urartu Devleti", *Arkeo-Atlas*, 4, İstanbul, 2005, 64-94.

⁹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*, 1997, 2.

gerçekleştirilen yeni dönem Urartu çalışmalarının başlıcalarıdır. Bu çalışmaların bir bölümü hala devam etmektedir.

Son dönemlerde de Urartu toprakları üzerinde yapılan kazı ve yüzey araştırmaları sürdürülmektedir. Uzun yıllardan beri Aynur ÖZFIRAT'ın Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki çalışmaları, birçok yeni arkeolojik yerleşimin tespit edilmesi; yine Rafet ÇAVUŞOĞLU'nun Kalecik Nekropolü Kazı Çalışmaları Urartu kültürünün bilinmeyen farklı boyutlarını ortaya çıkarması bakımından önem taşımaktadır.

Bu çalışmalar sayesinde M.Ö. I. binde bölgedeki büyük güçlerden biri olan Urartu Krallığı'na dair pek çok bilgi edinilmiştir. Askeri kaleler, tapınaklar, kaya mezarları, depo binaları gibi günümüze gelen yapıları ve madeni sanat eserleri, bu kültürün sosyal yaşamı, dinsel inançları ve siyasi yapılanması kadar gelişmiş sanat anlayışları hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Kalkan, miğfer ve sadaklar da; bu kaynaklar arasında yer almaktadır.

Urartu kalkan, miğfer ve sadakları hakkında bilgi veren kaynakları Urartu sanatıyla ilgili genel yayınlar, maden sanatını konu edinen yayınlar ve kazılardan çıkan eserleri değerlendiren yayınlar olarak gruplandırmak mümkündür. Her üç grupta da eserlerin genel özelliklerine değinildiği, ancak ayrıntılı bilgilere genelde yer verilmediği gözlenmektedir.

PIOTROVSKİİ,¹⁰ AZARPAY¹¹ ve VAN LOON'un¹² Urartu sanatını genel olarak inceledikleri kitaplarında Urartu maden eserlerinin analizine yer verilmiştir. ÖZGEN'in Pennsylvania Üniversite Müzesi'ndeki Urartu eserlerini çalıştığı doktora tezinde diğer müzelerdeki madeni eserlere de değinilmektedir.¹³ Bu çalışmada incelenen eserler içinde miğferler ve sadaklar gruplandırılarak yapım teknikleri açısından incelenmiştir.

Urartu madeni eserleri hakkında bilgi edinilen önemli kaynakların bir grubu SEİDL, BORN ve MERHAV tarafından hazırlanmıştır. SEİDL tarafından hazırlanan Urartu bronz eserlerini konu alan çalışmalarında¹⁴ Urartu sanatında bilinen bronzdan yapılan kalkan, miğfer ve sadaklara yer verilmiştir. SEİDL ve BORN tarafından hazırlanan ve Axel Gutman kataloğundaki miğferleri konu alan eserde bu katalogdaki Assur ve Urartu miğferlerinin yapım teknikleri ve materyalleri hakkında kayda değer bilgiler yer almaktadır.¹⁵ MERHAV'ın¹⁶ Urartu'yu döneminin metal merkezi olarak ele aldığı çalışmasında da farklı araştırmacılar tarafından hazırlanan makalelerde kalkanlar,¹⁷ miğferler ve sadaklar¹⁸ ayrı ele alınmıştır.

¹⁰ Boris B.Piotrovskii, *Il Regno di Van Urartu*, Roma, 1966; a.y., *Urartu: The Kingdom of Van and Its Art*, London, 1967; a.y., *Ancient Civilization Urartu*, London, 1969.

¹¹ Guitty Azarpay, *Urartian Art and Artifacts A Chronological Study*, Berkeley Los Angeles, 1968.

¹² M.N. Loon, *Urartian Art Its Distinctive Traits In The Light Of New Excavations*, İstanbul,1966.

¹³ Engin Özgen, *The Urartian Bronze Collection at the University Museum: The Urartian Armor*. (University of Pennsylvania Doctorate Thesis University Microfilm International), Pennsylvania, 1979.

¹⁴ Ursula Seidl, "Urartu as a Bronzeworking Centre", *Bronzeworking Centres of Western Asia C. 1000-539 B.C.*, London, 1988, 169-175; a.y., *Bronze Kunst*, Mainz, 2004.

¹⁵ Herman Born-Ursula Seidl, *Schutzwaffen aus Assyrien und Urartu*, Berlin, 1995.

¹⁶ Rivka Merhav *Urartu A Metalworking Center in The First Millenium B.C.E.*, Jerusalem, 1991.

¹⁷ Rivka Merhav, "Shields", *Urartu A Metalworking Center in The First Millenium B.C.E.*, Jerusalem, 1991, 134-138

¹⁸ Peter Calmeyer, "Helmets and Quivers", *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Jerusalem, 1991, 123-126.

Urartu maden sanatının önemli bir bölümünü oluşturan kalkan, miğfer ve sadaklara değinen ilk eserler, kazı çalışmalarının yer aldığı yayınlardır. Bu yayınlarda çalışmalar sırasında ele geçen eserlere değinilmiştir. Bu tür çalışmalarda konumuz kapsamındaki eserlerin, buldukları mekân, sayı ve ebatlarıyla birlikte şekilsel özelliklerine değinilmiştir.

ÇİLİNGİROĞLU'nun , “Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı” adlı eserinde¹⁹ Urartu maden işçiliği ve Urartu kalkan, miğfer ve sadaklarına, Ayanis Kalesi ve ele geçen buluntuların anlatıldığı yayında²⁰ ve makalelerinde²¹ Ayanis Kalesi'nden kalkan, miğfer ve sadakların bir kısmına yer verilmiştir. BELLİ, Doğu Anadolu Bölgesinde yaptığı araştırmalarda Urartu madenciliği hakkında çeşitli yayınlar²² hazırlamıştır. Ayrıca “Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları”²³ ve Anzaf Kaleleri Kazısı bildirimlerinin²⁴ anlatıldığı Kazı Sonuçları Toplantısı adlı yayınlarda Anzaf Kalesi'nde ele geçen kalkan ve bu kalkan üzerindeki betimlemeler değinmiştir. Bunların dışında Urartu maden sanatı içinde yer alan eserler,²⁵ Anzaf Kalesi sadaklarının yer aldığı makale,²⁶ Belli'nin bu konu hakkında bilgiler sunan yayınlardır.

Urartu askeri donanımı içinde yakın dövüş silahları olarak da nitelendirilen tek çalışma Yrd. Doç. Dr Hanifi Biber tarafından hazırlanan “Urartu Silahları: Kılıç Hançer ve Mızrak” konulu doktora tezidir.²⁷

Bunların yanı sıra, PİOTROVSKİİ Karmir-Blur²⁸; WARTKE²⁹, BARNETT,³⁰ ERZEN,³¹ BOYSAL,³² Toprakkale; BURNEY Kayalidere³³; ÖZGÜÇ,³⁴ BARNETT- GÖKÇE³⁵ Altuntepe; yayınlarında bu merkezlerden çıkan kalkan, miğfer ve sadaklara diğer buluntularla beraber yer vermişlerdir.

¹⁹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*

²⁰ Zafer Derin- Altan Çilingiroğlu “Armour and Weapons”, *Ayanis I Ten years'Excavations at Rusahinili 1989-1998*, Eiduru-kai, 2001, 155-187.

²¹ Altan Çilingiroğlu, “Ritual Ceremonies in the Temple Area of Ayanis”, *Anatolian Iron Ages*, 5, Ankara, 2001, 31-37; a.y., “Progetto Urartu”, *SMEA*, XLIII, Roma, 2001, 275-279.

²² Oktay Belli, “Doğu Anadolu Bölgesinde Antik Demir Metalurjisinin Araştırılması”, *III. KST.*, Ankara, 1985, 365-378; a.y., “Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Jerusalem, 1991, 16-41; a.y., “Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular”, *Türk Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 2000, 371-378.

²³ Oktay Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, İstanbul, 1998.

²⁴ Oktay Belli, “1995 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *XVIII. KST.*, I, Ankara, 1996, 379-409.

²⁵ Oktay Belli, *Urartu: Savaş ve Estetik*, İstanbul, 2003.

²⁶ Oktay Belli, “Bronz Quiver with Cuneiform Inscriptions from Van-Upper Anzaf Fortress”, *Ancient Near Eastern Studies*, 12, Peeters, 2004, 277-298.

²⁷ Hanifi Biber, *Urartu Silahları: Kılıç, Hançer ve Bıçaklar*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van, 2005.

²⁸ Boris B.Piotrovskii, *Karmir-Blur III*, Leningrand, 1953; a.y., *Il Regno...*; a.y., *Ancient Civilization...*

²⁹ Ralf Bernhard Wartke, *Toprakkale, Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vonderasiatischen Museum zu, Berlin*, 1990.

³⁰ Richard David Barnett, “The Excavations of the British Museum at Toprakkale Near Van”, *Iraq*, XII, 1950, 1-23.

³¹ Afif Erzen, “UntersuchungenIn Der Urartaischen Stadt Toprakkale Bei Van Den Jahren 1959-1961”, *Archaologischer Anzeiger*, Berlin, 1962, 383-414; a.y., “1959-1961 Yılları Arasında Toprakkale Araştırmaları”, *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, VI, Ankara, 1967, 53-75.

³² Yusuf Boysal “Toprakkale'de Yapılan Kazılarla Ele Geçen Bir Urartu Kalkanı” *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, VI, Ankara, 1967, 71-75.

³³ Charles Burney, “A First Season of Excavations at The Urartian Citadel of Kayalidere”, *Anatolian Studies*, XVI, London, 1966, 55-111.

³⁴ Tahsin Özgüç, “Excavations at Altuntepe”, *Belleten*, 25, Ankara, 1961, 253-290; a.y., *Altuntepe I: Mimari Anıtlar ve Duvar Resimleri*, Ankara, 1966.

Urartu'yla çağdaş çevre kültürlerine ait birçok çalışma yer almaktadır. Assur silahları üzerine detaylı bir araştırma kaynağı MADHLOOM³⁶ imzasını taşımaktadır. DYSON VE MUSCARELLA tarafından hazırlanan Hasanlu³⁷ kazılarında ait raporlarında ve yayınlarında³⁸ bu yerleşim hakkında bilgilere ulaşılmıştır. Luristan ve Pers bronzlarıyla³⁹ ilgili yayınlarda bulunmaktadır.

---

³⁵ Richard David Barnett – N.Gökçe, “The Find of Urartian Bronzes at Altuntepe, Near Erzincan”, *Anatolian Studies*, 3, London, 1952, 121-129.

³⁶ Tarik A. Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, 1970.

³⁷ Robert H. Dyson, “Problems of Protohistoric Iran as Seen From Hasanlu”, *Journal of Near Eastern Studies*, XXIV, 1965, 193-217; a.y., “Notes on Weapons and Chronology in Northern Iran Around 1000 B.C.”, *Dark Ages Nomads c. 1000 B.C. Studies in Iranian and Anatolian Archeology*, İstanbul 1967, 32-45.

³⁸ Oscar White Muscarelle, “Warfare at Hasanlu in the Late 9th Century B.C.”, *Expedition*, 31, Pennsylvania, 1989, 24-36.

³⁹ P.R.S. Moorey, *Ancient Persian Bronzes*, Londra, 1974; a.y., “Some Elaborately Decorated Bronze Quiver Plaques Made in Luristan 750-650”, *Iran*, XIII, Iran, 1975, 19-31.

2. MATERYAL VE ÜRETİM TEKNİKLERİ

2.1. MATERYAL

2.1.1. DEMİR

Demir madeni yönünden zengin olan Doğu Anadolu bölgesinde demir, Erken Demir Çağı'yla (M.Ö.1300–900)⁴⁰ birlikte yoğun olarak kullanılmaya başlamıştır. Bu döneme ait Karagündüz,⁴¹ Ernis⁴², Dilkaya⁴³, Yoncatepe⁴⁴ ve Hakkâri'de⁴⁵ yapılan kazılarda çok sayıda demir eser ele geçirilmiştir. Erken Demir Çağ'da demirin kullanıldığını göstermesi bakımından önem taşıyan bu buluntular, genelde mezar armağanları olarak hançer, mızrak gibi savaş silahlarından ve iğne, bilezik, yüzük, küpe gibi süs eşyalarından oluşmaktadır.⁴⁶

Urartu Krallığı'nın M.Ö. 9.yüzyılda kuruluşuyla birlikte demirin bölgedeki kullanımını yaygınlaştırarak, M.Ö. 8–7. yüzyılda zirveye ulaşır. Urartu kazılarında çıkan demir eserler, Doğu Anadolu bölgesinde gün ışığına çıkarılan demir yatakları⁴⁷ ve bu yatakların çevresinde çok sayıdaki işleme merkezleri, ergitme fırınları, üfleç parçaları⁴⁸ Urartu'daki demir madeninin yoğun kullanımını göstermektedir.⁴⁹

Urartu dönemine ait demir eserler çok sayıda olmasına karşın; bu döneme ait yazılı kaynaklardan sadece II. Sarduri (M.Ö.756–730) yazıtında, tek bir eserden söz edilmektedir.⁵⁰ Buna karşın Assur yazıtları, Urartu demir eserleri hakkında daha fazla bilgi vermektedir.⁵¹ Bu kaynaklardan biri, Asur kralı II. Sargon'un, (M.Ö.721-705) Urartu'ya karşı düzenlemiş olduğu M.Ö.714 tarihli seferde Muşasir sarayından yağmaladığı eserleri kaydettirdiği ganimet listesidir.⁵² Urartu demir eserlerinin az olduğundan bahsedilen bu listede, ocak, kazıma aleti, kandil, kürek ve demir çubuk gibi eserler yer almaktadır. Bu da demirin değerli eşyalardan çok günlük kullanım eşyasında tercih edilen bir malzeme olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.⁵³

⁴⁰ Sevin, "Son Tunç...", 252, Bkz. Lev.1; Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya...", 487, Res.11.

⁴¹ Sevin-Kavaklı, *a.g.e.*,28 vdd., Res.12, 16, 18, 20, 22, 26; Sevin-Özfirat, "Van-Karagündüz..." 170, Res. 4.

⁴² Belli, "Van Bölgesi'nde...", 178, 179, Res. 6, 7, 8, 9,10.

⁴³ Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya..." 478.

⁴⁴ Belli-Konyar, "Van-Yoncatepe..." 2000, 186 vd, Res. 6,7, 8, 9; a.y., "Excavations At Van...", 200 vdd, Res.34, 36; a.y., *Doğu Anadolu...*, 2003, 74-75, Res., 54-55.

⁴⁵ Sevin- Özfirat- Kavaklı, *a.g.m.*, 356, Res. 11,12.

⁴⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*, 217; Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Perslere Kadar Anadolu*, İstanbul, 2003, 218.

⁴⁷ Doğu Anadolu'daki maden yatakları üç ana bölgede toplanmıştır. 1-Malatya,Elazığ,Tunceli, Bingöl 2- Divriği, Erzincan, Erzurum 3-Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkari'nin içinde yer aldığı Van Gölünün güneyinden oluşmaktadır. Belli, "Doğu Anadolu...", 366; a.y., "Eskiçağ Dünyasının...", 373.

⁴⁸ Belli, "Eskiçağ Dünyasının...", 372-373, Res.8-10.

⁴⁹ Belli, "Doğu Anadolu...", 366; a.y., "Eskiçağ Dünyasının...", 372.

⁵⁰ II. Sarduri yazıtında sözü edilen demir eser, bir mühürdür. Yazıtı göre bu mühür, II.Sarduri'nin Qulha kentine yaptığı seferde ele geçirdiği Qulha kralının demir mühürüdür. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*, 107; Maurits Nanning Van Loon, *Urartian Art Its Distinctive Traits in The Light of New Excavations*, İstanbul, 1966, 81; Ralf Bernhard Wartke, "Production of Iron Artifacts", *A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E* 1991, 322-323.

⁵¹ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*, 107-108.

⁵² LAR (Daniel David Luckenbill), *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, II, Newyork, 1968, 173.

⁵³ Wartke, "Production of Iron...", 323.

İşlenmesi zor, fakat sağlam bir maden olan demir, tunç kadar tabiat şartlarına dayanıklı değildir. Demirin çabuk paslanması, dağılması ve özelliklerini kaybetmesi, çok sayıdaki Urartu demir eserin tanınmayacak kadar bozulmasına neden olmuştur. Bundan dolayı kazı envanterlerinde yer almayan çoğu eser, Urartu sanatında gerçeğin aksine demirin az kullanıldığı yorumlarını gündeme getirmiştir. Demirin Urartu Krallığında kullanıldığı önemli alanlardan biri savaş teçhizatıdır. Saldırı ve savunma silahları daha çok demirden yapılmıştır. Kılıç, hançer, topuz başı, ok ucu gibi savaş aletleri ele geçirilmiştir.⁵⁴ Bilinen örnekler göre kalkan, miğfer ve sadaklarda demirin kullanımı diğer savaş aletlerine oranla daha azdır. Bütünüyle demirden yapılan örneklerin yanında, tunçtan yapılan bazı kalkanların kenarlarının demirle çevrelenerek sağlamlaştırıldığı gözlenmektedir. Benzer biçimde tunçtan yapılan sadakların da kenarları demir tellerle kuşatılmıştır. Söz konusu savaş aletlerinde, demirin kullanılması form bakımından herhangi bir yenilik getirmeyen, kullanılan malzemeyi işleme zorluğunun da etkisiyle bezemenin genelde kullanılmadığı gözlenmektedir.

2.1.2. TUNÇ (BRONZ)

Bakır ve kalay karışımından elde edilen tunç, bronz çağından itibaren yoğun kullanım görmüş ve bu döneme adını (Tunç çağı) vermiştir.

Urartu Krallığı'nda maden eser üretiminde yoğun kullanılan malzemelerden biri tunçtur. Urartu tunç eserleri, demir gibi çabuk deforme olmadığından daha sağlam günümüze ulaşmıştır. Tunç madeninin işlenmesi, istenilen şekle dönüşmesi ve bezemesi daha kolay olduğundan bu malzeme diğer madenlere göre daha çok tercih edilmiş ve birçok alanda kullanılmıştır.⁵⁵

Bakır yatakları⁵⁶ açısından zengin olan Urartu toprakları, tunç için gerekli olan kalay yataklarına sahip değildir. Urartu yazıtları, kalay ve diğer madenler hakkında bilgiler içermemektedir. Bu da tunç işçiliğinde gerekli olan kalayın nereden elde edildiği sorununu ortaya çıkarmıştır. Muhtemelen Urartu Krallığı, kalayı İran ve Afganistan'dan temin etmiş olmalıdır.⁵⁷

Kazılarda ele geçen tunç eserlerin yanında, tuncun Urartu'daki yoğun kullanımını gösteren bir diğer kaynak Assur yazıtlarıdır. Bunlardan biri Assur kralı II.Sargon'un (M.Ö. 714) Muşaşir Haldi tapınağını yağmalaması esnasında kayıtlara geçirdiği ganimet listesidir. Bu listeye göre, II. Sargon, Muşaşir tapınağından binlerce bakır eşyanın yanında, 108 ton külçe tunç, 25.212 tunç kalkan, miğfer ve 305.412 tunç sadak ele geçirmiştir.⁵⁸

⁵⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...* 108; Olcay Kenar, *M.Ö. I. Binyılda Doğu Anadolu'da Madencilik ve Maden Sanatı*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1998, 122; Hanifi Biber, *Urartu Silahları: Kılıç, Hançer ve Bıçaklar*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van, 2005, 18.

⁵⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*, 108.

⁵⁶Doğu Anadolu'daki bakır yatakları, Erzincan, Erzurum, Bayburt, Kağızman, Çoruh Vadisi, Bingöl, Tunceli, Elazığ, Maden, Malatya, Adıyaman, Bitlis ve Siirt'tir. Erzincan, Erzurum, Bayburt, Kağızman ve Çoruh Vadisi, zengin bakır yataklarıyla Urartu madenciliği açısından hayati bir öneme sahiptir. Kenar, *a.g.e.*, 51.

⁵⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*, 114.

⁵⁸ LAR (Luckenbill), *a.g.e.*, 173-175; Belli, "Ore Deposits...", 24-25; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*, 114; Belli, "Eskiçağ Dünyasının...", 371.

Urartu Krallığı'nda farklı form ve niteliklerde silah, zırh, kalkan, miğfer, sadak, kemer, kazan, kazan eklentileri, at koşum takımları, mobilya parçaları, heykel, adak levhaları gibi çok sayıda tunç eser bulunmaktadır.

Tunç, kalkan, miğfer ve sadaklarda da en çok tercih edilen materyaldir. Bu savaş aletlerinin formunun belirlenmesinde tunç malzemenin ne derece belirleyici olduğunu söylemek güçtür. Ancak tunçtan yapılan kalkan, miğfer ve sadaklarda yoğun bir bezeme programının yer alması, bu malzemenin kolay işlenen bir niteliğe sahip olmasıyla ilgili olsa gerektir.

Tunçtan yapılan bir kalkan (Res.-10) ve bir miğferin üzeri kalayla kaplanmıştır.⁵⁹ Eserlerin kalayla kaplanması Urartu maden sanatında yeni bir uygulamadır. Bu metotla kalkanlara altın veya gümüş izlenimi vermeye çalışılmış olmalıdır.⁶⁰

Assur yazılı kaynakları, Urartu madenlerine dair bilgiler içermekle birlikte, onların bileşimleri ve işleme teknikleri hakkında çok az şey söylemektedir. Günümüze ulaşan Assur metinlerinde, en fazla bronz ve demire değinilirken bakır, kurşun, kalay gibi metallerin miktarları, ağırlıkları konusunda teknik bilgiler de yer almaktadır. Bununla birlikte son dönemlerdeki çalışmalar, Urartu bronzlarının metal analizleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu analizler, Urartu bronzlarındaki kalay oranının % 8 ile % 12 arasında değiştiğini, nadiren de % 16'nın üzerinde bulunduğunu gösterir. En çok tercih edilen oran % 9 ve 10'dur. Kurşun oranı % 1'dir. Çinko miktarı yüksek oranlarda değildir.⁶¹

2.1. 3. AHŞAP

Urartu sanatında kullanılan diğer bir malzeme olan ahşap; kalkan, sadak ve miğferler içinde sadece kalkanlarda kullanıldığı ileri sürülmüştür. Bazı Urartu kalkanlarında ortadaki konik formlu tunç umboları çevreleyen dairesel kısmın, ahşaptan yapıldığı varsayılmıştır.⁶² Anzaf kalkanında yer alan tanrı figürlerinin, konik çıkıntısı bulunan kalkanlar taşıdığı görülmektedir. Bu kalkanların kenar kısımlarının ahşap, yan kısımlarındaki deliklerin de, söğüt dallarının uç kısımlarına ait olduğu öne sürülmüştür.⁶³ Karmir-Blur kazılarında in-situ olarak bulunan umboların, ahşap kalkanlara ait olabileceği düşünülmektedir. Kalkanların ahşap kısımları muhtemelen çürümüş ve tunçtan yapılan umboları günümüze ulaştırmıştır.⁶⁴

⁵⁹ Altan Çilingiroğlu- Haluk Sağlamtimur, "Van Ayanis Kalesi 2001, Yılı Çalışmaları" 471, Res. 5.

⁶⁰ Çilingiroğlu, "Progetto Urartu", 277-279; Res.4-5; Irene Reindell, "Progetto Urartu", *Fascicolo*, XLIII, Roma, 2001, 281; Hanifi Biber, "Urartu Silahları", *Arkeo-Atlas*, 4, Ankara, 2005, 106.

⁶¹ Born-Seidl, *a.g.e.*, 108- 110-111, . Bkz. Lev.I-III.

⁶² Azarpay, *a.g.e.*, 23; Belli, *Urartu: Savaş...*, 214.

⁶³ Belli, *Anzaf Kaleleri...*, 53-54, Bkz. Çiz. 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30.

⁶⁴ Richard David Barnett, "Further Russian Excavations in Armenia (1949-1953)", *Iraq*, XXI-1, Spring 1959, Iraq, 8; Belli, *Anzaf Kaleleri...*, 53-54.

2.1.4. DERİ

Kalkan, miğfer ve sadaklarda deri malzemenin kullanımı, kesin yargılardan çok bazı varsayımlara dayanmaktadır.⁶⁵ Ahşap veya yumuşak bir malzemeden yapıldığı ileri sürülen kalkanların dış yüzeyinin deriyle⁶⁶ iç kısımlarının muhtemelen deri ya da kumaş gibi bir malzeme ile kaplandığı düşünülmektedir.⁶⁷ Miğferlerin üzerindeki küçük delikler nedeniyle, iç kısımlarının aynı şekilde deri astarlarla kaplı olduğu ileri sürülmektedir.⁶⁸ Sadakların açık kısımlarının deriyle tamamlandığı ve derili bölümün savaşçının sırtına denk gelecek biçimde tasarlandığı öne sürülmektedir.⁶⁹ Bu varsayımlara göre deri, tunçtan yapılan eserlerin kullanımını kolaylaştırma gibi bir amaç da taşımaktadır.

2.2. ÜRETİM TEKNİKLERİ

Urartu maden sanatında önemli bir yer teşkil eden kalkan, miğfer ve sadakların yapımında dövme, döküm,⁷⁰ perçinleme gibi farklı teknikler kullanılmıştır. Bunlar içinde en çok tercih edileni dövme tekniğidir. Bazı eserlerde döküm tekniğinin yanında dövme tekniğinin de tercih edildiği gözlenmektedir.⁷¹ Kalkanların içlerindeki tutamaklar ile miğferlerin uç kısımlarının döküm tekniğiyle yapılması buna örnek gösterilebilir.⁷² Tutamakların perçinlemede çivilerin başları, kalkanın dış yüzeyinde kalacak biçimde yerleştirilmiştir. Bu işleminde bezemelerin düzeni bozulmayacak şekilde bir uygulama yapılmıştır.⁷³

Dövme tekniğinde, dövülerek düz levha haline gelen materyal eserin formuna göre biçimlendirilir. Bu şekilde oluşturulan kalkan, miğfer ve sadaklar üzerine kabartma ve kazıma-çizgi gibi farklı teknikler kullanılarak bezemeler işlenmektedir.⁷⁴

Kabartma=Repousse tekniğinde levha üzerine işlenecek olan figürlerin bir kalıbı yapılır. Levha ısıtılır. Kalıbı çıkarılan figürlerin, içten vurularak eserin dış yüzüne pozitiflerinin çıkması sağlanır. Kabartma tekniğinde figürlerin dış yüzü

⁶⁵ Çilingiroğlu kalkanları malzeme açısından metal ve gön=deri olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Bkz. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*, 119.

⁶⁶ Oktay Belli, "Van Bölge Müzesindeki Çivi Yazılı Urartu Tunç Eserleri", AA, İstanbul, 1977, 189.

⁶⁷ Derin-Çilingiroğlu, a.g.m., 162.

⁶⁸ Born-Seidl, a.g.e., 114.; Derin-Çilingiroğlu, a.g.m., 163.

⁶⁹ Derin-Çilingiroğlu, a.g.m., 158-159; Belli, *Urartu: Savaş...*, 232; Belli, "Bronz Quiver...", 283.

⁷⁰ Döküm tekniği, cire perdure =kayıp mum tekniği olarak da bilinir. Bu teknik, M.Ö. III. binden süregelen bir kullanıma sahiptir. Dökme tekniğinde, kilden bir kalıp hazırlanır. Bu kalıbın içine istenilen objenin balmumundan yapılan şekli yerleştirilir. Kil kalıp ateşe verilir. Balmumunun erimesiyle bir boşluk oluşur ve bu boşluk eritilen madenle doldurulur. Dökülen metalin donmasıyla kil kalıp kırılır ve yapılan eser ortaya çıkarılır. Ayrıntılı bilgi için Bkz.Piotrovskii, *Il Regno...*, 250 vd.; Tamer Başoğlu, "Bronz Döküm" İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, 1979, 5 vdd, Önder Bilgi, *Anadolu Dökümün Beşiği*, İstanbul, 2004, 102-104.

⁷¹ Boysal, a.g.e., 72-73; Afif Erzen, "1959-1961 Yılları Arasında Toprakale Araştırmaları", *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, VI, Ankara, 1967, 60-61; Belli, *Anzaf Kaleleri...*, 36; Derin-Çilingiroğlu, a.g.m., 161; Belli, *Urartu: Savaş...*, 214; Biber, "Urartu Silahları", 107; Reindell, a.g.e., 280; Sevin, *Eski Anadolu...*, 219.

⁷² Belli, "Bronz Quiver...", 218.

⁷³ Reindell, a.g.e., 281.

⁷⁴ Özgen, *The Urartian Bronze...*, 14-15; Arie Ruder- Rıvka Merhav, "Technologies of Production of Metal Artifact in the Urartu Culture", *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E*, 1991, 334; Belli, *Anzaf Kaleleri...*, 36; Reindell, a.g.e., 280.

çıkmasını kolaylaştırmak amacıyla levha, yumuşak bir zemin üzerine yerleştirilir. Bunun için macun ya da zift tercih edilmiştir. Daha sonra dışta oluşan kabartma figürlerin, sivri uçlu çelik bir kalemle konturları belirlenir. Kontur belirleme işleminin muhtemelen farklı bir sanatçı tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir.⁷⁵ Bu teknikle yapılan miğferlerde, muhtemelen çengel şeklinde işleme demirler ve küçük çekiçlerin kullanıldığı belirtilmektedir⁷⁶(Çiz.-14). Erken dönem Urartu miğferlerinde bezemeler arka yüzde dövülüp ön yüzde sivri uçlu bir kalemle detaylar belirtilirken; çoğunlukla M.Ö. 7.yüzyıla tarihlendirilen miğferlerde bu gelenek yerini bezemenin önden çizilerek yapıldığı kazıma-çizgi tekniğine bırakmıştır.⁷⁷

Kazıma-çizgi tekniğinde betimler, ön yüze çizilerek sivri uçlu bir kalemle kazanılmaktadır. Assur miğferlerinde kazıma tekniğiyle yapılan ön yüz betimlemeleri, M.Ö. 3. binden itibaren bilinen iki üç katı büyütme özelliğine sahip kristal taşlarla çizilmiştir. Kristal taşların yardımıyla bezemenin yapılacağı alan büyümekte desen ve motifler büyük bir zemine yapılmış gibi çizilmektedir.⁷⁸ Urartu miğferlerinde ön yüzünde kazıma tekniğiyle elde edilen betimlemeler, Assur miğferinde kullanılan bu uygulamayla yapılmış olmalıdır.

Kalkan, miğfer ve sadaklar üzerinde yer alan rozetler, bordürler, zikzaklar, tomurcuk ve giyoş motiflerinin yapılarında da kazıma-çizgi tekniğine başvurulmuştur.⁷⁹

Eserlerdeki yazıtlar, küçük, üçgen şeklindeki kalemlerle kazanılmıştır. Bu kalemlerin, Assur tabletlerinin yazımı için kullanılan ağaç ya da kemikten yazma aletlerine benzerliği söz konusudur.⁸⁰

Granülasyon tekniği, daha çok Urartu takı sanatında karşımıza çıkmaktadır. Bu teknikte, yapılacak olan takının üzerinde yer alan küreciklere aynı metalden lehim gerekmeden kaynatılmasıdır.⁸¹ Miğferlerde de zikzakların oluşturduğu yivler arasındaki küçük kare noktacıklar ve üçgenler granülasyon tekniğiyle yapılmıştır.⁸²

Perçinleme tekniği, genelde miğferlerin yapımında kullanılmaktadır. İki eşit parçadan oluşan levhalar, demir çubukla arkadan sağlamaştırılmış, perçinlenerek birleştirilmiştir⁸³(Çiz.-13). Bu işlem tamamlandıktan sonra, miğferin uç kısımlarında döküm tekniği uygulanır. Döküm tekniğinde nadiren de olsa kaynak problemi ortaya çıkmaktadır. Kaynak yapılacak eser, minimal derecede ısıtılır ve üzerine dökülecek metalle eritilerek birleştirme gerçekleştirilir.⁸⁴ Bu teknik Assur dönemi miğferlerinde de kullanılmıştır.⁸⁵

⁷⁵ Özgen, *The Urartian Bronze...*, 13; Boysal, *a.g.e.*, 72-73; Erzen, "1959-1961 Yılları...", 60-61; Derin-Çilingiroğlu, *a.g.m.*, 159.

⁷⁶ Born-Seidl, *a.g.e.*, 128, v.d.

⁷⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*, 117.

⁷⁸ Born-Seidl, *a.g.e.*, 133. Bkz. Res. 96-97.

⁷⁹ Özgen, *The Urartian Bronze...*, 14-15.

⁸⁰ Born-Seidl, *a.g.e.*, 114.

⁸¹ Kenar, *a.g.e.*, 143.

⁸² Van Loon, *a.g.e.*, 120-121. Van Loon'a göre bu biçim, ilk olarak Babylonia'da Kassite döneminin altın eserlerinde görülmüş ve İran'da popüler olan üçgen bezeme tekniğinden alınmıştır. Bu da bronz işleyen sanatçıların İran örneklerinden etkilendiklerini göstermektedir.

⁸³ Calmeyer, "Helmets and Quivers", 123; Wartke, "Production of Iron...", 328.

⁸⁴ Özgen, *The Urartian Bronze...*, 13; Born-Seidl, *a.g.e.*, 145.

⁸⁵ Arıntılı bilgi için Bkz. Born-Seidl, *a.g.e.*, 144-145, Bkz. Tab.,14, Res. 112.

3. KALKANLAR

3.1. KULLANIM AMACINA GÖRE KALKANLAR

Urartu savunma silahları arasında önemli bir yere sahip olan kalkanların sınıflandırılması ve tanımlanmasında farklı kaynaklardan yararlanılmaktadır. Bunlar Assur kabartmaları, Urartu kemer, pektoral, miğfer, kalkan, sadakları üzerindeki betimlemeler ve kazılarda ortaya çıkarılan kalkanlardır. Bu kaynaklardan ele edilen bilgilere göre kalkanlar, kullanım amaçlarına göre üç gruba ayrılmaktadır. Bunlar adak kalkanları, savunma kalkanları ve araba kalkanlarıdır.

Urartu kalkanlarının bilinen en erken örnekleri Assur kralı III. Salmanasar'ın (M.Ö.858-824) Urartu üzerine yaptığı seferleri anlatan Balawat Kapısı üzerindeki bronz levhalardır(Çiz.-1), (Res.-1-2). Burada Urartu askerleri, ellerinde ortası kabarık, küçük kalkanlarla tasvir edilmiştir. Kalkanların izlendiği bir diğer Assur kabartması, II.Sargon'un sekizinci seferinde (M.Ö. 714) Muşasir Haldi Tapınağı'nın yağmalanmasını anlatan Korsabad kabartmasıdır⁸⁶ (Çiz.-2), (Res.-3).

3.1.1. ADAK KALKANLARI

Dinsel amaçlı kullanılan adak kalkanları, ele geçen örneklerin yanı sıra Korsabat kabartmasında da izlenmektedir. Bu kalkanların yazıt içeren örneklerinden Urartu kralı tarafından Tanrı Haldi adına tapınaklara adandığı anlaşılmıştır.

Urartu panteonunun baş tanrısı Haldi, Meher kapı yazıtından da anlaşıldığı gibi aynı zamanda savaş tanrısıdır. Bu nedenle Haldi'ye adanan çok sayıda silah içinde kalkanlar önemli bir grubu oluşturmaktadır.

Urartu betimleme sanatında zaman zaman asker olarak tasvir edilen Tanrı Haldi'nin, sefere çıkan kralı kutsadığına ve zaferle dönmesi için ona yardım ettiğine inanılmıştır. Bu doğrultuda krallar, başarı elde etmek için Haldi adına silahlar adanmıştır. Silah adama törenlerinin nasıl ve yılın hangi ayında yapıldığı bilinmemektedir. Muhtemelen, askeri seferlerden önce ya da sonra düzenlenen törenlerin bir bölümü olarak gerçekleştirilmiştir. Kült törenlerinde adanan bu silahlar, tören ve sonrasında tapınak duvarlarına ve sütunlara asılmıştır.⁸⁷

Adak kalkanları, Karmir-Blur (Çiz.-9), (Res.-8-11), Arin-Berd, Kayalıdere, Toprakkale(Res.-5), (Kat. No-2), Altintepe, Anzaf (Çiz.-3-6), (Res.-4), (Kat. No-1) ve Ayanis Kalesi (Çiz.-7-8, 10), (Res.-6-7), (Kat. No-3) kazılarında ortaya çıkarılmıştır. Çoğunlukla tapınaklarda bulunan kalkanlar, aynı zamanda depo odalarında ve yaşam alanlarında da ele geçirilmiştir. Olasılıkla yapılacak törenler için yeni silahlar üretilmiş, eski silahlar depo odalarında saklanmıştır.⁸⁸

⁸⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*, 117-119; Sevin, *Eski Anadolu...*, 222; Merhav, "Shields", 134.

⁸⁷Piotrovskii, "Urartu Dini", 42; Çilingiroğlu, "Ritual Ceremonies ..." 35.

⁸⁸ Merhav, "Shields", 135; Çilingiroğlu, "Ritual Ceremonies ..." 35.

Ortası konik, kenarları yayvan olan kalkanların çapları genelde 70- 120 cm. arasında değişmektedir. Ağırlıkları ortalama 9 kg'dır. İç kısımlarında biri büyük diğer ikisi küçük üç tutamak yer alır. Ortadaki büyük tutamağın, kola asılmayı engelleyecek ebatta olması, bu kalkanların savunma amaçlı kullanılmadığını göstermektedir. Deri kayışla sağlamlaştırılan küçük tutamakların kalkanların asılması için kullanılmış olması muhtemeldir.⁸⁹ (Çiz.-11), (Res.-13-14).

Kalkanların bazıları bezemeli, bazıları sadedir. Bezemeli kalkanlarda bazı örnekler dışında aynı süsleme düzeni tekrar edilmiştir. Buna göre kalkanın dış yüzeyi iç içe bantlarla kuşaklara bölünmüş, bu kuşakların içinde hayvan figürlerine yer verilmiştir (Çiz.-9-10), (Res.-8-9). Figürlerin birbirini izler durumda yerleştirilmesi, kalkanın asılma yönünü de belirlemektedir.⁹⁰

Anzaf ve Ayanis kalkanı betimlemeleri bakımından diğer adak kalkanlarından ayrılmaktadır. Anzaf Kaleleri 1995 yılı kazı çalışmalarında ele geçen Anzaf kalkanında başta Haldi olmak üzere Urartu tanrıları ile Urartu- Assur arasındaki mücadele konu edilmiştir. Kalkanın ele geçen parçalarında 12 Urartu tanrısı yer almaktadır. Soldan sağa doğru ilerleyen tanrılar, Meher kapısında belirtilen özelliklerine uygun olarak aslan, boğa ve ejder, sfenks gibi karışık yaratıkların üzerinde, kalkan, balta, topuz, sadak, kılıç gibi çeşitli silahlarla betimlenmiştir⁹¹ (Çiz.-3). Tanrı betimlerinin karşısında Assur ordusunun Urartu tarafından yenilgiye uğratıldığı sahne yer almaktadır⁹² (Çiz.-4). Urartulular, ön yüzünde kabartması olan sivri miğferler takmıştır (Çiz.-6). Bu miğferler, Assurlu komutanların miğferlerinden farklıdır. Asur askerlerinden farklı olarak Urartulu askerler yay, sadak, kılıç taşımaktadır.⁹³

Ayanis kalkanı, Korsabad kabartmasında, Muşaşir Haldi tapınağının duvarlarına asılı olan, merkezinde aslan başı bulunan kalkan tipinin ele geçen tek örneğidir. Ayanis Kalesi'nde 1997 yılı kazı çalışmalarında gün ışığına çıkarılan kalkanın merkezindeki aslan başı, perçin çivileriyle tutturulmuştur (Çiz.-7-8) ,(Res.-6) (Kat. No-3). Dış yüzde diğer kalkanlardaki aslan ve boğaların yer aldığı kuşak düzeni tekrar edilmiştir.⁹⁴

Adak kalkanlarının dış kenarlarındaki yazıtlar, kalkanın kullanım amacı ve tarihinin belirlenmesi bakımından önem taşımaktadır⁹⁵ (Çiz.-9). Yazıtın içeriğini kral adı dışında, kalkanın Tanrı Haldi adına nereye adandığı; Haldi, adayan kral ve Urartu kentlerine övgüler oluşturmaktadır.⁹⁶ Ayanis'te bulunan aslan başlı kalkan üzerindeki yazıtta bu bilgilere ek olarak, ateş kültüyle ilgili bazı ifadelerin yer alması dikkat çekmektedir. II. Rusa adadığı bu kalkan üzerinde kendine yapılacak olumsuz

⁸⁹ Merhav, "Shields", 134 vdd. Belli, *Urartu: Savaş...*, 214;; Sevin, *Eski Anadolu...*, 223; Seidl, *Bronze Kunst*, 88.

⁹⁰ Van Loon, *a.g.e.*, 116; Piotrovskii, *Urartu: The Kingdom...*, 44; Belli, *Urartu: Savaş...*, 216; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*, 119; Calmeyer, "Helmets and Quivers", 134, vd.

⁹¹ Belli, "1995 Yılı Aşağı ...", 389; Belli, *Anzaf Kaleleri...*, 36-37; Seidl, *Bronze Kunst*, 84.

⁹² Belli, *Anzaf Kaleleri...*, 72-88; Born-Seidl, *a.g.e.*, 86.

⁹³ Belli, "1995 Yılı Aşağı ...", 392; Belli, *Anzaf Kaleleri...*, 88- 97.

⁹⁴ Altan Çilingiroğlu -Haluk Sağlamtimur, "Van-Ayanis Urartu Kalesi Kazıları 1997", *XX. KST*, I, Tarsus, 1998 528; Derin- Çilingiroğlu, *a.g.m.*, 162-163; Seidl, *Bronze Kunst*, 86.

⁹⁵ Calmeyer, "Helmets and Quivers", 136.

⁹⁶ Yazıtların ayrıntılı metinleri için Bkz., Erzen, "1959-1961 Yılları...", 62; Merhav, "Shields", 136; Çilingiroğlu, "Ritual Ceremonies...", 34, Margaret Payne, *Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, 2006, 199 vd, 256, 272, 281, 298.

hareketlerin Haldi tarafından cezalandırılacağını da belirtmektedir.⁹⁷ Kalkanlar üzerine işlenen yazıtların farklı bir örneği Anzaf Kalesi kazılarında ortaya çıkarılan bir bronz levha üzerinde yer almaktadır. Kalkana perçinlendiği düşünülen levhaya kalkan etiketi adı verilmiştir. Bronz etiket, 2mm. kalınlığında 5cm. uzunluğunda 3.5cm. genişliğinde dikdörtgen bir biçimdedir. Üzerindeki yazıtta “ *Tanrı Haldi’ye efendiye Menua bu kalkanı sundu*” ibaresi bulunmaktadır. İlk olarak kalkana ait bir adak yazıtı kalkan dışında bir obje üzerine yazılmıştır.⁹⁸

Bezemesiz adak kalkanları, şekil ve ölçü itibariyle bezemeli örneklerle benzetilmektedir (Res.-14). Bezemesiz adak kalkanlarında yazıtlı ve yazısız örnekler söz konusudur. Bu tip kalkanların kenar kısımlarında adak yazıtlarına yer verilmiştir. Bezeme ve adak yazıtı bulunmayan örneklerin kullanım amaçlı olduğu vurgulanmıştır. Ancak tapınak alanlarında duvara asılı olarak ele geçmeleri bunların adak amaçlı kullanılmış olabileceğini de göstermiştir. Bu grup kalkanlarda da üç tutamak düzeni kullanılmıştır⁹⁹ (Çiz.-11).

3.1.2. SAVUNMA KALKANLARI

Urartu kalkanları içinde bir grubu oluşturan savunma kalkanları, savaş esnasında askerin kendisini gelecek darbelerden koruması amacıyla kullanılmıştır. Demir, bronz gibi farklı malzemeden üretilen bu kalkanlar, genelde yayvan ve konik formdadır.

Adak yazıtı bulunmayan ve genelde bezemesiz yapılan savunma kalkanları, ele geçen örneklerin dışında Urartu ve Assur betimlerinde karşımıza çıkmaktadır. III. Salmanasar dönemine tarihlenen Balawat Kapısı üzerinde Urartu askerleri küçük, ortası kabarık kalkanlar taşımaktadır (Çiz.-1), (Res.-1) . Urartu dönemine ait miğfer, kemer, kalkan, sadak ve pektoraller üzerindeki tasvirlerde de Urartu askerlerinin benzer niteliklerde kalkanlar taşıdığı gözlenmektedir.

Savunma kalkanları, çoğunlukla yazıt taşımadığı için bunları kesin olarak belirlemek güçtür. Betimlerden hareketle adak yazıtı olmayan, bezemesiz ve küçük boyutlu olduğu varsayılan savunma kalkanlarının ele geçen örneği de bugün için azdır.

Adak kalkanlarına göre daha küçük ebatlarda olduğu düşünülen savunma kalkanlarının ortalama 60 cm çapa sahip olduğu belirtilmektedir. Bazı örneklerde kalkanların ortasında demir veya tunçtan yapılan 35–40 cm’lik çapa sahip umbolar bulunmaktadır¹⁰⁰(Çiz.-12). Bu umboların çevresi muhtemelen ahşap gibi bozulabilen materyalden yapılmıştır.¹⁰¹ Karmir-Blur kazılarında ele geçen 6 bronz umbonun ahşap örgülü kalkanlar için tasarlandığı düşünülmektedir. Bu umboların beşinde I.Argişi (M.Ö. 785\80-756) ve II.Sarduri’nin (M.Ö. 755-730) mülkiyetini belirten

⁹⁷ Mirjo Salvini, “The Inscription of Ayanis Cuneiform and Hieroglyphic- Royal Inscription on Bronze Artifacts”, *Ayanis I: Ten years. Excavations in Rusahinili Eudiri-Kai* Roma, 2001, 272.

⁹⁸ Oktay Belli-Alpaslan Ceylan, “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, 26. *KST*, I, Konya, 2004, 180, Çiz. 5.

⁹⁹ Derin- Çilingiroğlu, a.g.m., 162; Seidl, *Bronze Kunst*, 88.

¹⁰⁰ Belli, *Urartu: Savaş...*, 216; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*, 119.

¹⁰¹ Azarpay, a.g.e., 22-23; Seidl, *Bronze Kunst*, 88; Barnett, “Further Russian...”, 8.

yazıtlara yer verilmiştir.¹⁰² Tunç umboların ahşap kalkanların ortasına yerleştirilmesinin kalkanı sağlamlaştırma amacı taşıdığı düşünülmektedir. Bu tip kalkanlarla savaş esnasında gelen darbelere karşı daha etkili bir koruma sağlanabileceği ve bu nedenle tercih edildiği öne sürülmektedir.¹⁰³

Toprakkale'den ahşap kalkanların kenarlarına yerleştirildiği düşünülen demir kasnaklar ele geçmiştir. Bu kasnakların umbolar ve uzun çivilerle birlikte ahşap kalkanın kenarlarını çevrelediği ve umbolar gibi kalkanları sağlamlaştırma işlevi üstlendiği ileri sürülmektedir.¹⁰⁴

Hasanlı kazılarında ele geçen üç savunma kalkanı 33, 37 ve 43 cm.'lik çapa sahiptir.¹⁰⁵ Altın-tepe ve Kayalidere'de tapınak alanında bulunan ve adak kalkanı olarak değerlendirilen kalkanların 60 cm çapa sahip olması, farklı kullanım amacı taşıyan kalkanların ölçülerinde kesin kurallara bağlı kalınmadığını göstermektedir.¹⁰⁶

3.1.3. ARABA KALKANLARI

Urartu kalkanlarının bir grubunu araba kalkanları oluşturmaktadır. Günümüze ulaşan örneği bulunmaması nedeniyle Urartu araba kalkanlarına dair bilgiler şimdiki verilere göre kısıtlıdır.

Araba kalkanlarının varlığını kanıtlayan, şu andaki tek örnek olan bugün Prahistorische Staatssammlung Müzesinde bulunan M.Ö. 8.yüzyıla tarihlendirilen bir Urartu miğferi üzerinde yer alan betimlemelerdir.¹⁰⁷ Bu miğferde tasvir edilen savaş sahnesinde arabaların arka kısımlarında, çıkıntıları olan betimlerin kalkan olduğu bilinmektedir. (Çiz.-17) Bu tip kalkanları, Assur kabartmalarında da görmek mümkündür. Arka kısımları açık olan Assur arabalarında bu bölümün kapatılması için kalkanlar kullanılmıştır. Kalkanlar, sivri uçlu çıkıntılarla betimlenmiştir. Sivri uçlu çıkıntılar, umbo olarak adlandırılan nesnelere olmalıdır. Nimrud (Kalhu) II. Assurnasirpal (M.Ö. 883-859) kabartmaları üzerinde (Res. 76) bir süvari sırtında, dış yüzünde sivri uçlu umboları bulunan kalkan taşımaktadır.¹⁰⁸ Urartu miğferinde izlenen araba kalkanları üzerindeki çıkıntılar, muhtemelen Assur örneğinde olduğu sivri uçlu umbolardan oluşturulmuştur. Anzaf kalkanında betimlenen tanrıların (Çiz.-3-5) ve bir kemer üzerinde (Res. 63) mitolojik yaratıkların elinde tuttuğu umbolu kalkanların, araba kalkanlarındaki çıkıntılarla benzerliği dikkat çekicidir. Betimleme sanatında alan darlığı yüzünden bütün ayrıntılarıyla işlenemeyen umbolar bu nedenle tam olarak anlaşılmamaktadır.

¹⁰² Barnett, "Further Russian...", 8, Lev. II.a; Madloom, *a.g.e.*, 55.

¹⁰³ Oktay Belli, "Van Bölge Müzesindeki Çivi Yazılı Urartu Tunç Eserleri", AA, İstanbul, 1977, 189; Seidl, *Bronze Kunst*, 88.

¹⁰⁴ Burney, *a.g.m.*, 93-94, Res.

¹⁰⁵ Muscarella, "Warfare at Hasanlu...", 28.

¹⁰⁶ Calmeyer, "Helmets and Quivers", 135.

¹⁰⁷ Engin Özgen, "The Urartian Chariot Reconsidered: I. Representational Evidence, 9th-7th centuries B.C. Anatolica X, 1983, 118, Res. 11; Belli, *Anzaf Kaleleri...*, 54; Bkz. Seidl, *Bronze Kunst*, 72, Res. 34.

¹⁰⁸ Madhloom, *a.g.e.*, 13, 56, Lev. XI, 2; .XXVIII, 4.

3.2. FORMLARINA GÖRE KALKANLAR

3.2.1. UMBO MERKEZLİ KALKANLAR

Bu tip kalkanlar, kenarlarda dışbükey yayvan bir form gösteren ve ortasında umbo olarak tabir edilen kabartma bölümden oluşmaktadır. Betimlemelerden yola çıkarak umboların çeşitli türde olduğu izlenmektedir (Çiz.-1), (Res.-3-63-64). Tasvir sanatında yer alan umbo merkezli kalkanların ele geçen birçok örneği bulunmaktadır

3.2.1.1. ASLAN PROTOMLU KALKANLAR

Korsabat kabartmasında izlenen aslan protomlu kalkanların bilinen ilk ve şimdilik tek örneği Ayanis Kalesi kazı çalışmalarında ele geçmiştir.¹⁰⁹ Aslan protomlu kalkanlar, kenarları yayvan ve dışbükey, ortası kabartma biçiminde yapılmış, dış yüzeyinde orta kısma denk gelecek şekilde bir aslan protomu yerleştirilmiştir(Çiz.-8) (Res.-6-7) (Kat. No-3).

3.2.1.2. SİVRİ VE YAYVAN UMBOLU KALKANLAR

Kalkanların ortasında bulunan umboların bazı uygulamalarda sivri uçlu (Çiz.-12) bazılarında ise daha yayvan (Res.-14) tasarlandığı dikkat çekmektedir. Sivri uçlu ve yayvan umboların¹¹⁰ kenar kısımları olmadan ele geçmesi bunların ahşap kalkanların ortasına yerleştirildiği varsayımlarını ortaya çıkarmıştır.¹¹¹

3.3. BEZEMELERİNE GÖRE KALKANLAR

Urartu kalkanları bezemeli ve bezemesiz olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.

3.3.1. BEZEMELİ KALKANLAR

Urartu kalkanlarında bezemeli grubu oluşturan örneklerde genelde aynı bezeme anlayışı hâkimdir. Genelde adak kalkanlarında kullanılan bu bezeme düzeninde dış yüzey iç içe geçen kuşaklara ayrılmaktadır. Kuşaklar, geometrik ve bitkisel motiflerin yer aldığı bantlarla sınırlandırılmıştır. Bunlar, tomurcuk dizisi, giyoş (saç örgüsü) zikzak şeklindedir. Kalkanın merkezi kısmı, kimi örneklerde sade bırakılırken; kimi örneklerde rozetlerle bezenmiştir. Genellikle üç kuşağın oluşturduğu dış yüzey, yürür durumda aslan ve boğaların geçit töreni şeklinde doldurulmuştur (Çiz.-7) (Res.-8-9) (Kat. No-4). Aslanlar iç ve dış kuşakta; boğalar orta kuşakta tasvir edilmiştir. Birkaç kalkanda kuşak sayısı ikidir ve bu kuşaklarda

¹⁰⁹ Derin- Çilingiroğlu, a.g.m., 162.

¹¹⁰ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*, 118, Res. 68.

¹¹¹ Barnett, "Further Russian...", 8; Azarpay, *a.g.e.*, 21.

yalnızca aslan figürleri bulunmaktadır. İki kuşağa ayrılan diğer kalkanlarda ise hem aslan hem de boğalara yer verilmiştir.¹¹²

Aslan ve boğa figürleri, frizler içindeki sayıları doğrultusunda gruplar halinde betimlenmiştir. Genel şema, iç kuşaktaki aslanlar ikili, orta kuşaktaki boğalar dört veya beşli, dış kuşakta dört, beş ve altılı gruplar halinde birbiri arkasına gelecek şekildedir. Kalkanın asılış yönüne bakıldığında üst ve alt bölümlerine gelen gruplarda başta yer alan hayvan figürleri antitetik bir biçimde düzenlenmiştir.

Urartu sanatının vazgeçilmez bezeme elemanı olan aslan ve boğa figürleri, profilden ve yürür durumda resmedilmiştir. Aslan figürlerinde baş ileri doğru, ağız açık, hırlar durumdadır. Yele kısımları, alev topu şeklindedir. Ön ve arka bacaklar üzerinde diz ve diğer eklem yerleri çift yarım daire ile sınırlandırılmıştır (Res.-8-9). Bu işlem, Yakın Doğu sanatında bir gelenek olarak bilinen bir stildir. Aslanların kuyruk kısımları genelde yukarı doğru spiral bir şekil çizmektedir. Boğaların boynuzu öne doğru uzanmış bir şekilde yükselmektedir. Sırt, boyun ve karın kısmında ince spiral buklelerle son bulan desenlere yer verilmiştir. İnce spiral bukleleri, bazı boğaların kuyruk kısımlarında da görmek mümkündür.

Adak kalkanlarında geçit töreni şeklinde tasvir edilen aslan ve boğaların ne anlama geldiği henüz bilinmemektedir. Her iki hayvanın Haldi'nin sembolü olduğu ya da aslanın, Haldi'yi, boğanın Teişeba'yı temsil ettiği düşünülse de¹¹³ Anzaf kalkanında betimlenen Teişeba'nın aslan, Şivini'nin boğa üzerinde resmedilmesi yukarıdaki görüşün doğruluğunu güçleştirmektedir.

Anzaf Kalkanı, diğer kalkanlara göre farklı bir bezeme düzeniyle dikkat çekmektedir. Kalkanın dış yüzeyinde gelenekselleşen aslan ve boğa figürlerinin yerini Urartu tanrıları ve savaş sahnesi almıştır (Çiz.-3-4). Tomurcuk dizilerinin sınırlandığı frizde yer alan sahnede, Urartu tanrıları ile Urartu-Assur arasındaki mücadele tasvir edilmiştir. Sahnede figürler soldan sağa doğru sıralanmaktadır. Aslan, boğa ve karışık yaratıkların üzerinde betimlenen sakalsız ve zırh elbiseli tanrılar ellerinde çeşitli silahlar tutmaktadır. Tanrıların önünde sol elinde gergin yay, sağ elinde uzun bir kargı tutan ve gövdesinden çıkan ışın demetiyle Haldi bulunmaktadır (Çiz.-5). İkinci sırada aslan üzerinde her iki elinde şimşek demetini tutan hava tanrısı Teişeba'dır. Teişeba'nın arkasında boğa üzerinde kanatlı güneş kursu içinde güneş tanrısı Şiuini betimlenmiştir. Dördüncü sırada mitolojik yaratık üzerinde her iki elinde uzun kargı bulunmasıyla kavga tanrısı olduğu tahmin edilen Hutuini yer almaktadır. Daha sonra sırayla Turani, Ua, Nalani, Şebitu, Arsimela (Artu'arasau,) Anaşpa, Dieduani, Şelardi, tasvir edilmiştir. Urartu askerleri, Urartu tanrıları gibi miğferli sakalsız ellerinde ok, yay ve kılıçla sırtlarında sadaklarıyla resmedilmiştir (Çiz.-6). Assur askerleri oldukları ileri sürülen figürler ise sakallı, uzun saçlı ve bazen de miğferli olarak elbiseler içinde betimlenmiştir.¹¹⁴

Savaş sahnesinin gerçeğe yakın bir biçimde yansıtıldığı gözlenmektedir. Yaralanmış atların yere çöküşü ve başlarını aşağıya doğru uzatmasında bu gerçekçiliği izlemek mümkündür. Figürler, savaşın korkunç etkisini taşımaktadır. Kalkanda tasvir edilen düşman savaşçıların, Assur sanatındaki kabartmalara olan

¹¹² Azarpay, *a.g.e.*, 22; Piotrovskii, *Ancient Civilization...*, 38; Belli, *Urartu: Savaş...*, 216; Derin- Çilingiroğlu, *a.g.m.*, 161; Çilingiroğlu, "Progetto Urartu", 278; Seidl, *Bronze Kunst*, 86.

¹¹³ Merhav, "Shields", 137.

¹¹⁴ Belli, "1995 Yılı Aşağı...", 390; Belli, *Anzaf Kaleleri...*, 36 vd., 38-71; Seidl, *Bronze Kunst*, 84.

benzerliği bu kalkanı yapan sanatçının Assur sanatını iyi bildiği izlenimini bırakmaktadır.¹¹⁵

Dış yzeyindeki kuşaklarda aslan ve boğa betimlerinin yer aldığı Ayanis kalkanında diğer kalkanlardan farklı olarak orta alanda aslan başı kabartması bulunmaktadır.¹¹⁶ Aslanın gözleri, beyaz ve siyah taştan kakma şeklinedir. Açıık ağızla hırlar durumda resmedilen aslanın bu pozisyonunda dişlerini gormek mümkündür. İki düz kulak, başa yapışık şekildedir. Yelesi alev biçiminde baş üzerine kazılmıřtır¹¹⁷ (Çiz.8) (Res.-7).

Kalkanlar üzerinde aslan ve boğa frizlerini sınırlayan süsleme amaçlı kullanılan tomurcuk, zikzak gibi geometrik ve bitkisel bezemeler, aynı zamanda bu eserlerin tarihlendirilmelerine katkıda bulunmaktadır.¹¹⁸

3.3.2. BEZEMESİZ KALKANLAR

Bezemesiz Urartu kalkanları, diğer örneklerde olduğu gibi yayvan ve konik bir biçime sahiptir. Bazı örneklerin ortasında tunç umbolar bulunmaktadır. Kalkanın kenarları dışa doğru bir kavis oluşturmaktadır ve dış yzeyinde hareketliliğe neden olacak herhangi bir uygulama söz konusu değildir (Çiz.-11) (Res.-13, 14, 16, 17). Bazı kalkanların kenar kısımlarında adak yazıtlarına yer verilmiştir. Bilinen kalkanlar içinde dıştan iki geniş yivle çevrilen veya kavissiz tamamen düz uygulamalar da görölmektedir.

---

¹¹⁵ Belli, *Anzaş Kaleleri ...*, 72-88; Seidl, *Bronze Kunst*, 86.

¹¹⁶ Çilingiroğlu- Sağlamtimur, "Van-Ayanis Urartu..."528.

¹¹⁷ Çilingiroğlu-Sağlamtimur, "Van-Ayanis Urartu...", 528; Derin-Çilingiroğlu, a.g.m., 162.

¹¹⁸ Seidl, *Bronze Kunst*, 123.

4.1. MİĞFERLER

4.1. KULLANIM AMACINA GÖRE MİĞFERLER

Urartu savunma silahları arasında önemli bir grubu oluşturan miğferler, bilimsel kazı çalışmalarının yanı sıra kaçak kazılarla da ortaya çıkarılmıştır. Bunların bir kısmı yurt içinde bir kısmı yurt dışındaki müzelerde ve özel koleksiyonlarda bulunmaktadır.

M.Ö. 9. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilen en eski Urartu miğferi, Assur kralı III. Salmanasar'ın (M.Ö.858-824) Balawat Kapısı üzerindeki kabartmalarda görülmektedir (Çiz.-1), (Res.-1-2). Bu kapı üzerindeki betimlerde Urartu askerleri, yuvarlak ve kavisli bir tepeye sahip, üst kısımda kuştüyü veya at kılıyla süslenen sorguçlu miğferler takmışlardır.¹¹⁹

Urartu miğferlerinde kullanılan bronzun kalınlığı genelde 1.5 mm'yi aşmamaktadır. Alt kısımlarda kalınlık azalmakta, yan kısımlarda artarak zaman zaman 3mm'ye ulaşmaktadır. Miğferlerin ağırlığı çoğunlukla 1 kg'ın altındadır. Miğferlerin dış çapı, şekil bozuklukları sebebiyle çok zaman birbirini tutmamakla birlikte 23-29 cm. arasında değişmektedir. Miğferlerin ölçülerinde küçük farklılıklar dışında standart bir anlayış dikkat çekmektedir. Bu uygulama, miğfer yapımında alışlagelmiş bir üretim anlayışına işaret etmektedir.¹²⁰

Kullanım amaçlarına göre iki gruba ayrılan miğferlerin birinci grubunu adak miğferleri, ikinci grubunu savunma amaçlı miğferler oluşturmaktadır. Bu iki grup miğfer, benzer form ve boyutlarda karşımıza çıkmaktadır. Ancak üzerlerindeki adak yazıtları ve bezeme düzenlerinden hareketle bir grup miğferin adak amaçlı kullanıldığını belirlemek mümkün olmaktadır. Savaş esnasında kullanılmak üzere tasarlanan savunma miğferlerinde adak yazıtları bulunmamaktadır ve adak miğferlerinde görülen yoğun bezeme anlayışına sahip değildir.

4.1.1. ADAK MİĞFERLERİ

Ele geçiriliş konumu ve yazıtlarından ötürü dinsel bir işleve sahip olduğu anlaşılan adak miğferleri, yazıtlarına göre Urartu kralları tarafından Tanrı Haldi adına adanmıştır. Bu miğferler, savunma amaçlı miğferlerle aynı form ve ölçülere sahiptir. Bronz malzemeden yapılan adak miğferleri, kullanım amacına da paralel olarak yoğun şekilde bezenmiştir (Çiz.-15-16-18-20), (Res.-28-29). Adak yazıtı içermeyen ancak özenli bir işçilikle bezenen bazı miğferlerin kral, yönetici sınıf ve üst düzey askerler tarafından kullanılmış olabileceği de düşünülebilir. Ancak bu konuda kesin yargılar bulunmamaktadır.

¹¹⁹ Calmeyer, "Helmets and Quivers", 123.

¹²⁰ Born-Seidl, *a.g.e.*, 123.

4.1.2. SAVUNMA MIĞFERLERİ

Savunma miğferlerini form ve teknik özellikler açısından yazıtlı adak miğferlerinden ayırt etmek oldukça güçtür. Genelde aynı formu tekrarlayan miğferler içinde geometrik bezemeli ya da bezeme unsuru taşımayan sade örneklerin savunma amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir (Res.-19-21-23-24), (Kat. No-12-14-16-17). Bu miğferlerin yan kısımlarında yer alan astar delikleri ile yanak koruma levhalarına işaret eden uygulamalar, bunların savunma esnasında kullanıldığı ihtimalini arttırmaktadır (Çiz.-24).

Bronz ve demirden yapılan bu basit nitelikli sade miğferlerde, alttaki yarım küre gövde üste doğru konik olarak daralmakta ve sivrilerek sonlanmaktadır (Res.-19-23).

4.2. FORMLARINA GÖRE MIĞFERLER

Urartu miğferleri, form özelliklerine göre 3 grupta ele alınmaktadır.¹²¹

4.2.1. SIVRİ UÇLU MIĞFERLER

Urartu miğferlerinin standart formu olarak kabul edilen en yaygın grubu sivri uçlu miğferler oluşturmaktadır. Alt kısımda yarım küre formu gövdeyle başlayan bu tip miğferler, yukarı doğru konik biçimde daralarak sivri bir uçla tamamlanmaktadır. Karmir-Blur, Çavuştepe (Res.-18, 26-27), (Kat. No-11, 19), Anzaf, Ayanis (Çiz.-20) (Res.-25), (Kat. No-18), Burmageçit yerleşimlerinde bir çok örneği bulunan bu miğfer tipi, Türkiye'deki müzeler ile Avrupa'daki bazı özel koleksiyonlarda da yer almaktadır.

Miğferler M.Ö. 9. ve 8. yüzyılın büyük bölümünde hafif eğri koni biçiminde, M.Ö. 8. yüzyılın sonuna doğru ise alt kısmı yarım küre biçiminde ve sivri uçludur. M.Ö. 7.yüzyılın miğfer formu hakkındaki bilgiler kısıtlıdır.¹²² Küresel biçimden, derin kavisli forma geçiş Asur rölyeflerindeki askerlerde açıkça görülmektedir.¹²³

Sivri miğferlerin basit formu ilk örnekleri, Assur Krallığı'nın erken dönemlerinde muhtemelen I.Asurnasirpal'in (M.Ö.1047-1029) saltanat yıllarına denk gelen Ninive\Kuyunjik'te bulunan beyaz dikili taş üzerine resmedilmiştir. Bu tipin betimlendiği diğer bir Assur eseri Muşaşir'in yağmalanmasını anlatan Korsabat kabartmasıdır (Çiz.-2) (Res.-3). Kabartmada tapınak girişinde yer alan iki insan figüründen sağdaki yanak korumalı sivri bir miğfer takmıştır. İkinci blokta Assur askerlerinin ve bu askerlerin parçaladığı heykelin başında da sivri bir miğfer bulunmaktadır. Assur kayıtlarına göre Muşaşir tapınağında I.Argiştı (M.Ö.785/80-756), I.Rusa (M.Ö.730-714/3) ve II.Sarduri'ye ait (M.Ö. 755-730) heykeller

¹²¹ Kellner, "Bemerkungen Zuden Helmen in Urartu", AA, 8, Ankara, 1982, 205.

¹²² Born-Seidl, *a.g.e.*, 90.

¹²³ Peter Calmeyer, *Datierbare Bronzen Aus Luristan Und Kirmanshah*, Berlin, 1969, 90.

bulunmaktadır. Muhtemelen Assur askerlerinin tahrip ettikleri heykel, Muşafir Haldi tapınağında bulunduğu belirtilen Urartu krallarına ait heykellerden biri olmalıdır.¹²⁴

Sivri miğferlerin bulunan örnekleri, yazıtlarına göre İşpuini (M.Ö.830-810), Menua (M.Ö.810-785/80), I.Argiştı (M.Ö.785/80-756), II.Sarduri (M.Ö.755-730), II.Argiştı (M.Ö.713-685) ve II.Rusa (M.Ö.670-650) dönemlerine tarihlenmektedir. Urartu miğferlerinde tanrılara adak olarak sunulduğunu belirten yazıtların dışında, mülkiyet belirten yazıtlar da mevcuttur. Axel Guttman'ın kataloğundaki bir miğfer üzerinde Menua ve oğlu I.Argiştı'nin mülkiyetini belirten iki yazıt bulunmaktadır. Menua döneminde yapılan miğfer, I.Argiştı döneminde tekrar kullanılmıştır.¹²⁵

Sivri miğferlerin alt kenarlarında sayıları değişen kabartma şeritlere yer verilmiştir (Res.-20), (Kat. No-13). Bezeme amaçlı ya da işlevsel olduğu kesinleşmeyen bu şeritlerin arasındaki yüzeye bazen kralın mülkiyetini gösteren bir yazıt yerleştirilmiştir. Bu kısımlardaki yazıtların, pas tutmuş yivler içinde bulunması çözümlenmesini zorlaştırmaktadır.¹²⁶

Sivri miğferlerin bazı örneklerinde yanak ve kulakları koruma amaçlı kullanılan parçalara yer verilmiştir. Bu parçalar, miğferin iki yanındaki deliklere farklı şekillerde tutturulmaktadır(Çiz.-24). Bu deliklerin en basit biçimini çene halkalarının tutturulması için yapılan basit ilmekler oluşturmaktadır¹²⁷ (Res.-21, 24), (Kat. No-17). Erken dönemlerde "E" şeklinde olan yanak korumalarının bilinen örnekleri, İşpuini dönemine aittir¹²⁸ (Çiz.-24), (Res.-46). Daha sonraki dönemlerde farklı form kazanan levhalar, miğfere monte edilen kısımda dikdörtgen, aşağıya doğru üçgenimsi bir şekil almaktadır (Res.-47). Kulaklık ve yanaklıklar bazı uygulamalarda hareketli halde yukarı kalkabilmektedir.¹²⁹ Altın-tepe mezar odasında iç kısımlarına deri parçaları perçinlenen 11x10.5 cm ölçülerindeki "D" biçimli iki bronz levha, yanak koruması olarak yorumlanmıştır. Yanak koruma levhaların düz kenarları boyunca sürgü kalıntıları bulunmaktadır¹³⁰ (Res.-48).

Genelde aynı malzeme ve yapım tekniğinin kullanıldığı Urartu sivri miğferleri, bezeme unsurlarına göre üç grupta ele alınmaktadır.

4.2.1.1. GEOMETRİK MOTİFLİ MİĞFERLER

Sivri uçlu miğferler içinde sayı olarak en fazla görülen geometrik motiflilerdir. Çavuştepe (Res.-18), (Kat. No-11), Burmageçit, Karmir-Blur ve Ayanis Kalesi'nde (Çiz.-28), (Res.-25), (Kat. No-18) de bu tarzda miğferler bulunmuştur.¹³¹ Burmageçit'te bulunan bir örnek Menua'nın yazıtını taşımaktadır. II. Rusa dönemine tarihlendirilen ve aynı kralın yazıtını taşıyan Ayanis miğferi, geometrik motifli miğferlerin Menua döneminden II. Rusa dönemine kadar kullanıldığını göstermektedir. Bu miğfer tipinde geleneksel bir kullanım halini alan geometrik

¹²⁴ Özgen, *The Urartian Bronze...*, 20-22, Seidl, *Bronze Kunst*, 126, Res. 95.

¹²⁵ Born-Seidl, *a.g.e.*, 91-92; Seidl, *Bronze Kunst*, 64.

¹²⁶ Born-Seidl, *a.g.e.*, 91.

¹²⁷ Özgen, *The Urartian Bronze...*, 22-23; Seidl, *Bronze Kunst*, 65-66.

¹²⁸ Oktay Belli, "Der Beschriftete Brnzhelm Des Königs Menua Aus der Festung Burma geçit Bei Tunceli", *Aspect of Art and Icongraphy: Anatolia and Its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Ankara, 1993, 65.

¹²⁹ Seidl, *Bronze Kunst*, 66, Res. 133-134.

¹³⁰ J. Borchhardt, *Homerische Helme. Helmformen der Agais in Ihren Beziehungen zu Orientalischen Helmen in der Bronze und Frühen Eisenzeit*, Mainz, 1972, 105, Lev.29, 1-2-3-4; Özgen, *The Urartian Bronze...*, 22-23.

¹³¹ Kellner, "Bemerkungen Zuden...", 205-206.

motif, I. Arğişti sonlarında ve II. Sarduri dönemine tarihlendirilen miğferler üzerinde görülmemektedir.¹³²

Bu grupta miğferin ön yüzünde yer alan motif, ortadaki kareden gelişen dört sivri ucun yukarıya, iki sivri ucun aşağıya uzandığı eğik bir yaydan oluşmaktadır. Simgesel anlamı netlik kazanmayan bu betimin, Teişeba'nın sembolü olan şimşek motifi¹³³, soyut bir geyik bedeni¹³⁴, hayat ağacı¹³⁵ mızrak başı¹³⁶ ya da kanatlı güneş kursu¹³⁷ olduğu yolunda farklı görüşler bulunmaktadır (Res.-18, 25), (Kat. No-11,18). Miğferler üzerinde yoğun görülmesine karşın, bu motifin stilistik gelişimi tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak İşpuini ve Menua'nın miğferlerinde yatay dirseklerin ortasının I. Arğişti dönemine göre daha geniş olması, Guttman'ın katalogundaki sivri miğferin, gelişim çizgisinin başında yer aldığını göstermektedir. Bu farklılıklar eserlerin değişik atölyelerde yapılmasından kaynaklanmış olmalıdır.¹³⁸

I.Sarduri (M.Ö. 840-830) döneminden itibaren görülmeye başlanan geometrik motif, I.Arğişti döneminin sonlarına doğru geri planda kalmış, yerini av ve savaş sahneleri ile hayat ağacını kutsayan tanrılar ve bu betimleri çevreleyen aslan başlı yarım dairelere bırakmıştır.¹³⁹

4.2.1.2. FİĞÜRLÜ MİĞFERLER

Yoğun bir figür çeşitlemesinin görüldüğü miğferlerin genel bezeme düzeni şu şekildedir: Miğferin alın kısmında ortadaki kanatlı cin, hayat ağacı, kanatlı güneş kursu gibi betimler, yanlarda birbirine paralel aslan, panter, ejder, boğa ya da koç başlı ve yılan gövdeli karışık yaratıklarla son bulan yay biçimli şeritlerle çevrelenmiştir. Bu düzenlemenin alt kesiminde zaman zaman farklı tasvirlerin işlendiği bezeme frizlerine yer verilmiştir. Bu frizlerde de tercih edilen konular, ortalarında hayat ağacını kutsayan kanatlı cinler ile savaş ve av sahneleridir. Savaş sahnelerinde Urartu süvarileri, askeri geçit töreni düzeninde resmedilmiştir. Başlarında sivri miğferleri bulunan askerler, araba ve atlar üzerinde kalkan, mızrak, ok gibi Urartu askeri teçhizatıyla tasvir edilmiştir. Bu frizler, alt ve üstten zikzak, tomurcuk, giyoş gibi farklı geometrik ve bitkisel düzenlerin yer aldığı şeritlerle sınırlandırılmıştır (Çiz.-15,23), (Res.-26, 35), (Kat. No-19, 24). Bazı miğferlerde friz sayısının ikiye çıkarak aynı süsleme düzeninin tekrarlandığı gözlenmektedir.¹⁴⁰

Figür düzeninde genel şema korunmakla birlikte bazı uygulamalarda küçük farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Karmir-Blur'daki bir grup miğferde görülen düzenlemede alın kısmında çok sayıdaki kutsal ağaç yerine miğferlerin yan ve arka bölümlerinde olduğu gibi sadece bir tek büyük süvari ve araba

¹³² Belli, "Der Beschriftete...", 63; Seidl, *Bronze Kunst*, 67.

¹³³ Piotrovskii, *Urartu: The Kingdom...*, 45.

¹³⁴ W. Nagel, "Ein Urartaischer Helm Aus Dem Argisti-Magazin", *AFO*, 19, 1959-1960, 146.

¹³⁵ Franz Hancar, "Das Urartaische Lebensbaummotiv: eine neue Bedeutungstradition?", *Iranica Antiqua*, 6, 1966, 102.

¹³⁶ M. Riemschneider, *Das Reich em Ararat*, Leipzig, 1965, 82.

¹³⁷ M. Maass, "Helme, Zubehör von Wagen und Pferdegeschirr aus Urartu", *AIM*, 20, 1987, 72.

¹³⁸ Seidl, *Bronze Kunst*, 65, Lev.6-c-17

¹³⁹ Belli, "Der Beschriftete...", 63.

¹⁴⁰ Seidl, *Bronze Kunst*, 70 vdd., Kellner, "Bemerkungen Zuden...", 207-208, (Lev.7-8); Azarpay, *a.g.e.*,28.

bulunmaktadır¹⁴¹(Res.-29), (Kat. No-21). Bunun benzer bir örneği, Gaziantep Müzesi'nde yer almaktadır¹⁴² (Çiz.-16), (Res.-30) (Kat. No-22).

Figür bezemeli Urartu miğferleri Karmir-Blur, Çavuştepe, Ayanis, Anzaf ve Burmageçit'te bulunmuştur. Karmir-Blur ve Ayanis'te bulunan figürlü miğferler üzerinde Haldi'ye adandığını belirten yazıtlar bulunmaktadır. Çavuştepe'de bulunan üzeri yazıtlı bir başka figürlü miğfer örneğindeki yazıtın çeşidi bilinmemektedir. Karmir-Blurda bulunan örneklerin beşi üzerinde yazıt bulunmamaktadır.¹⁴³

Burmageçit'e ait figürlü miğferlerde geleneksel hayvan başlı betimlerden farklı olarak rozet ve balık pullarından oluşan geometrik şekillere yer verilmiştir (Çiz.-21). Balık pulu motifleri, Urartu sanatında yaygın bir kullanıma sahip değildir. Burmageçit miğferindeki hayvan başları daha çok ejder ya da yunus balığı başına benzetilmiştir. Farklı örneklerde görülen hayvan başlarından farklı olarak bu örnekte ejder ya da yunus balığı başlarının ağızları açık biçimde değil; aksine kapalı olarak tasvir edilmiştir. Dağ görünümünü anımsatan balık pulları, miğferin yan ve arka kısımlarına yerleştirilmiştir. Miğferin aşırı tahrip olan orta alanında hangi tür bezeme olduğu anlaşılabilir değildir. Hayvan başlarının başlangıç noktasında küçük bir kanat parçası, orta alanda güneş kursu motifinin varlığını kanıtlamaktadır.¹⁴⁴

Ayanis'te bulunan figür bezemeli bir miğfer, (Çiz.-20) bezeme programında tavuğa yer verilmesi bakımından dikkat çekicidir. Miğferin alın kısmında hayat ağacının kutsandığını anlatan sahnede, hayat ağacı çadır benzeri bir motifle çerçeve içine alınmış, üst kısımda güneş kursuna yer verilmiştir. Hayat ağacının yanlarındaki iki savaşçı sakallı ve Asur kral tacıyla betimlenmiştir. Alın kısmındaki bu sahne, her iki yandan merkeze doğru ilerleyen yılan gövdeli aslan başlı kabartmalarla sınırlandırılmıştır. Miğferin üst kısmından koç başlı bir kabartma ana sahneye doğru inmektedir. Dekoratif bantlar miğferi çevrelemektedir. Bu bantlarda diğer miğferlerde sıklıkla kullanılan aslan ve boğanın yerini tavuk almıştır. Tavuk betiminin Urartu sanatı içindeki yerini, şimdiki veriler ışığında belirlemek kolay değildir. Muhtemelen yönetimindeki kralın yenilikleri ve yeni sanat anlayışının bir sonucu olmalıdır. Miğferin alt kısmında II.Rusa'nın bu miğferi Haldi'ye adandığını gösteren iki sıra yazıt yer almaktadır.¹⁴⁵ Ayanis miğferinde ilgi çeken bir nokta miğferde bulunan savaşçıların sakal ve elbiselerindeki Assur etkileridir. Urartu mühürlerinde¹⁴⁶ sivri başlıklı, gömlekli ve sakalsız gösterilen II.Rusa, bu miğferde farklı şekilde Assur geleneğinde yapılmıştır. Miğferin ana sahnesinde Assur etkileri görülse de, bu etkiler saray üslubundan çok bölgesel özelliklere işaret etmektedir.¹⁴⁷ Ebnöther kataloğundaki bir miğfer,¹⁴⁸ üslup ve ikonografik olarak Ayanis miğferine benzerliğiyle dikkat çekmektedir. Bu benzerlik, özellikle orta sahne dışındaki frizleri

¹⁴¹ Seidl, *Bronze Kunst*, 70, Res. 31.

¹⁴² Orhan A. Taşyürek, "Gaziantep Müzesindeki Bronz Urartu Miğferi", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXI-I, Ankara, 1974, 179, Res.1.

¹⁴³ Seidl, *Bronze Kunst*, 68, Res. 29, 30, 34.

¹⁴⁴ Recep Yıldırım, "Burma Geçit Urartu Miğferleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, Elazığ, 1988, 218-219, Çiz.3-5; Seidl, *Bronze Kunst*, 73, Res. 33.

¹⁴⁵ Derin-Çilingiroğlu, a.g.m., 164, Çiz. 13- 59

¹⁴⁶ Eşref Abay, "Seals and Sealings" *Ayanis I Ten years'Excavations at Rusahinili 1989-1998*, Eiduru-kai, 2001, 321-353, Res. 5- 7.

¹⁴⁷ Seidl, *Bronze Kunst*, 74.

¹⁴⁸ Seyyare, Eichler "Gotter, Genien und Mischwesen in der Urartaischen Kunst", *AMI*, 12, Ergänzungsband, 1984, Lev.9-2.

sınırlayan bantlar ve hayvan betimlemelerinde yoğunlaşmaktadır. Ayanis miğferinde Assur tipinde yapılan kral tasviri ve diğer figürlerdeki Assur etkisi, farklı yorumların yapılmasına neden olmuştur. II.Sargon'un Muşasir'de elde ettiği miğferi diğer hazinelerle birlikte Tanrı Assur'a adadığı bilinmektedir. II.Rusa'nın da farklı döneme ait olması muhtemel Ayanis miğferini, II. Sargon'un yaptığı gibi tanrısına adayıp adanmadığı bilinmemektedir. Bu varsayımın gerçek kabul edilmesi durumunda, Assur miğferleriyle benzerliğinden ötürü Assur dönemine ait olabileceği düşünülen Ayanis miğferi, saray üslubuna uzaklığı nedeniyle merkez dışında bir bölgede üretilmiş olmalıdır.¹⁴⁹

Hayvan başı kabartmalarının olmadığı yazıtlı bir örnek Menua'ya ait bir miğfer parçasıdır (Çiz.-22), (Res.-32), (Kat. No-23). Parçada yer alan astar delikleri miğferin yönünü belirlemektedir. Buna göre soldaki figür, orta betimin yerini kaplamaktadır. Bantların sınırlandığı frizde 3 tanrı tasviri yer almaktadır. Tanrılar ışıklı çelenklerin içinde betimlenmiştir. Bu figürler, sakallıdır ve boynuzlu polosla elbiseli tasvir edilmiştir. Sağ elleri açık sol elleri kapalıdır. Sadece büyük figür elinde yay tutmaktadır. Bunlar, yürür bir vaziyette sola doğru yönelmişlerdir. Aynı şekilde oluşları ve sayılarının çokluğu bunların Urartu dinindeki büyük tanrılar olmadığını göstermektedir.¹⁵⁰

Philedelphia'dan bir örnekte (Çiz.-23) ana sahnede kanatlı güneş kursu içinde kutsama hareketi yapan tanrı figürü yer almaktadır. Tanrı figürünün yanlarında rozetleri kutsayan cinlere yer verilmiştir. Miğferin yan kısımları iki frize ayrılmıştır. Zikzak bantların sınırlandığı frizlerde üçlü gruplar halinde aslanlara yer verilmiştir. Bu betimin Urartu üslubuna uzaklığı miğferin döneminin belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Zikzak çizgiler, I.Argiştı, II.Sarduri ve III. Rusa dönemlerinde kullanılmıştır. Miğferin aslan figürlerinin stilistik özelliklerinden ötürü III. Rusa dönemine ait olduğu tahmin edilmektedir.¹⁵¹

Çavuştepe'den ele geçen bugün Van Müzesinde sergilenen bir miğfer, Philedelphia örneğinde olduğu gibi aslan figürleriyle bezenmiştir. Yan frizlerde yer alan aslan figürleri, friz boyunca kesintisiz devam etmektedir. Ana sahnede ortada hayat ağacı ve yüzleri hayat ağacına dönük iki figür bulunmaktadır. Alt frizde hayat ağacını kutsayan figürler resmedilmiştir (Res.-26), (Kat. No-19).

4.2.1.3. BEZEMESİZ MİĞFERLER

Urartu'da sivri uçlu miğferler içinde ele alınan bezemesiz miğferler, yakın zamana kadar bilinmezliğini korumaktaydı. Ancak yapılan kazı çalışmaları ve araştırmalar sonucu genelde demirden yapılan çok sayıda miğfer bulunmuştur.

Urartu'da bezemesiz miğferler, bezemeli sivri uçlu miğferlerin genel form özelliklerini taşımaktadır. Bunlar bezemeli olanlara göre daha az kavisli, konik profile sahip olup, huni formunu anımsatmaktadır. Bezemesiz miğferin bir bölümünde alt kısmında farklı sayılarda paralel kabartma şeritlere yer verilirken; Çavuştepe ve Ayanis miğferindeki gibi bazı örneklerin kabartma şeritsiz olduğu gözlenmektedir (Res.-37), (Kat. No-25). Karmir-Blur'dan bezemesiz miğferlerin yan

¹⁴⁹ Seidl, *Bronze Kunst*, 74 vd, Res. 34.

¹⁵⁰ Seidl, *Bronze Kunst*, 75-76, (Lev. 25-a-d)

¹⁵¹ Özgen, *The Urartian Bronze...*, 31 vd., Res. 2; Seidl, *Bronze Kunst*, 76. Çiz. 37.

kenarlarında bronz telden oluşan iki halka bulunmaktadır. Halkalara, miğferin düşmesine engel olan deri kayışlar geçirilmektedir.¹⁵² Bazı bezemesiz örneklerde ise astar deliklerine yer verilmiştir (Res.-38,40), (Kat. No-26-27-28).

4.2.2. SORGUÇLU (KULPLU) MIĞFERLER

Bu tipteki bir miğferin başa geçirilen yarım küre formundaki alt bölümü korunmakla birlikte, üstteki konik kısım yerini, farklı formlardaki sorguçlara bırakmıştır. Sorguçlar, bazı örneklerde at nalı, hilal gibi dairesel formda bir kulp görünümü kazanmaktadır (Çiz.-25), (Res.-43-45), (Kat. No-31).

Urartuların bilinen en erken miğfer örneklerinin yer aldığı Balawat Kapısı üzerindeki kabartmalarda Urartu askerlerinin sorguçlu miğferler giydiği görülmektedir¹⁵³ (Çiz.-1), (Res.-1). Toprakkale savaşı heykelinde olduğu gibi Urartu dönemine ait betimlerde de askerler, bu tip miğferlerle tasvir edilmiştir.¹⁵⁴ Erken örneklerde izlediğimiz sorguçlu miğferlerin yerini zamanla sivri uçlu miğferlerin aldığı kabul edilmektedir.¹⁵⁵ Sorguçlu miğferlerin savaş sırasında kılıcı kaydıran bir özelliğe sahip olduğu ve omuz korumaları ile birlikte kılıç darbelerine karşı koruduğu düşünülmektedir.¹⁵⁶

Sorguçlu miğferler hakkında bilgi edinilen yerlerden biri Urartu tarafından tahrip edildiği düşünülen Hasanlu yerleşimidir (Çiz.-25). M.Ö. 9.yüzyıl sonlarına ait fildişi bir eserin betimlemesinde askerlerin taktığı sorguçlu miğferler, Urartu, Kuzey Suriye ve Girit sanatına ait miğferlerle benzer özelliklere sahiptir. Bazı örneklerde kulak korumalı olan miğferlerin tepe bölümünde hilal biçiminde tüylü sorguçlar yer almaktadır. Bu miğferlerin Balawat Kapısı'nda Urartu askerlerinin taktığı miğferlere olan benzerliğinde ötürü Urartu dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Böylece Hasanlu'nun Urartu tarafından tahrip edildiği ihtimali de güçlenmiş görünmektedir. Ancak, Hasanlu tasvirlerinde yer alan sorguçlu miğferlerin, Urartu işgalcilerine mi yoksa Hasanlu'nun yerel yönetimine mi ait olduğu henüz netlik kazanmamıştır.¹⁵⁷

Sorguçlu miğferler üzerinde, diğer miğfer gruplarında görülen bezemeler kullanılmıştır. Bunlar içinde en yaygın olanı geometrik motiflerdir.(Res.- 45) Figürlü bezemenin yer aldığı ve bugün Tokyo Antik Orta Doğu Müzesi'nde bulunan sorguçlu bir miğfer,¹⁵⁸ bezemesinden dolayı Urartu dönemine tarihlendirilmektedir. Miğferin gövdesi üzerinde ortada Urartu amblemi olarak standartlaşan geometrik motifin yerine, hayat ağacı ya da kanatlı boğa boynuzu olarak tanımlanan betim yer almaktadır. Boynuzun her iki yanında, aslan, kanatlı boğa ve anka kuşu bulunmaktadır. Yanlardan yay şeklinde uzanan iki yılan başı betimlenmiştir. Yılan

¹⁵² Özgen, *The Urartian Bronze...*, 23.

¹⁵³ Oscar White Muscarella, *Bronz and Iron. Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, New York, 1988, 52; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*, 116.

¹⁵⁴ Richard David Barnett, "The Excavations of the British Museum at Toprakkale Near Van, Addenda", *Iraq*, XVI, 1954, 7.

¹⁵⁵ Özgen, *The Urartian Bronze...*, 21; Muscerella, *Warfare at Hasanlu...*, 35.

¹⁵⁶ Born-Seidl, *a.g.e.*, 100.

¹⁵⁷ Muscerella, "Warfare at Hasanlu...", 35, Res.11.; Muscerella, *Bronz and Iron...*, 52.

¹⁵⁸ Born-Seidl, *a.g.e.*, 96, Res.85.

başları Assur etkisine işaret ederken diğer hayvan figürlerinin yapım tarzından ötürü aynı etkiyi taşıdığını düşünmek güçtür.¹⁵⁹

Bugün Tahran Rıza Abbasi Müzesi'nde yer alan II Sarduri yazıtını taşıyan kulplu miğfer, bu grubun farklı bir çeşitlemesidir.¹⁶⁰(Res.-43)

4.2.3. TEPE KISMI FİGÜRLÜ MİĞFERLER

Tepe kısmı figürlü miğferlerde alttaki yarım kürenin arkasından yay biçiminde yükselerek öne kıvrılan bölüm, farklı hayvan başlarıyla sonlanmaktadır (Res.-41-42-44), (Kat. No-29-30).

Urartu'da bu miğfer tipini temsil eden üç örnek bilinmektedir. (Res.-41-42-44), (Kat. No-29-30). Üretim tarzı ve bezeme anlayışı bakımından farklılıklar gösteren örneklerden biri tek parça halinde olup, diğeri birden çok parçanın perçinlenmesiyle oluşturulmuştur.¹⁶¹

Mainz'de bulunan İşpuini dönemine ait diğer miğfer, bu tipin karakteristik bir Urartu çeşitlemesi olarak görülmektedir. Bezeme unsuru taşımayan sade miğferin tepelik bölümünde hayvan başı bulunmamaktadır. Bu miğfer, tepe kısmı figürlü örneklerin erken bir temsilcisidir¹⁶² (Çiz.-24), (Res.-41), (Kat. No-29). Miğferde İşpuini'ye ait yazıtlar "E" biçimli yanak koruma levhaları (Res.-46) üzerinde yer almaktadır.¹⁶³ Aynı döneme ait diğer miğferde hafif kavisli alt bölüm yukarıya doğru incelenerek uzamakta, uç kısmı bir boğa ya da geyik kafasıyla son bulmaktadır (Res.-44). Bu kısmın alt kenarındaki delik sırası üzerinde perçinler bulunan iki bant yer almaktadır. Aynı şekilde üstte de yer alan çift bantlarla figürlü alan sınırlandırılmıştır. Bu alanın ortasında hayat ağacı ve üstünde kanatlı güneş kursu betimlenmiştir. Bu betimin iki yanında insan figürlerine yer verilmiştir. Frizin geriye kalan kısmında armağan taşıyan figürler yer almaktadır. Bu figür grupları M.Ö. 9. ve 8. yüzyıla ait Assur etkisini anımsatan doğu özelliklerini yansıtmaktadır.¹⁶⁴

Kıbrıs Salamis'te küçük bir savaşçı figürünün başındaki miğfer, Urartu figürlü miğferlerine benzerliğiyle dikkat çekmektedir. Miğferin tepe kısmını sonlandıran boğa başı, Urartu kazan tutamaklarındaki boğa başlarını anımsatmaktadır.¹⁶⁵ Urartu'nun hâkimiyet alanından uzak bir coğrafyada karşımıza çıkan bu örneklerin, dönemin ticari hareketliliğiyle taşınan etkiler olduğu düşünülebilir.

¹⁵⁹ Kellner, "Bemerkungen Zuden...", 208; Born-Seidl, *a.g.e.*,94-96.

¹⁶⁰ Seidl, *Bronze Kunst*, Lev.9a

¹⁶¹ Seidl, *Bronze Kunst*, 66.

¹⁶² Calmeyer, "Helmets and Quivers", 123. Res. 7.

¹⁶³ Seidl, *Bronze Kunst*, 67.

¹⁶⁴ Kellner, "Bemerkungen Zuden...", 211, 213.

¹⁶⁵ Seidl, *Bronze Kunst*, 66, Res. 26.

5. SADAKLAR

5.1. KULLANIM AMACINA GÖRE SADAKLAR

Sadıklar, Urartu askeri teçhizatı içinde önemli bir grubu oluşturmaktadır. Ok kutusu anlamına gelen “oktanlık” olarak da adlandırılan sadıklar, Toprakkale,¹⁶⁶ Karmir-Blur,¹⁶⁷ (Res.-57), (Kat. No-40) Altın-tepe,¹⁶⁸ Kayalidere,¹⁶⁹ (Res.-60), (Kat. No-43), Çavuş-tepe, Anzaf¹⁷⁰ (Çiz.-29) ve Ayanis Kalesi’nde¹⁷¹ (Çiz.-31) çok sayıda ortaya çıkarılmıştır. Savaş esnasında askerlerin okları taşımaya yarayan sadıkların, bu işlevinin dışında adak amaçlı kullanılan örnekleri de mevcuttur. Bulunan Urartu sadıkları, genelde demir ve bronzdandır. Ancak yazılı kaynaklar, deri ve gümüş sadıkların varlığından da söz etmektedir. Assur kralı II. Sargon’un ganimet listesinde Muşafir Tapınağından alınan çok sayıda gümüş sadak yer almaktadır.¹⁷²

Ele geçen buluntular ışığında Urartu sadıkları, ortalama 60–71 cm. uzunluğunda, 9–15 cm. genişliğindedir. Sadıkların arka kısımlarında yaklaşık 4-15 cm. arasında değişen açıklıklar bulunmaktadır. Bu açıklıklar, muhtemelen deri ya da kumaşla kapatılmıştır. Sadıkların ortalama ağırlığı 650–740 gr’dır.¹⁷³

Urartu sadıklarını kullanım amaçlarına göre üç grupta incelemek mümkündür. Bunlardan ilki adak sadıkları, genelde tapınak alanlarında bulunmuştur. Üzerlerindeki yazıtlardan, kalkan ve miğferlerde olduğu gibi Urartu kralları tarafından Tanrı Haldi’ye adandığı bilinmektedir. Bu gruptaki sadıklar dinsel bir işlev taşımaktadır.

Savaş sırasında askerlerin ok ve yay gibi silahları bir arada taşımak için kullanılan sadıklar, savunma sadıklarını oluşturmaktadır. Urartu betimleme sanatında miğfer, sadak ve kemerlerde yer alan tasvirlerde Urartu süvarilerinin omuzlarına asılı biçimde sadak örnekleri görülmektedir. İçinde oklarla betimlenen sadıklar, bunların savunma amaçlı kullanıldığını göstermektedir.

Urartu Sanatı içinde bazı metal eserler üzerinde betimlenen savaş arabalarının yan yüzlerine çapraz olarak sadıkların asıldığı görülmektedir. Bunlar da araba sadıkları olarak gruplandırılmaktadır.

¹⁶⁶ Erzen, “UntersuchungenIn Der...”, 406; Wartke, *Toprakkale, Untersunchungen...*, 1990, 58, Res.8.

¹⁶⁷ Piotrovskii, *Urartu: The Kingdom...*, 47, Van Loon, *a.g.e.*, 121.

¹⁶⁸ Barnett-Gökçe, “The Find of Urartian...”, 126, Res. 4-5-8.

¹⁶⁹ Burney, *a.g.m.*, 94, Res. 18.

¹⁷⁰ Belli, *Urartu: Savaş...*, 232; Belli, “Bronz Quiver...”, 293 vd., Res. 6-7-8-9-10.

¹⁷¹ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*, 119, Res. 71; Çilingiroğlu, “Ritual Ceremonies...”, 35, Res. 10; Derin-Çilingiroğlu, *a.g.m.*, 158, Res. 6.

¹⁷² LAR, *a.g.e.*, II, 173; Derin-Çilingiroğlu, *a.g.m.*, 158; Belli, *Urartu: Savaş...*, 232.

¹⁷³ Derin-Çilingiroğlu, *a.g.m.*, 158; Belli, *Urartu: Savaş...*, 232.

5.1.1. ADAK SADAKLARI

Adak sadakları, ele geçen Urartu sadakları içinde en kalabalık grubu oluşturmaktadır. Tapınak alanlarında bulunan sadakların, sütunlara asılı biçimde kullanıldığı tahmin edilmektedir. Bu sadakların yazıtları ve betimlemelerinden de adak amaçlı kullanıldığını anlamak mümkündür. Adak amaçlı sadaklarda dikkat çeken ve bu sadakların işlevine işaret eden diğer bir özellik, içlerinin darı ile dolu olmasıdır. Urartu kült törenlerinde kullanılan darıya farklı sembolik anlamlar yüklenmekte ve genelde bereketin simgesi olduğu düşünülmektedir.¹⁷⁴

Urartu tapınak alanlarında ele geçen ve genelde silindirik forma sahip olan adak sadakları, savaş sırasında kullanılan sadaklarla aynı boyutlardadır. Adak yazıtından Tanrı Haldi adına adandığı kesinleşen örneklerin yanında, yazıtsız adak sadakları da mevcuttur. Bu sadakların tapınak alanlarında sütun altlarında bulunması kutsal bir nitelik taşıdıklarını göstermektedir. Bu niteliklerinin bir başka kanıtı olarak sadakların, ok yerine sembolik ya da dinsel anlamının olduğu varsayılan darıyla doldurulması gösterilebilir.¹⁷⁵ Ayanis'te bu tür darı dolu sadaklara rastlanılmıştır.¹⁷⁶ Yazılı kaynaklardan¹⁷⁷ Urartuların, üzüm bağlarının ekip biçimi süresince ve hasat sezonu için ayınlar yaptıkları ve adaklar adadıkları bilinmektedir. Ayınlerde tercih edilen tarım ürünlerinden biri, Urartu krallığında yaygın olarak kullanılan darıdır. Tapınak alanlarında yapılan törenlerde, bereketi simgeleyen darının, askeri bir araç olan sadak içinde yer alması bu iki alan arasındaki ilişkiyi göstermektedir.¹⁷⁸

Bezemeli adak sadaklarında iki farklı anlayış izlenmektedir. Bunlardan biri sadağın kabartma bant gruplarıyla yatay çevrelendiği ve aradaki yüzeylerin sade bırakıldığı örneklerdir(Çiz.-31-32), (Res.-54-56), (Kat. No-37-39). Diğer grupta ise bantların arasında kalan yüzeyler, figürlü sahnelerle işlenmiştir.¹⁷⁹ Tanrı Haldi'yle ilişkilendirilen savaş ve av sahnelerinde geçit töreni vaziyetinde figürler resmedilmiştir. Ebnöther koleksiyonundan bir sadaktaki, (Çiz.-36), (Res.-58), (Kat. No-41), geçit töreninde, yürür vaziyette tasvir edilen ve insanlara göre daha yukarıya yerleştirilen, elinde asa tutan, yüksek mevki sahibi üç kişi bulunmaktadır. Diğer figürler, farklı kaplarla hediyeler sunar vaziyettedir. Bu sahne, Korsabat kabartmasındaki hediye taşıyıcıları akla getirmektedir. Assur kabartmalarında bu tür taşıyıcılara çok fazla rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte tasvirler, ele aldığı konu bakımından Persepolis'teki basamak rölyeflerini anımsatmaktadır.¹⁸⁰

Adak sadakları üzerindeki bezemelerle, adak miğferleri üzerindeki sahneler arasında yakın bir benzerlik gözlenmektedir.¹⁸¹ Karmir-Blur'daki sadak parçalarında (Res.-57), (Kat. No-40) ise kalkanlar üzerindeki hayvan figürlerine paralel motiflere yer verilmiştir. Adak yazıtları sadağın üst kısmında yer almaktadır.¹⁸² Yazıtlarda

¹⁷⁴ Altan Çilingiroğlu, "Silah, Tohum, Ateş, Anadolu'da Doğdu", 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan, İstanbul, 2004, 258.

¹⁷⁵ Derin-Çilingiroğlu, a.g.m., 158-159; Belli, *Urartu: Savaş...*, 232; Seidl, *Bronze Kunst*, 90.

¹⁷⁶ Çilingiroğlu, "Ritual Ceremonies...", 35, Res. 10.

¹⁷⁷ G.A.Melikisvili, *Urartskie Kilinoobraznye Nadpisi (Le Iscrizioni Cuneiforme Urartee)*, Moscow, 1960. I, 65.

¹⁷⁸ Çilingiroğlu, "Ritual Ceremonies ...", 35.

¹⁷⁹ Burney, a.g.m. 95.

¹⁸⁰ Calmeyer, "Helmets and Quivers", 124-125; Seidl, *Bronze Kunst*, 89, Res. 55.

¹⁸¹ Azarpay, a.g.e., 41.

¹⁸² Piotrovskii, *Urartu: The Kingdom...*, 47; Belli, "Gaziantep Müzesinde...", 13, Res. 1-2; Belli, "Bronz Quiver...", 284, Res. 7-8.

sadağın hangi kral tarafından Tanrı Haldi'ye armağan edildiğini belirten ifadeler yer almaktadır. Bazı sadaklarda bu ifadelerin yanında sadağın kimin malı olduğunu belirten ibareler de bulunmaktadır. Bugün Gaziantep Müzesi'nde bulunan bir örnekte İşpuini adının ardından gelen “*u-ri-is-hi*” ibaresi, sadağın Kral İşpuini'nin envanterine ait olduğunu vurgulamaktadır.¹⁸³

5.1.2. SAVAŞ (SAVUNMA) SADAKLARI

Bu sadaklar, savaş esnasında askerlerin, kullanacakları okların taşınmasına yardımcı olmaktadır(Çiz.-31), (Res.- 59,62), (Kat. No-42, 45) Bazı örneklerde ok ve yayların birlikte sadağa bırakıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu Urartu ordusunda standartlaşan bir uygulama değildir. Bazı tasvirlerde askerlerin ellerinde betimlenen yaylar, bu silahların her zaman sadakta taşınmadığını kanıtlamaktadır. Ele geçen savaş sadaklarında sadece okların bulunmasına karşın, betimleme sanatında özellikle kemerler üzerindeki bazı tasvirler, sadakların okların yanı sıra yayın taşınması içinde kullanıldığını belgelemektedir.¹⁸⁴

Savaş (savunma) sadakları silindirik, (Res.-59-60), (Kat. No-42-43) dikdörtgen (Res.-49- 51-52-53), (Kat. No-32-34,36) ve “U” biçimli olmak üzere farklı formlarda tasarlanmıştır. Bu sadaklar, miğfer, kemer ve adak levhaları üzerinde yer alan av ve savaş sahnelerinde çoğunlukla askerlerin sırtına asılı biçimde tasvir edilmiştir. Bu betimlemelerde sadak kayışı, vücudu çapraz olarak sarmaktadır. Karmir-Blur'da bulunan bir savaş figürünün¹⁸⁵ kemerine asılı duran bir sadak taşınması¹⁸⁶ (Res.-72) sadakların sırt ve bel kısmında olmak üzere iki şekilde kullanıldığını göstermektedir. Ermenistan'da yapılan çalışmalarda ele geçen iki sadağın ağız ve dip çapının farklı boyutlarda olması bunların, kemer üzerinde kullanıldığını düşündürmektedir.¹⁸⁷

Bulunan sadakların savaş esnasında kullanıldığının en güçlü kanıtını içlerinde yer alan oklar oluşturmaktadır. Adak sadaklarında olduğu gibi, ortalama 60-71 cm uzunluğundaki bu sadakların açık olan bölümleri deriyle kaplanmıştır. Sadakların her iki ucunda birer halka yer almaktadır (Çiz.-31-32), (Res.-54-56-60), (Kat. No-37-39-43-46). Bu halkalara yerleştirilen deri kayışlarla, sırt üzerinde taşınabilmiştir.¹⁸⁸ Sadağın dip kısımları, metal levhalarla kaplanarak okların düşmesi engellenmiştir.¹⁸⁹ Urartu betimlerinde ağız kısımları açık olarak belirtilen sadaklarının oklarla dolu olduğu görülmektedir.¹⁹⁰ Bu betimlerden (Res.-66) ve Ayanis'ten bir sadak örneğinden(Çiz. 34), (Res.-62), Kat. No- 45)okların uç kısımlarının sadağın dip kısmına bakacak şekilde yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Urartu kemerleri¹⁹¹ (Çiz.-43)

¹⁸³ Belli, “Gaziantep Müzesinde...”, Res. 6; Seidl, *Bronze Kunst*, 89.

¹⁸⁴ Rafet Çavuşoğlu, “A Fragmentary Urartian Belt in the Diyarbakır Museum”, *SMEA*, , Roma, 2003, 22, Res. 1-2, Çiz. 3.

¹⁸⁵ Boris B. Piotrovskii, *Ancient Civilization Urartu*, London, 1969, Res. 127.

¹⁸⁶ Derin-Çilingiroğlu, a.g.m., 160; Piotrovskii, *Urartu: The Kingdom...*, 45.

¹⁸⁷ Raffaele Biscione, “Recent Urartian Discoveries in Armenia the Columbarium of Erevan” *SMEA*, Roma,1994, 124.

¹⁸⁸ Piotrovskii, *Urartu: The Kingdom...*, 47; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*, 119-121.

¹⁸⁹ Derin-Çilingiroğlu, a.g.m., 158.

¹⁹⁰ Ursula Seidl, “Horse Trappings”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Jerusalem 1991, 89, Res. 47; Born-Seidl, *a.g.e.*,86, Res. 77; Seidl, *Bronze Kunst*, 113, Res. 85.

¹⁹¹ Hans-Jörg Kellner, “Grouping and Dating of Bronze Belts”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Jerusalem,1991, 151, Res. 9; Born-Seidl, *a.g.e.*, 87, 76;

ve adak levhalarındaki¹⁹² betimlemelerde sadağın üst kısmı sivri uçlu ya da üçgene benzer bir kapakla kapatılmıştır (Res.-65-68). Bu tip sadak örneklerini, Assur betimlerinde de görmek mümkündür.¹⁹³

Urartu kemerleri¹⁹⁴ üzerinde, askerlerin taşıdıkları sadakların ağız kısmı, geriye doğru kavis yapan bir parçaya sahiptir(Çiz.-43). Bu parçanın yaya ait bir kılıf olduğu ve yayın kullanılmadığı durumlarda, sadağın açık olan kısmına yerleştirildiği yolunda görüşler bulunmaktadır.¹⁹⁵ Assur betimlemelerinde¹⁹⁶ de bazı sadakların ağız kısmında bu şekilde sonlandığı gözlenmektedir. Urartu savaş sadaklarındaki bu kısmın, yay kılıfı olması ihtimalinin yanında, geriye doğru kavis yapan bir kapak olması da muhtemeldir. Ancak Assur ve Urartu betimlemelerinde ortak uygulanan bu özelliğin bir kılıf mı yoksa kapak mı olduğu betimlemelere dayanılarak net bir biçimde anlaşılmamaktadır.

Sadaklarda bulunan oklar, bazı örneklerde demir, bazılarında bronz uçludur. Bir örnekte 36-40 ok ucunun bulunması sadakların ortalama taşıdığı ok sayısı konusunda da bir fikir vermektedir.¹⁹⁷

5.1.3. ARABA SADAKLARI

Urartu ordusunun önemli saldırı silahlarından olan ok ve yaylar, savaş ve av sahnelerinin resmedildiği Urartu betimlemelerinde hem arabalardaki okçular hem de süvari ve piyadeler tarafından kullanılmıştır(Çiz.-40-42). Bu nedenle tasvirlerden yola çıkılarak anlaşıldığı kadarıyla, Urartu sadaklarının bir grubunu araba sadakları oluşturmaktadır.¹⁹⁸

Urartu tasvirlerinde araba sadakları nadiren resmedilmiştir. Tasvir edilen örneklerde sadaklar, arabaların yan yüzeylerine çapraz olarak asılı biçimdedir. M.Ö 750’li yıllara kadar arabaların yanlarına yerleştirilen sadakların bu tarihlerden sonra ön kısma alındığı bilinmektedir.¹⁹⁹ Betimlemelerde araba sadaklarıyla ender karşılaşılması, sadağın arabadaki taşıma biçimiyle de ilişki kurularak böyle bir nedene bağlanabilir. Bunun yanında, tasvir alanının kısıtlı olması sebebiyle küçük boyutlarda ele alınan araba betimlerinin ayrıntıya müsait olmayışı da nedenler arasında gösterilebilir.²⁰⁰

Urartu betimlemelerin dışında ele geçen yazıtlı bir kapak parçasının ebatlarından dolayı araba sadağına ait olduğu varsayılmıştır. 15–16 cm genişliğinde 9–10 cm yüksekliğindeki bu kapak, düşey kemer şeklindeki bir kenar levhasıyla perçinlenmiş sivri oval zemin levhasından ibarettir. Yazıt kapağın alt kısmındadır. Bu kapağın benzeri, Prahistorische Staatssammlung Müzesi’de yer alan M.Ö. 8.

¹⁹² Hans-Jörg Kellner, “Votive Plaque”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Jerusalem , 1991, 291, Res.1-3-4-8; Seidl, *Bronze Kunst*, Lev. 57-60-61.

¹⁹³ T.A. Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, 1970, Lev. XXIV.6.

¹⁹⁴ Hans Jög Kellner, “Grouping and Dating...”, 144, Res.2; Born-Seidl, *a.g.e.*, 59, Res. 47.

¹⁹⁵ Seidl, *Bronze Kunst*, 89.

¹⁹⁶ Madhloom, *a.g.e.*, 50, Lev. XXV, 7.

¹⁹⁷ Seidl, *Bronze Kunst*, 89; Piotrovskii, *Urartu: The Kingdom*, 47.

¹⁹⁸ Özgen, *The Urartian Bronze...*,38.

¹⁹⁹ Rafet Çavuşoğlu, “Van Müzesi’nden Urartu Savaş Sahneli At Göğüslük Parçası”, *AA*, XVII-2, Ankara, 2004, 70, Res.2.

²⁰⁰ Özgen, *The Urartian Bronze...*,38.

yüzyıla tarihlendirilen bir miğferin betimlemesi²⁰¹ üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Miğferde geçit törenin de görülen iki arabanın arka tarafında mızrağın yanında yer alan kare formlu bölümlerin sadağa ait bir parça olduğu ileri sürülmektedir.²⁰²

5.2. FORMLARINA GÖRE SADAKLAR

Urartu sadakları formlarına göre silindirik, dikdörtgen ve “U” biçimli sadaklar olmak üzere üç grup altında incelenebilir.

5.2.1. SİLİNDİRİK SADAKLAR

Silindirik sadaklar, Urartu sadakları içinde en yaygın kullanılan formdur. Bu sadaklar, uzun ve dar metal levhanın silindirik formda şekillendirilmesiyle oluşmaktadır(Çiz.-31-32), (Res.-59-60), (Kat. No-42-43). Sadaklarda alt kısım yuvarlak, damla formlu ya da dikdörtgen bir levhayla yanlardan perçinlenmiştir. Silindirin açık bırakılan kısmına yerleştirilen düz kesitli deri parçaları, levhanın uzun kenarlarına açılan küçük deliklere perçinlenmekte ve sadağı bütün haline getirmektedir. Sadağı takan askerin vücuduna denk gelen deri bölümü, metal kısmın askerin kıyafeti ve vücudunu yaralamasına da engel olmaktadır.²⁰³ Sadakların kenarları metal parçalarla sıkıştırılarak sertleştirilmiştir. Gövdede yer alan iki halka, sadağın omuzda taşınmasına yardımcı olan deri kayışların takılması için kullanılmaktadır.²⁰⁴ Bu halkalar, daha sonradan metale monte edilmiştir. Halkalar, içi ahşap dıştan bronz çubukla sağlamlaştırılmıştır.²⁰⁵

5.2.2. DİKDÖRTGEN SADAKLAR

Bu sadaklarda dikdörtgen forma sahip sadağın üç kenarını metal levha bir kenarını deri kısım oluşturmaktadır (Res.-49, 51-52), (Kat. No-32-34-35-47). Yarım dikdörtgen şeklinde tasarlanan metal levhanın uzun kenarlarında yer alan delikler, açık kısmın kapatılmasında kullanılan deri parçanın monte edilmesi için kullanılmaktadır (Res.-51), (Kat. No-34). Bu tür sadakların okların dışında tasarlanan dikey bir çubukla açıldığı düşünülmektedir(Res.-49-52), (Kat. No-32-35). Muhtemelen bu çubuk, sadağın hareket ettirilerek ön kısmını eğmek amaçlı olduğu kadar, sadağın iskeletini sağlamlaştırmak için de kullanılmıştır.²⁰⁶

²⁰¹ Belli, *Anzaf Kaleleri...*, 54; Seidl, *Bronze Kunst*, 72, Res. 32.

²⁰² Seidl, *Bronze Kunst*, 103.

²⁰³ Derin-Çilingiroğlu, a.g.m., 158, Res. 6.

²⁰⁴ Van Loon, *a.g.e.*, 121; Piotrovskii, *Urartu: The Kingdom*, 47; Derin-Çilingiroğlu, a.g.m.,158; Belli, *Urartu: Savaş...*, 232; Belli, “Bronz Quiver...”,283.

²⁰⁵ Seidl, *Bronze Kunst*, 89.

²⁰⁶ Özgen, *The Urartian Bronze...*,39.

5.2.3. “U” BİÇİMLİ SADAKLAR

Bugün için ele geçen örneği bulunmayan, ancak Urartu betimleme sanatından tespit edilen bir başka grubu “U” formu sadaklar oluşturmaktadır. Çoğunlukla kemerler ve adak levhalarında yer alan bu tür sadakları, kemerlerde²⁰⁷ savaşçı askerlerin sırtlarında; adak levhalarında²⁰⁸ tanrı figürlerinde görmek mümkündür. Tanrıların sırtında betimlenen bu tür sadakların dikkat çeken bir özelliği, bunların aynı zamanda bir kanadı hatırlatmasıdır. Bu sadakların ağzı, topuzla sonlanan üçgen bir kapakla kapatılmıştır.²⁰⁹ Anzaf kalkanı üzerinde tasvir edilen tanrıların sırtlarında da üçgen kapağa sahip sadaklar bulunmaktadır²¹⁰ (Çiz.-5), (Res.-69-70). Malzemeleri konusunda bir bilgi bulunmayan bu sadakların diğer sadaklarda olduğu gibi bir bölümlerinin deriyle kaplı olduğu düşünülebilir.

5.3. BEZEMELERİNE GÖRE SADAKLAR

Sadaklarda iki tür bezeme anlayışı dikkat çekmektedir. Bunlardan biri sadağın kabartma bant gruplarıyla yatay çevrelendiği ve aradaki yüzeylerin bazen sade bırakıldığı bazen de geometrik ve bitkisel motiflerin yer aldığı örneklerdir. Diğer grupta ise, bantların arasında kalan yüzeyler figürlü sahnelerle işlenmiştir.

5.3.1. YATAY BANTLI SADAKLAR

Genelde silindirik sadaklarda tespit edilen bu uygulamada sadakları çevreleyen bantlar, gruplar halinde belli aralıklarla yer almaktadır. Bant grupları beş, altı ve sekiz arasında değişen sayılardadır. Bu sayı, her sadağın toplam uzunluğuna ve çizgi gruplarının üslubuna göre çeşitlenmektedir.²¹¹ (Çiz.-31-32), (Res.-54-55-60), (Kat. No-37-38-46-47) Sadağın uzunluğuna göre bant gruplarının sayısı değişmekle birlikte ele geçen örneklerde bu sayı üç ya da dört olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı örneklerde bantlar ve aralarındaki alanlar tomurcuk dizileri, zikzaklar (Çiz.-29-33-35) ve kesişen çizgilerle dekore edilmiştir. Yatay bantlar, her iki uzun kenarda genellikle dikey bir şeritle sonlanmaktadır. Sadaklar üzerinde dekoratif bir etki yaratmakla birlikte, bu bantların aynı zamanda sadağı sağlamlaştırma amacı taşıdığı bilinmektedir. Ancak bu uygulamanın sadağı zayıflatarak kırılmasına neden olduğu da öne sürülmektedir. Genelde kabartma düz şeritler şeklinde tasarlanan bantlar, Yukarı Anzaf'ta bulunan bir sadakta, gövde eşit aralıklarda bantlarla yatay çevrelenmiştir. Bu bantların kabartma noktalarla hareketlendirilmesi (Çiz.-33), (Res.-56), (Kat.No- 39) farklı bir bezeme anlayışı olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹²

²⁰⁷ Born-Seidl, *a.g.e.*,86, Res. 77.

²⁰⁸ Seidl, *Bronze Kunst*, Lev. 57-60 vd.

²⁰⁹ Özgen, *The Urartian Bronze...*, 43.

²¹⁰ Belli, *Anzaf Kaleleri...*, 45, Çiz. 19- 20 vd.

²¹¹ Burney, *a.g.m.*, 95.

²¹² Belli, “Bronz Quiver...”, 284, Res. 9- 10; Belli, *Urartu: Savaş...*, 232; Burney, *a.g.m.*, 93.

5.3.2. FİGÜRLÜ SADAKLAR

Bir grup sadakta yatay bantlarla çevrelenen gövdede bantlar arasında kalan yüzeylere figürlü sahneler işlenmiştir. Savaş ve av sahnelerinden oluşan bezeme programlarının bir bölümü adak amaçlı sadaklarda olduğu gibi sadağın kullanım amacına da işaret edecek niteliklere sahiptir.²¹³ Bu sahnelerde geçit töreni vaziyetinde figürler resmedilmiştir. Ayanis Kalesinden ele geçen bazı sadaklarda figürlü sahnelerin yanında uçan atlar ile tomurcuk ve keşişen doğrular (+ işareti) farklı bezeme anlayışlarına işaret etmektedir.²¹⁴ British Müzesi'nden bir sadak parçası da aslan ve palmetlerle dekore edilmiştir²¹⁵ (Çiz.-31).

Figürlü sahnelerin yer verildiği sadakların bir bölümünde aslan ve boğa gibi hayvan figürleri ve fantastik yaratıklar, diğer Urartu eserlerinde gördüğümüz üslupta yürür vaziyette tasvir edilmiştir. Kült törenleri ile savaş ve av sahnelerinin betimlendiği sadaklarda savaş arabalarında biniciler ve süvariler tasvir edilmiştir. Karmir Blur'dan II.Sarduri dönemine tarihlendirilen bir sadakta (Res.-57) (Kat.No-40) bu sahneleri görmek mümkündür.

Ebnöther koleksiyonuna ait sadakta farklı olarak insan figürlerinin geçit töreni resmedilmiştir. Üç friz içinde, tekrarlanan insanlar, yürür vaziyette betimlenmiştir. Bunlar, ellerinde asa bulunan yüksek mevki sahibi üç kişi ve farklı formlarda kaplarla hediye taşıyıcılardan oluşmaktadır²¹⁶ (Çiz.-36), (Res.-58), (Kat. No-41).

5.3.3. BEZEMESİZ SADAKLAR

Bazı sadaklar üzerinde hiçbir bezeme unsuruna yer verilmemiştir. İncelenen örneklerden anlaşıldığı kadarıyla bezemesiz sadaklar, genelde dikdörtgen formludur. Bu sadaklar, bezemeli dikdörtgen sadaklarla aynı şekilde tasarlanmıştır(Res.-49,51), (Kat. No-32, 36).

²¹³ Calmeyer, "Helmets and Quivers", 125.

²¹⁴ Derin-Çilingiroğlu, a.g.m., 160.

²¹⁵Piotrovskii ,*Urartu: The Kingdom*, 45; Barnett, "Further Russian..." , 9.

²¹⁶Calmeyer, "Helmets and Quivers", 125; Seidl, *Bronze Kunst*, 89, Res. 55.

6. KATALOG

Katalogda ele alınan eserler, müzelerde incelenen örneklerin yanında, yayınlardan elde edilen bilgi ve görüntülerin yardımıyla hazırlanmıştır. Katalogda sırasıyla 10 kalkan, 21 miğfer, 16 sadak incelenmiştir. Katalogda yer alan örneklerin bazılarının envanter numaraları, ölçüleri bulunmadığından belirtilememiştir.

Katalog No	: 1
Adı	: Kalkan
Cinsi	: Tunç
Buluntu Yeri	: Anzaf Kalesi
Dönemi	: M.Ö. 9.yüzyıl
Bugün Bulunduğu Yer	: Van Müzesi
Müze Envanter No	: _____
Çizim No	: 3-6
Resim No	: 4
Yayınlar	: Belli, 1996, 390; Belli, 1988, Lev. IX, Res. 42; Belli, 2003, 214.

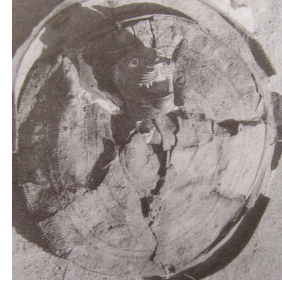

Tanımı : Kalkanın ele geçen kırık parçasında, Tanrılar ve savaş sahnesi işlenmiştir. Figürlerin yer aldığı friz tomurcuk zincirleriyle sınırlandırılmıştır. Urartu panteonundaki 12 tanrı soldan sağa doğru dizilmiştir. Tanrıların önünde Haldi başı çekmektedir. Tanrı Haldi, ayakta resmedilirken, diğer tanrılar, aslan, boğa ve karışık yaratıklardan oluşan hayvanlar üzerinde çeşitli silahlarla tasvir edilmiştir. Savaş sahnesinde aslanların saldırısına uğrayan, atlı araba içerisinde mızrakla yaralanan askerler ve bunlara atlar ve araba üstünde olduğu anlaşılan ellerinde ok, yay, hançer ve sadakla donatılmış süvariler yer almaktadır.

Katalog No : 2
Adı : Kalkan
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : Toprakkale
Dönemi : III.Rusa (M.Ö.629-615)
Bugün Bulunduğu Yer : British Museum
Müze Envanter No : 22481
Çizim No : ____
Resim No : 5
Yayınlar : Azarpay, 1968, Res. 56; Merhav, 1991, Res.22a
Tanımı : Konik ve yayvan olan kalkanın dış yüzü konsantrik üç kuşağa bölünmüştür. Bölümler, giyoş (saç örgüsü) bezemelerle sınırlandırmıştır. Konik kısım rozetlerle süslenmiştir. İç kuşakta 8, orta kuşakta 18 boğa, dış kuşakta 24 aslan figürü yer almaktadır.

Katalog No : 3
Adı : Kalkan
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : Ayanis Kalesi
Dönemi : II.Rusa (M.Ö. 670-650)
Bugün Bulunduğu Yer : Van Müzesi
Müze Envanter No : ____
Çizim No : 7-8
Resim No : 6-7
Yayınlar : Çilingiroğlu, 2001,107; Derin- Çilingiroğlu, 2001, 179, Res. 21
Tanımı : Kalkanın dış yüzü üç kuşağa ayrılmıştır. Bu kuşaklar, zikzak motiflerinin yer aldığı şeritlerle sınırlandırılmıştır. İlk kuşakta 12 son kuşakta 20 aslan, orta kuşakta 16 boğa bulunmaktadır. Hayvanlar profilden, yürür durumda betimlenmiştir. Kalkanın ortasında aslan başı yer almaktadır.

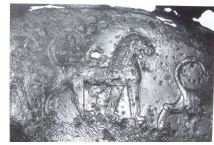

Katalog No : 4
Adı : Kalkan
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : Karmir Blur
Dönemi : II.Sarduri (M.Ö.764-735)
Bugün Bulunduğu Yer : Ermenistan Tarih Müzesi
Müze Envanter No : ____
Çizim No : 9
Resim No : 8
Yayınlar : Azarpay, 1968, Res. 18; Piotrovskii, 1969, 146, Res.89-90.

Tanımı : Konik ve yayvan olan kalkan dış yüzü üç konsantrik kuşağa bölünmüştür. Bölümler, tomurcuk zincirleriyle sınırlandırılmıştır. Konik kısım rozetlerle süslenmiştir. İç kuşakta 6, orta kuşakta 16 boğa, dış kuşakta 24 aslan yer almaktadır. Kalkanın kenarında tek sıra yazıt bulunmaktadır.

Katalog No : 5
Adı : Kalkan
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : Toprakkale
Dönemi : III.Rusa (M.Ö. 629-615)
Bugün Bulunduğu Yer : British Museum
Müze Envanter No : 22482
Çizim No : ____
Resim No : 9
Yayınlar : Azarpay, 1968, Res.58; Seidl, 2004,Tab.14.

Tanımı : Konik ve yayvan olan kalkan dış yüzünde konsantrik iki kuşak yer almaktadır. Konik kısım rozetlerle süslenmiştir. Kuşaklar giyoş bezemelerle sınırlandırılmıştır. Her iki kuşakta yürür durumda aslan figürleri betimlenmiştir.

Katalog No : 6
Adı : Kalkan
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : Ayanis
Dönemi : II. Rusa Dönemi (M.Ö. 670-650)
Bugün Bulunduğu Yer : Van Müzesi
Müze Envanter No : 2.1.2003
Çizim No : 10
Resim No : 10
Yayımlar : Çilingiroğlu, 2001;Belli, 2003, 224.

Tanımı :Konik ve yayvan olan kalkanın dış yüzü konsantrik iki kuşağa ayrılmıştır. Konik kısım rozetlerle süslenmiştir. İç kuşakta boğa, ikinci kuşakta aslan figürlerine yer verilmiştir. Tutamak perçinlerinin yuvarlak baş kısımları bulunmaktadır.

Katalog No : 7
Adı : Kalkan
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : ____
Dönemi : III.Rusa (M.Ö.629-615)
Bugün Bulunduğu Yeri : British Museum
Müze Envanter No : ____
Çizim No : ____
Resim No : 11
Yayımlar : Seidl, 2004,Tab.13.

Tanımı : Konik ve yayvan olan kalkanın dış yüzeyi konsantrik iki kuşağa bölünmüştür. Dış kuşakta aslan figürleri betimlenmiştir. Deforme olduğundan içteki kuşakta yer alan figür belirlenememektedir. Tutamak perçinlerinin yuvarlak baş kısımları bulunmaktadır.

Katalog No : 8
Adı : Kalkan
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : Karmir Blur
Dönemi : I.Argiştı(M.Ö.786-764)
Bugün Bulunduğu Yer : Ermenistan Tarih Müzesi
Müze Envanter No : ____
Çizim No : 9
Resim No : 12
Yayımlar : Piotrovskii, 1967, Res.35; Azarpay,1968, Lev.7; Piotrovskii, 1969, Res. 88; Merhav, 1991, Res.13; Seidl, 2004, Tab.15.

Tanımı :Konik ve yayvan olan kalkanın dış yüzü konsantrik üç kuşağa bölünmüştür. Kuşakları sınırlayan bantlarda tomurcuk zincirlerine yer verilmiştir. Konik kısım rozetlerle süslenmiştir. İç kuşakta 8 aslan; ikinci kuşakta 20 boğa, üçüncü kuşakta 28 aslan yer almaktadır. Kenarlarda iki sıra yazıt bulunmaktadır.

Katalog No : 9
Adı : Kalkan
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : ____
Dönemi : Urartu
Bugün Bulunduğu Yer : Van Müzesi
Müze Envanter No : 8.86.78.
Çizim No : ____
Resim No : 13
Yayımlar : ____

Tanımı : Kalkan konik ve yayvan bir formdadır. Kalkanın dış yüzünde bezeme bulunmamaktadır. İç yüzünde 8 cm. genişliğinde bir tutamak yer almaktadır.

Katalog No : 10
Adı : Kalkan
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : Ayanis
Dönemi : II.Rusa Dönemi (M.Ö. 670-650)
Bugün Bulunduğu Yeri : Van Müzesi
Müze Envanter No : ____
Çizim No : ____
Resim No : 14
Yayımlar : ____

Tanımı : Kalkan, konik ve yayvan bir formdadır. Üzerinde bezeme bulunmazken: dış yüzeyde perçin çivileri izlenmektedir. İç kısmında tek bir tutamak yer almaktadır.

Katalog No : 11
Adı : Miğfer
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : Çavuştepe
Dönemi : II.Sarduri Dönemi (M.Ö. 764-735)
Bugün Bulunduğu Yeri : Van Müzesi
Müze Envanter No : 1.1.96
Çizim No : ____
Resim No : 18
Yayımlar : Belli, 2003, 220.

Tanımı : Miğfer, yarım küre gövdeye ve üst kısma doğru sonlanan sivri bir uca sahiptir. 30 cm. yüksekliğinde 23 cm. apındaki miğferin alın kısmında geometrik bir motif ve alt bölümde üç sıra yatay kabartma şeritler yer almaktadır. Miğferin yan alt bölümünde bir halka bulunmaktadır. Bu halka miğferin onarım esnasında iç kısmına geçirilmiştir.

Katalog No : 12
Adı : Miğfer
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : ____
Dönemi : (M.Ö. 9-8. yüzyıl)
Bugün Bulunduğu Yer : Axel Guttman Katalogu
Müze Envanter No : ____
Çizim No : ____
Resim No : 19
Yayımlar : Born- Seidl, 1995, 35, Lev.1

Tanımı : Miğfer, yarım küre gövdeye üst kısma doğru sonlanan sivri bir uca sahiptir. Miğferin alın kısmında geometrik bir motif ve alt bölümde üç sıra yatay kabartma şeritler yer almaktadır. Miğferin yan alt bölümünde üç delik bulunmaktadır

Katalog No : 13
Adı : Miğfer
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : ____
Dönemi : (M.Ö. 9-8. yüzyıl)
Bugün Bulunduğu Yer : Axel Guttman Katalogu
Müze Envanter No : AG 339
Çizim No : ____
Resim No : 20
Yayımlar : Born- Seidl, 1995, 35, Lev.1

Tanımı : Miğfer, yarım küre gövdeye ve üst kısma doğru sonlanan sivri bir uca sahiptir. Miğferin alın kısmında geometrik bir motif ve alt bölümde üç sıra yatay kabartma şeritler yer almaktadır. Kabartma şeritlerin arasında yazıt, alt kısımda delikler bulunmaktadır.

Katalog No : 14
Adı : Miğfer
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : ____
Dönemi : (M.Ö. 9-8. yüzyıl)
Bugün Bulunduğu Yer : Axel Guttman Katalogu
Müze Envanter No : ____
Çizim No : ____
Resim No : 21
Yayınlar : Born- Seidl, 1995, 35, Lev.1
Tanımı : Miğfer, yarım küre gövdeye ve üst kısma doğru sonlanan sivri bir uca sahiptir. Miğferin alın kısmında geometrik bir motif ve alt bölümde üç sıra yatay kabartma şeritler yer almaktadır. Miğferin yan alt bölümünde bir halka bulunmaktadır.

Katalog No : 15
Adı : Miğfer
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : ____
Dönemi : M.Ö 9-8. yüzyıl
Bugün Bulunduğu Yer : Axel Guttman Katalogu
Müze Envanter No : AG 385
Çizim No : ____
Resim No : 22
Yayınlar : Born- Seidl, 1995, 115, Lev. IX.
Tanımı : Miğfer, yarım küre gövdeye ve üst kısma doğru sonlanan sivri bir uca sahiptir. Miğferin alın kısmında geometrik bir motif ve alt bölümde üç sıra yatay kabartma şeritler yer almaktadır. Kabartma şeritlerin alt kısmında delikler bulunmaktadır.

Katalog No : 16
Adı : Miğfer
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : _____
Dönemi : (M.Ö. 8. yüzyıl)
Bugün Bulunduğu Yer : Boston Güzel Sanatlar Müzesi
Müze Envanter No : 1981-25
Çizim No : _____
Resim No : 23
Yayımlar : Calmeyer, 1991, 131, Res. 15.

Tanımı : Miğfer, yarım küre gövdeye ve üst kısma doğru sonlanan sivri bir uca sahiptir. Miğferin alın kısmında geometrik bir motif yer almaktadır. Sivri uç kısımdan geometrik motifin bulunduğu alana doğru yılan gövdeli hayvan başlı bir betim bulunmaktadır. Miğferin alt kısmında yatay kabartma şeritler ve yan alt bölümde bir halka söz konusudur.

Katalog No : 17
Adı : Miğfer
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : _____
Dönemi : (M.Ö. 9-8. yüzyıl)
Bugün Bulunduğu Yer : Axel Guttman Katalogu
Müze Envanter No : AG 168
Çizim No : _____
Resim No : 24
Yayımlar : Born- Seidl, 1995, 116 Lev.X

Tanımı : Miğfer, yarım küre gövdeye ve üst kısma doğru sonlanan sivri bir uca sahiptir. Miğferin alın kısmında geometrik bir motif ve alt bölümde üç sıra yatay kabartma şeritler yer almaktadır. Miğferin her iki yan alt bölümünde birer halka bulunmaktadır.

Katalog No : 18
Adı : Miğfer
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : Ayanis
Dönemi : II.Rusa Dönemi (M.Ö.670-650)
Bugün Bulunduğu Yer : Van Müzesi
Müze Envanter No : ____
Çizim No : ____
Resim No : 25
Yayımlar : ____

Tanımı : Miğfer, yarım konik bir gövdeyle yukarı doğru sivrilerek sonlanmaktadır. Miğferin alın kısmında geometrik bir motif ve alt bölümde üç sıra yatay kabartma şeritler yer almaktadır.

Katalog No : 19
Adı : Miğfer
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : Çavuştepe
Dönemi : II.Sarduri Dönemi (M.Ö. 764-735)
Bugün Bulunduğu Yer : Van Müzesi
Müze Envanter No : 1.3.96.
Çizim No : ____
Resim No : 26-27
Yayımlar : Belli, 2003, 220.

Tanımı : Miğfer, konik bir küre ve sivri bir uca sahiptir. 30 cm. yüksekliğinde 29 cm. çapındaki miğferin alın kısmında ortada bir hayat ağacı ve hayat ağacını kutsayan iki figür yer almaktadır. Alt frizde kanatlı cinler ve bu cinlerin ortalarında kartuş içine alınan hayat ağacı bulunmaktadır. Bu sahne, yanlardan alına doğru aslan başlı, yılan gövdeli kabartma dört yay şeritle çevrelemiştir. Zikzak motiflerle sınırlandırılan iki yan friz, yürür durumda, ağzı açık olarak betimlenen aslanlarla doldurulmuştur. Miğferin bezemeli bölümleri deforme olduğundan bu sahnede yer alan cin ve aslan sayısı net olarak belirlenememektedir.

Katalog No	: 20	
Adı	: Miğfer	
Cinsi	: Tunç	
Buluntu Yeri	: _____	
Dönemi	: II.Sarduri Dönemi (M.Ö. 764-735)	
Bugün Bulunduğu Yer	: Karlsruhe Badisches Landes Müzesi	
Müze Envanter No	: 89.1	
Çizim No	: 17	
Resim No	: 28	
Yayımlar	: Calmeyer, 1991, 127, Res. 9; Born- Seidl, 1995, 26, 25; Seidl, 2004, Lev. 9d-e	

Tanımı : Miğfer, yarım küre gövdeye ve üst kısma doğru sonlanan sivri bir uca sahiptir. Miğferin alın kısmında kanatlı bir cin, alt frizde 11 hayat ağacını kutsayan 5 kanatlı cin ve 6 kadın figürü yer almaktadır. Bu sahne yanlardan altına doğru uzanan aslan başlı yılan gövdeli kabartma dört yay şeritle çevrelenmiştir. Zikzak motiflerle sınırlandırılan savaş sahnesinin anlatıldığı iki frizde atlı ve arabalı süvariler betimlenmiştir. İlk frizde 10 süvari, 10 at, 2 savaş arabası; ikinci frizde 12 süvari, 12 at, 4 savaş arabası bulunmaktadır.

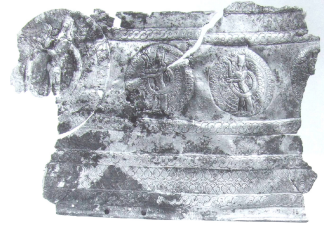
Katalog No	: 21	
Adı	: Miğfer	
Cinsi	: Tunç	
Buluntu Yeri	: _____	
Dönemi	: (M.Ö. 8. yüzyıl)	
Bugün Bulunduğu Yer	: Münih Prahistorische Staatssammlung Müzesi	
Müze Envanter No	: 1971-1782	
Çizim No	: _____	
Resim No	: 29	
Yayımlar	: Kellner, 1982, 208, Lev. VII_IX; Calmeyer, 1991, 130, Res. 14; Seidl, 2004, Lev. 10.	

Tanımı : Miğfer, yarım küre gövdeye ve üst kısma doğru sonlanan sivri bir uca sahiptir. Miğferin yanlardan alın kısmına doğru uzanan boğa başlı yılan gövdeli kabartma dört yay şerit yer alır. Atlı iki araba, iki süvari ve iki oğlağın bulunduğu orta bölümde av sahnesi işlenmiştir. Bu sahne ve yanlardaki iki friz, tomurcuk dizileriyle sınırlandırılmıştır. Her iki frizde av sahnesi tasvir edilmiştir.

Katalog No : 22
Adı : Miğfer
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : _____
Dönemi : M.Ö. 8. yüzyıl
Bugün Bulunduğu Yer :Gaziantep Müzesi
Müze Envanter No : 64.3.1973
Çizim No : 16
Resim No : 30-31
Yayınlar : Taşyürek, 1974, 179, Res.1; Seidl, 2004, 71, Res. 31.
Tanımı : Miğferin alın kısmında kartuş içinde bir hayat ağacı ve yanlarda iki kadın figürü yer alır. Bu sahne yanlardan altına doğru uzanan aslan başlı, yılan gövdeli kabartma dört yay şeritle çevrelenmiştir. Atlı ve arabalı süvarilerin yer aldığı Orta ve yan friz, zikzak motiflerle sınırlandırılmıştır.

Katalog No : 23
Adı : Miğfer
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : _____
Bugün Bulunduğu Yer : Münih Prahistorische Staatssammlung Müzesi
Dönemi : Menua Dönemi (M.Ö. 810- 785\780)
Müze Envanter No : 1991- 3209
Çizim No : 22
Resim No : 32
Yayınlar : Seidl, 2004, Lev.11a, Res. 36.
Tanımı : Miğfer parçası üzerinde alev çelenkleri içinde bir büyük üç küçük tanrı figürü yer alır. Sakallı ve olan figürler, boynuzlu polos ve elbiseli tasvir edilmiştir. Öndeki figürün elinde yay bulunurken; diğer figürlerin sağ eli yukarı kaldırılmış ve açık; sol el ise, ileri doğru ve kapalı olarak uzatılmıştır. Figürleri sınırlandıran bantlar, giyoş motifleriyle bezenmiştir. Miğferin alt bölümünde giyoş bantların arası tomurcuk dizileriyle doldurulmuştur. En alt kısımda iki delik ve bir yazıt bulunmaktadır.

Katalog No : 24
Adı : Miğfer
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : Philedelphia
Bugün Bulunduğu Yer : ____
Dönemi : Menua Dönemi (M.Ö. 810- 785\780)
Müze Envanter No : ____
Çizim No : ____
Resim No : 33
Yayınlar : Seidl, 2004, Lev. 11b.

Tanımı : Miğfer parçası üzerinde üst kısımdan birinci frizin sonuna kadar uzanan aslan başı bulunmaktadır. İki frizden oluşan miğferin birinci bölümünde antitetik yürür durumda iki aslan motifi yer alır. Aslan motifleri hayat ağacıyla birbirlerinden ayrılmıştır. Alt frizde ortada bir boğa üzerinde kanatlı güneş kursu içinde sağa dönük bir figür resmedilmiştir. Sağda üç figür sağ elleri yukarı doğru kaldırılmış sol el, aşağı inik bir biçimdedir. Sol tarafta bir figür bulunmaktadır. Frizler tomurcuk dizileriyle sınırlandırılmıştır.

Katalog No : 25
Adı : Miğfer
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : Çavuştepe
Dönemi : II.Sarduri Dönemi (M.Ö. 764-735)
Bugün Bulunduğu Yer : Van Müzesi
Müze Envanter No : 1.2.96
Çizim No : ____
Resim No : 37
Yayınlar : ____

Tanımı : Miğfer, yarım küre gövdeye ve üst kısma doğru sonlanan sivri bir uca sahiptir. 30 cm. yüksekliğinde 24 cm. çapındaki miğferin üzerinde herhangi bir bezeme bulunmamaktadır.

Katalog No : 26

Adı : Miğfer

Cinsi : Demir

Buluntu Yeri : _____

Dönemi : (M.Ö. 8-7. yüzyıl)

Bugün Bulunduğu Yer : Münih Prahistorische Staatssammlung Müzesi

Müze Envanter No : 1971.1997

Çizim No : _____

Resim No : 38

Yayınlar : Calmeyer, 1991, 133, Res. 19

Tanımı : Miğfer, yarım küre gövdeye ve üst kısma doğru sonlanan sivri bir uca sahiptir. Üzerinde herhangi bir bezeme bulunmamaktadır. Miğferin alt kısmında delikler yer alır.

Katalog No : 27

Adı : Miğfer

Cinsi : Tunç

Buluntu Yeri : _____

Dönemi : _____

Bugün Bulunduğu Yer : Berlin

Müze Envanter No : _____

Çizim No : _____

Resim No : 39

Yayınlar : Calmeyer, 1991, 133, Res. 20.

Tanımı : Miğfer, yarım küre gövdeye ve üst kısma doğru sonlanan sivri bir uca sahiptir. Üzerinde herhangi bir bezeme bulunmamaktadır. Miğferin alt kısmında delikler yer alır.

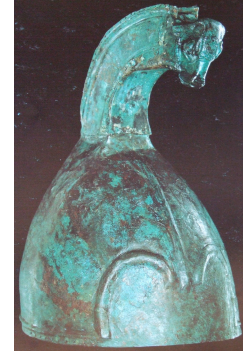
Katalog No : 28
Adı : Miğfer
Cinsi : Demir
Buluntu Yeri : _____
Dönemi : (M.Ö. 8-7. yüzyıl)
Bugün Bulunduğu Yer : Münih Prahistorische Staatssammlung Müzesi
Müze Envanter No : 1971.2022
Çizim No : _____
Resim No : 40
Yayınlar : Wartke, 1991, 330, Res. 4.
Tanımı : Miğfer, yarım küre gövdeye ve üst kısma doğru sonlanan sivri bir uca sahiptir. Üzerinde herhangi bir bezeme bulunmamaktadır. Miğferin alt kısmında delikler yer alır.

Katalog No : 29
Adı : Miğfer
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : _____
Dönemi : İşpuini Dönemi (M.Ö. 830-810)
Bugün Bulunduğu Yer : Mainz Römisch-Germanisches Zentral Müzesi
Müze Envanter No : 0.39702
Çizim No : 24
Resim No : 41
Yayınlar : Dezsö, 1998, 110, Lev.3.
Tanımı : Miğfer yarım küre bir gövde, öne doğru eğim yapan üst bölüme sahiptir. Miğferim orta ve alt bölümlerinde kabartma şeritler bulunmaktadır. Öne doğru eğim yapan kısımda ve alt bölümde deliklere ayrıca bir yazıtaya yer verilmiştir.

Katalog No : 30
Adı : Miğfer
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : ____
Dönemi : M.Ö. 9. yüzyıl
Bugün Bulunduğu Yeri : Münih Prahistorische Staatssammlung Müzesi
Müze Envanter No : 1979.1181.
Çizim No : ____
Resim No : 42
Yayınlar : Kellner, 1982, 212, Lev.XV-XVI; Calmeyer. 1991, 128, Res. 10; Seidl, 2004, Lev. 8.
Tanımı : Miğfer, yarım küre bir gövdeye, öne doğru eğimli boğa başıyla sonlanan bir üst kısımdan oluşmaktadır. Ön yüzde yanlardan alın kısma doğru uzanan stilize olmuş hayvan başlı yılan gövdeli kabartma yay şerit yer alır.

Katalog No : 31
Adı : Miğfer
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : ____
Dönemi : II.Sarduri Dönemi (M.Ö. 764-735)
Bugün Bulunduğu Yeri : Tahran Reza Abbasi Müzesi
Müze Envanter No : ____
Çizim No : ____
Resim No : 43
Yayınlar : Seidl, 2004, Lev. 9a
Tanımı : Miğfer, yarım küre bir gövdeye, üste doğru sonlanan sivri bir uç kısma sahiptir. Miğferin üst kısmında kulp benzeri bölüm bulunmaktadır. Miğferin gövdesinde beş kabartma şeritlere yer verilmiştir.

Katalog No : 32
Adı : Sadak
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : _____
Dönemi : Urartu
Bugün Bulunduğu Yeri : Van Müzesi
Müze Envanter No : 4.11. 83.
Çizim No : _____
Resim No : 49
Yayımlar : _____

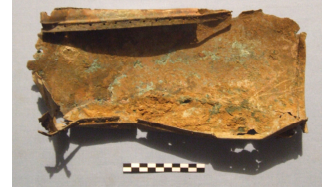
Tanımı : Sadak, 68 cm uzunluğunda 12 cm genişliğinde dikdörtgen bir forma sahiptir. Kenar kısımlarında 32 cm uzunluğunda bir çubuk ve delikler bulunmaktadır. Üzerinde herhangi bir bezeme söz konusu değildir.

Katalog No : 33
Adı : Sadak
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : _____
Dönemi : Urartu
Bugün Bulunduğu Yeri : Van Müzesi
Müze Envanter No : 8. 89. 78.
Çizim No : _____
Resim No : 50
Yayımlar : _____

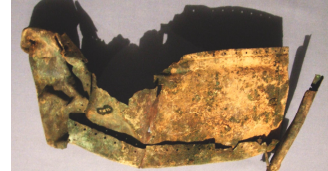
Tanımı : Sadağa ait iki parça söz konusudur. Birinci parça sadağın üst kısmını oluşturmaktadır. Ağız kısmı bir levhayla sıkıştırılarak kalınlaştırılmıştır. Yan kısımda bir halka bulunmaktadır. İkinci parça, muhtemelen sadağın gövdesine ait olmalıdır.

Katalog No : 34
Adı : Sadak
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : _____
Dönemi : Urartu
Bugün Bulunduğu Yer : Van Müzesi
Müze Envanter No : 8. 42. 78.
Çizim No : _____
Resim No : 51
Yayımlar : _____

Tanımı : Sadak parçası, 27 cm uzunluğunda 11 cm genişliğinde dikdörtgen bir formdadır. Kenarlarında delikler yer almaktadır. Üzerinde herhangi bir bezeme bulunmamaktadır.

Katalog No : 35
Adı : Sadak
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : _____
Dönemi : Urartu
Bugün Bulunduğu Yer : Van Müzesi
Müze Envanter No : 55. 85. 76.
Çizim No : _____
Resim No : 52
Yayımlar : _____

Tanımı : Sadak parçası 35 cm uzunluğunda 15.5 cm genişliğinde dikdörtgen bir formdadır. Yan kısımlarda deliklere yer verilmiştir. Ağız kısmında bir halka ve bu halkanın içinde bir çubuk bulunmaktadır.

Katalog No : 36
Adı : Sadak
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : _____
Dönemi : Urartu
Bugün Bulunduğu Yeri : Van Müzesi
Müze Envanter No : 8.87.78- 8.88.78
Çizim No : 27
Resim No : 53
Yayınlar : _____

Tanımı : Sadak parçası, 52 cm uzunluğunda 12 cm genişliğinde dikdörtgen biçimdedir. Dış yüzey alt ve orta alanda dörder sıra halinde tomurcuk dizilerine yer verilmiştir. Yanlarda delikler bulunmaktadır.

Katalog No : 37
Adı : Sadak
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : Yukarı Anzaf Kalesi
Dönemi : Urartu
Bugün Bulunduğu Yeri : Van Müzesi
Müze Envanter No : _____
Çizim No : 32
Resim No : 54
Yayınlar : Belli, 2003, 234.

Tanımı : Sadak, silindir bir formdadır. Dış yüzeyde 4 v e 5'li yatay şeritlerin yer aldığı 4 bant grubu bulunmaktadır. Sadağın alt ve üst kısımda 2 halka yer alır.

Katalog No : 38
Adı : Sadak
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : Yukarı Anzaf
Dönemi : Urartu
Bugün Bulunduğu Yer : Van Müzesi
Müze Envanter No : ____
Çizim No : ____
Resim No : 55
Yayınlar : Belli, 2003, 234.

Tanımı : Sadak, silindir bir formdadır. Dış yüzeyde 6'lı yatay şeritlerin yer aldığı 3 bant grubu bulunmaktadır.

Katalog No : 39
Adı : Sadak
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : Yukarı Anzaf
Dönemi : Urartu
Bugün Bulunduğu Yer : Van Müzesi
Müze Envanter No : ____
Çizim No : 33
Resim No : 56
Yayınlar : Belli, 2003, 234.

Tanımı : Sadak, silindir bir formdadır. Dış yüzey, 24 bant şeritlerle bezenmiştir. Şeritlerin arası nokta bezemelerle doldurulmuştur. Sadağın alt ve üst bölümde iki halka bulunmaktadır.

Katalog No : 40
Adı : Sadak
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : Karmir-Blur
Dönemi : II.Sarduri Dönemi (M.Ö.764-735)
Bugün Bulunduğu Yer : Hermitage Müzesi
Müze Envanter No : ____
Çizim No : ____
Resim No : 57
Yayınlar : Piotrovskii, 1969, 144, Res. 85-86.

Tanımı : Dış yüzey, iki frizden oluşan dört bant grubuyla bir birinden ayrılmıştır. Bu frizlerde, atlı ve arabalı süvarilerin yer aldığı savaş sahnesi işlenmiştir. Frizlerin arası zikzak motiflerle sınırlandırılmıştır. Sadağın alt ve üst bölümde iki halka bulunmaktadır.

Katalog No : 41
Adı : Sadak
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : ____
Dönemi : M.Ö. 8-7. yüzyıl
Bugün Bulunduğu Yer : Ebnöther Katalogu
Müze Envanter No : ____
Çizim No : 36
Resim No : 58
Yayınlar : Calmeyer, 1991, 132, Res. 17a-b.

Tanımı : Sadak, 62 cm uzunluğunda 11.4 cm genişliğinde silindir forma sahiptir. Dış yüzeyi 3 frize ayrılmıştır. Frizler, tomurcuk dizilerinin yer aldığı bantlarla sınırlandırılmıştır. Bu frizlerde hediye taşıyıcılarının sahnesi işlenmiştir. Ellerinde farklı kaplarla hediye sunan kadın figürleri yer almaktadır. Sadağın alt ve üst bölümünde iki halka, yan kısımlarında delikler bulunmaktadır.

Katalog No : 42
Adı : Sadak
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : _____
Dönemi : Urartu
Bugün Bulunduğu Yer : Gaziantep Müzesi
Müze Envanter No : 47.34.76
Çizim No : _____
Resim No : 59
Yayımlar : _____

Tanımı : Sadak, 47 cm uzunluğunda, 8 cm genişliğinde silindir bir forma sahiptir. Dış yüzey, 6'lı yatay çizgilerin yer aldığı 3 bant grubu ile süslenmiştir. Yan kısımlarda delikler bulunmaktadır. Sağdın dip kısmı silindir bir kapakla kapatılmıştır.

Katalog No : 43
Adı : Sadak
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : Kayalidere
Dönemi : M.Ö. 8-7. yüzyıl
Bugün Bulunduğu Yer : Anadolu Medeniyetleri Müzesi
Müze Envanter No : _____
Çizim No : _____
Resim No : 60
Yayımlar : Anadolu Medeniyetler Müzesi Katalogu

Tanımı : Sadak, 62. cm uzunluğunda, 11. cm genişliğinde silindir forma sahiptir. Dış yüzey, 7 ve 8'li yatay çizgilerin yer aldığı 3 bant grubu ve dip kısmında birkaç şeritle süslenmiştir. Sadağın alt ve üst bölümünde iki halka, yan kısımlarında delikler bulunmaktadır.

Katalog No : 44
Adı : Sadak
Cinsi : Tunç
Buluntu Yeri : Ayanis
Dönemi : II.Rusa dönemi. (M.Ö. 670- 650)
Bugün Bulunduğu Yeri : Van Müzesi
Müze Envanter No : ____
Çizim No : ____
Resim No : 61
Yayımlar : ____

Tanımı : Sadak, dikdörtgen bir forma sahiptir. Sadağın alt ve üst kenarında 2 halka yer almaktadır. Üzerinde herhangi bir bezeme bulunmamaktadır.

Katalog No : 45
Adı : Sadak
Cinsi : Demir
Buluntu Yeri : Ayanis
Dönemi : II.Rusa Dönemi. (M.Ö. 670- 650)
Bugün Bulunduğu Yeri : Van Müzesi
Müze Envanter No : ____
Çizim No : 34
Resim No : 62
Yayımlar : ____

Tanımı : Sadak, silindir bir forma sahiptir. Sadağın ağız ve gövde kısmında iki frizin yer aldığı bant grubu yer almaktadır. Frizler tomurcuk zincirleriyle bezenmiştir. Sadağın alt ve üst kısmında iki halka bulunmaktadır.

Katalog No : 46
Adı : Sadak
Cinsi : Bronz
Buluntu Yeri : Kayalidere
Dönemi : M.Ö. 8-7. yüzyıl
Bugün Bulunduğu Yeri : Erzurum Müzesi
Müze Envanter No : 377
Çizim No : ____
Resim No :
Yayımlar : ____

Tanımı : Sadak, 70 cm . uzunluğunda 6 cm. genişliğinde silindir forma sahiptir. Dış yüzey, 8’li yatay çizgilerin yer aldığı 3 bant grubu ve ağız kısmında iki şeritle süslenmiştir. Sadağın alt ve üst bölümünde iki halka, yan kısımlarında delikler bulunmaktadır.

Katalog No : 47
Adı : Sadak
Cinsi : Bronz
Buluntu Yeri : Kayalidere
Dönemi : M.Ö. 8-7. yüzyıl
Bugün Bulunduğu Yeri : Erzurum Müzesi
Müze Envanter No : 379
Çizim No : ____
Resim No :
Yayımlar : ____

Tanımı : Sadak, 62 cm. uzunluğunda 7 cm. genişliğinde dikdörtgen forma sahiptir. Dış yüzey, 4’lü yatay çizgilerin yer aldığı 4 bant grubu süslenmiştir. Sadağın alt ve üst bölümünde iki halka, yan kısımlarında delikler bulunmaktadır.

7. URARTU BETİMLEME SANATINDA KALKAN MIĞFER VE SADAKLAR

Urartu kalkan, miğfer ve sadaklar hakkındaki bilgiler arkeolojik çalışmalarda ele geçen örneklerin yanında, betimleme sanatından da edinilmektedir. Bu eserlerin izlendiği ilk betimler Assur sanatında karşımıza çıkmaktadır. Urartu döneminde kalkanlar,²¹⁷ miğferler,²¹⁸ sadaklar,²¹⁹ kemerler,²²⁰ pektoraller²²¹ ve kaya kabartmaları²²² üzerinde kalkan, miğfer ve sadakların form ve bezeme özelliklerinin yanında, kullanım şekillerine dair de görsel bilgiler sunmaktadır.

7.1. KALKANLAR

Urartu kalkanlarının en erken örnekleri, Assur kralı III. Salmanasar'ın Balawat kapısı üzerindeki tasvirlerde yer almaktadır. Balawat Kapısı'nda ortası kabarik küçük kalkanların, Urartu askeri olduğu ileri sürülen kişiler tarafından kullanıldığı görülmektedir (Çiz.-1). Bu kabartmada Urartu askerleri sol ellerinde tek tutamklı kalkanlar taşımaktadır.²²³

Yine Assur dönemine ait görsel belgelerden biri olan Korsabat kabartmasında, Muşaşir Haldi Tapınağı'nın duvarlarını süsleyen iki tip kalkan görülmektedir(Çiz.-2). Bunlardan birincisi ortası kabarik kalkanlar; diğeri merkezinde aslan başı bulunan konik kalkanlardır.²²⁴ Bu kalkanların bir Urartu tapınağı tasvirinde duvara asılı olarak yer alışı, bunların adak amaçlı olduğunu kanıtlamaktadır. Böylece bu kalkanlar, adak amaçlı Urartu kalkanlarının bugün için bilinen ilk örneklerini oluşturmaktadır.

Ele geçen kalkanların, adak amaçlı kullanıldığı yazıtlarından anlaşılırken, betimleme sanatında bu tip kalkanlar, tapınak duvarları ya da sütunlarına asılı şekilde tasvir edilmesinden belirlenebilmektedir. Bu tip kalkanların betimleme sanatında yer alması, Urartu Krallığı'nda adak amaçlı kalkanların önemine de işaret etmektedir. Korsabat kabartmasındaki aslan başlı kalkanların varlığı 1997 yılına kadar sadece bu betimlemede temsil edilirken, 1997 Ayanis Kalesi Kazı çalışmalarında ele geçen aslan başlı bir kalkan²²⁵ (Çiz.-7-8), (Res.-6), (Kat. No-3) bu tip kalkanların sadece betimleme sanatında yer alan örnekler olmadığını, Urartu'nun dinsel yaşamında da kullanıldığını ortaya koymaktadır. Korsabat kabartmasında ortası konik kenarları yayvan büyük ölçülere sahip kalkanların, Urartu yerleşim merkezlerinde yapılan çalışmalarda çok sayıda örneği bulunmuştur.

²¹⁷ Belli, *Anzaf Kaleleri...*, 75, Çiz. 31.

²¹⁸ Taşyürek, a.g.m., 180, Res.1, Çiz. 1; Calmeyer, "Helmets and Quivers", 126, Res. 8; Born-Seidl, *a.g.e.*, 25, Res. 26; Seidl, *Bronze Kunst*, 69- 71, 72, Res. 29-30-31-32. Lev. 9 d-c, Lev. 10 a-b.

²¹⁹ Piotrovskii, *Ancient Civilization...*, 144, 85-86; Calmeyer, "Helmets and Quivers", 132, 17a-b; Seidl, *Bronze Kunst*, 90, Res. 90, Lev.17b-c Lev.18a-b.

²²⁰ Born-Seidl, 82 vd, Res. 71-72 -73-74-75; Seidl, *Bronze Kunst*,151, Res.105, 107, 108, 112, Lev. A-1, Lev. 47.

²²¹ Born-Seidl, *a.g.e.*,59, Res. 49; Seidl, *Bronze Kunst*, 113, Res. 85.

²²² Özgen, *The Urartian Bronze...*,23; Calmeyer, "Helmets and Quivers", 124, Res. 6.

²²³ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*, 117-119; Merhav, "Shields", 134, Res. 10; Sevin, *Eski Anadolu...*, 222;

²²⁴ Van Loon, *a.g.e.*,116; Piotrovskii, *Urartu: The Kingdom*, 45; Azarpay, *a.g.e.*,21.

²²⁵ Çilingiroğlu-Sağlamtimur, "Van-Ayanis Urartu..", 528; 107; Derin- Çilingiroğlu, a.g.m., 162.

Urartu betimleme sanatında yukarıda sözü edilen eserler üzerinde tasvir edilen savaş ve av sahnelerinde²²⁶ Urartu askerlerinin küçük kalkanlar taşıdığı görülmektedir (Çiz.-41-43-46), (Res.-64-65). Askerlerin gidiş yönüne göre bazen sol bazen de sağ kol üzerinde betimlenen bu örnekler, genelde ortası konik formdadır. Askerlerin betimlendiği ölçülerle karşılaştırıldığında küçük ebatlarda olduğu anlaşılan kalkanların savunma amaçlı kullanıldığı da böylece ortaya çıkmaktadır. Kalkanların bir parçası olarak bilinen sivri uçlu umboların, bu betimlemelerdeki savunma kalkanlarında kullanıldığı düşünülmektedir.²²⁷

Anzaf kalkanı(Çiz.-5) ve bir Urartu kemeri (Res.-63) üzerinde bugün için henüz ele geçmeyen bir kalkan tipi yer almaktadır. Anzaf Kalkanında tanrı figürlerinin, kemer üzerinde ise sfenkslerin taşıdığı kalkanlar, profilden resmedilmiş olup dış yüzeyinde sivri sonlanan birkaç çıkıntıya sahip olması yönüyle dikkat çekmektedir. Anzaf kalkanı üzerindeki savaş sahnesinde tanrılar tarafından tutulan çıkıntılı kalkanlar, muhtemelen savunma işlevine sahiptir. Buna karşın sfenkslerin ellerindeki kalkanların nasıl bir amaca hizmet ettiğini açıklamak şimdilik mümkün gözükmemektedir. Henüz ele geçen bir örneği bulunmadığı için somut anlamda temsil edilemeyen kalkanların farklı bir amaçla kullanılmış olabileceğini düşünmek de olasıdır.

Yalnızca betimlemelerden varlığı anlaşılan diğer bir grup araba kalkanlarıdır. Prahistorische Staatssammlung Müzesi'nde bulunan, M.Ö. 8.yüzyıla tarihlendirilen bir Urartu miğferi üzerinde tasvir edilen savaş sahnesinde bu tür kalkanlarla karşılaşmaktadır (Çiz.-17). Assur'daki benzer betimlerden hareketle²²⁸ (Res.-79) araba kalkanı olarak yorumlanan örneklerin, profilden resmedildiği için formları tam olarak anlaşılamamaktadır.²²⁹

7.2. MİĞFERLER

Balawat kapısı üzerinde resmedilen Urartu miğferlerinin ilk örnekleri, sorguçlu miğfer tipindedir. Urartu betimlerinde ise Urartu askerlerinin başlarında tasvir edilen miğferler sorguçlu ve sivri uçlu miğferler grubundadır(Çiz.-1).

Urartu betimlemelerinde miğferler, genelde sivri uçlu formdadır. Tasvirlerden net bir biçimde görülen miğferlerin yanak korumalarına sahip olduğu izlenmektedir. Yanak korumaları, çene altında deri, sicim veya iple birbirine bağlanmaktadır. Miğferlerin büyük bir çoğunluğunda kenarlarda farklı sayılarda kabartma şeritlere yer verilmiştir. Aynı sahne içinde resmedilen süvarilerin bir kısmı, yalnız kabartma şeritli miğferler takarken; diğerleri aslan başlı, yılan gövdeli, yay şeritlerin bulunduğu miğferleri kullanmışlardır.²³⁰ Bu şekilde farklı bezemeli miğferlerin bir arada kullanılması Assur'da olduğu gibi ordudaki rütbesel sınıflar arasındaki ayrımı akla getirmektedir.

²²⁶ Piotrovskii, *Ancient Civilization...*, 144, Res. 85-86; Born- Seidl, *a.g.e.*, 82, Res. 71; Seidl, *Bronze Kunst*, 69, Res. 29-30.

²²⁷ Belli, *Anzaf Kaleleri...*, 53.

²²⁸ Madhloom, *a.g.e.*, 13, Lev. XI, 2.

²²⁹ E. Özgen, "The Urartian Chariot Reconsidered: I. Representational Evidence, 9th-7th centuries B.C. *Anatolica X*, 1983, 118, Res. 11; Belli, *Anzaf Kaleleri...*, 54; Bkz. Seidl, *Bronze Kunst*, 72, Res. 32.

²³⁰ Seidl, *Bronze Kunst*, 72, Res. 32.

Doğu Beyazıt'taki kaya kabartması(Çiz.-38) üzerinde bir figür, sivri uçlu miğferle betimlenmiştir. Miğferin yan kısımlarından başlayarak orta kısma doğru ilerleyen yay biçimindeki üç şerit, Urartu miğferlerinde sıkça karşılaşılan bir uygulamadır.²³¹

Anzaf kalkanında Tanrı Haldi ve Urartu askerleri sivri uçlu miğferle tasvir edilmiştir(Çiz.-3-5-6). Bu tasvirin Haldi'yi sivri uçlu miğferle betimleyen ilk örnek olduğu ileri sürülmektedir.²³² Urartu betimleme sanatında tanrılar genelde, ortasında yuvarlak ponpon, bulunan yanlardan öne doğru sivrilen boynuzlu poloslarla tasvir edilmiştir. Bu bakımdan Anzaf Kalkanı Haldi'yi sivri uçlu miğferle göstermesi yönüyle farklılık taşımaktadır.

Betimlemelerde aslan başlı, yılan gövdeli, yay kabartmaların bulunduğu sivri uçlu miğferlerin yanı sıra, boynuzlu sivri uçlu miğferlere de rastlanılmaktadır. Boynuzlu miğferlerin yer aldığı eserlerden biri, Anzaf kalkanıdır. Burada Haldi dışındaki diğer tanrılar, bu tarzda boynuzlu, sivri uçlu miğferler kullanmışlardır(Çiz.-3). Miğfer üzerindeki boynuz, yan kısımdan başlayarak öne doğru uzanmakta ve ucu kıvrım oluşturmaktadır. Bu tarz miğferlerin görüldüğü diğer eser, bugün British Museum'da sergilenen bir tanrı figürüdür (M.Ö. 8-7. yüzyıl), (Res.-71).²³³ Assur sanatında yer almayan bu tip miğferlerin; Hitit Boğazköy Kral kapısında yer alan figürün sorguçlu miğferiyle olan benzerliği dikkat çekicidir (Res.-81).

Anzaf kalkanı üzerinde tanrı betimlerinin profilden verilmesi bu tip miğferlerin, tek boynuzlu olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Tanrı figürünün cepheye yakın bir pozisyonda olması sivri uçlu miğferin her iki yan kısmında birer boynuza sahip olduğunu göstermektedir.(Res.-71) Bu nedenlerle tek boynuzlu miğfer tanımı, tanrı figüründe karşılaştığımız miğferi yansıtmamaktadır. Farklı kültürlerle ait boynuzlu miğferlerin,²³⁴ iki boynuzdan oluşması Urartu betimlerindeki bu miğferlerin de tek boynuz yerine çift boynuzlu olarak adlandırılması daha doğru bir yaklaşım olmalıdır. Görsel sanatlarda olmasına rağmen arkeolojik veri olarak şimdikiye kadar bu türde bir miğfer ele geçmemiştir.

---

²³¹ Özgen, *The Urartian Bronze...*, 23; Calmeyer, "Helmets and Quivers", 124, Res. 6.

²³² Belli, *Anzaf Kaleleri...*, 39, Çiz, 18.

²³³ boynuz betimleri, yalnızca miğferler ve tanrıların polosları üzerinde değil; aynı zamanda Toprakkaleden taht parçasına ait insan başlı hayvan gövdeli bir heykelciğin başlığında da görmek mümkündür. Bkz. Rivka Merhav, "Some Observations on Pectorals and Medallions" *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Jerusalem, 1991, 171-176, Res. 7

²³⁴ Borchart, *a.g.e.*, Tablo-15, 1-2.

7.3. SADAKLAR

Urartu silahları arasında yer alan sadaklar, ele geçen buluntular kadar Urartu betimlemelerinden de bilinmektedir. Bu, genellikle kemerler(Res.-65,67)²³⁵ ve adak levhaları²³⁶ (Res.-68-70) üzerinde yer almaktadır. Ok kutusu olarak bilinen sadakların içerisine bazen oklarla birlikte yayın da konulduğu görülmektedir²³⁷ (Çiz.39). Betimlemelerde sadaklar, tanrısal figürler ile askerler tarafından kullanılmıştır. Sadakların tanrıların omuzlarına; askerlerin omuz ve kemerleri üzerine asılı olduğu görülmektedir.

Sadaklar betimlemelerde silindir, dikdörtgen ve U biçimli formların dışında, farklı özelliklerle karşımıza çıkmaktadır. Bu özellikler, savaşçıların ve tanrıların kullandığı sadaklarda sivri uçlu ya da üçgen bir kapağın bulunması, (Res.-65) ayrıca tanrı figürlerinin kanat benzeri çift yönlü sadaklar taşımasıdır (Res.-70).

Anzaf kalkanı üzerinde de tanrı figürleri ve Urartu askerleri çeşitli silahlarla beraber sırtlarında aynı formu taşıyan sadaklarla tasvir edilmiştir. Sadağın formu hakkında herhangi bir ipucu bulunmazken; üçgen benzeri bir kapakla üst kısmının kapatıldığı görülmektedir²³⁸ (Çiz.- 5-6). Buluntular arasında şimdiye kadar üçgen bir kapak ve kanat formulu sadaklar ele geçmemiştir.

Betimlemelerden bilinen araba sadakları, savaş arabalarının yan yüzlerine çapraz olarak asılı bir biçimde yer almaktadır. “U” formunda olduğu gözlenen sadakların, ağız kenarlarında yatay bantlar bulunmaktadır. (Çiz.-42). Urartu sadakları, muhtemelen Assur örneklerinde (Çiz.-53), (Res.-74-76) olduğu gibi ok, yay ve balta gibi savaş aletleri bulunduruyor olmalıydı.

²³⁵ Kellner, “Grouping and Dating...”, 151, 9; Born-Seidl, *a.g.e.*, 87, 76;

²³⁶ Kellner, “Votive Plaque”, 291, Res.1-3-4-8; Seidl, *Bronze Kunst*, Lev. 57-60-61

²³⁷ Çavuşoğlu, “A Fragmentary Urartian...”, 22, Res. 1-2.

²³⁸ Belli, *Anzaf Kaleleri...*, 45, Çiz. 19 vd., 94, Çiz. 41 vd.

8. DEĞERLENDİRME

Urartu savunma silahları içinde yer alan kalkan, miğfer ve sadaklar, kullanım amaçları, malzeme ve teknikleri, formları ve bezeme düzenleri bakımından farklılıklar taşımaktadır. Bu farklılıklar, bazen bir grup oluşturacak nitelikte iken, bazen bağımsız birer uygulama olarak savunma silahları içinde yer almıştır.

Bu savunma silahları hakkında başlıca üç kaynaktan bilgi edinilmektedir. Bunlardan başta geleni ele geçen buluntulardır. Diğer kaynaklar ise Urartu ve Assur yazılı kaynakları ile betimlemeleridir (Çiz.-1-2 ,40, 42), (Res.-65-74-76). Betimlemelerin ele geçen buluntuları doğrulaması, gerçekçi bir bakış açısıyla yapıldıklarını göstermektedir.

Urartu maden sanatının bir ürünü olarak değerlendirilen kalkan, miğfer ve sadaklarda bronz ve demirin ağırlıklı olarak tercih edildiği gözlenmektedir. Buna karşın, II. Sargon'un yağma listesinde, çoğunluğu bronz olan kalkan ve sadaklar dışında, gümüş ve altın örneklerin varlığından da söz edilmektedir.²³⁹ Bunu kanıtlayacak herhangi bir buluntu ele geçmemiştir. Ayanis Kalesi'nde altınla kaplı tunç eserlerin bulunması, yağma listesinde sözü edilen kalkanların tümüyle altın olmayıp, kaplama olabileceği şeklinde yorumlara neden olmuştur.²⁴⁰ Kullanım amacı kesin olarak anlaşılamayan altın kalkanların II. Sargon'un listesinde övünme amaçlı yer almış olabileceği de varsayılmaktadır.²⁴¹

Kalkan, miğfer ve sadaklarda demirin kullanımı, diğer savaş silahlarına oranla daha azdır. Bütünüyle demirden yapılan örneklerin yanında, özellikle kenar kısımları demir kullanılarak sağlamlaştırılmış, tunçtan yapılan bazı kalkan ve sadaklara da rastlanılmıştır. Demirin işleme zorluğu nedeniyle bu tür silahlarda genellikle bezemenin kullanılmadığı söylenebilir. Ayrıca demirin toprak altında kalış sürecine bağlı olarak çabuk bozulan bir materyal olduğu düşünülürse, yapılmış olması muhtemel bezemelerin bu süreç içerisinde tahrip olduğu da akla gelebilir.

Bakır ve kalay gibi iki farklı malzemenin birleşiminden oluşan bronz, diğer madenlere göre daha çok tercih edilmiş ve birçok alanda kullanılmıştır. Bulunan kalkan, miğfer ve sadakların büyük çoğunluğu da bronzdandır. Bu tercihte, bölgenin bronz yapımında kullanılan bakır yatakları yönünden zengin oluşu kadar, bronzun şekillendirme, işleme ve bezeme kolaylığına sahip olmasının da etkisi büyüktür. Bronzun demire göre daha dayanıklı bir malzeme oluşu, daha fazla bronz eserin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Kalkan, miğfer ve sadaklarda değişik malzemenin kullanılması, formun farklılaşması yönünde bir yenilik getirmemiştir.

Demir ve bronzun yanında kalkan, miğfer ve sadaklarda iki farklı malzemenin tamamlayıcı rolde kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan biri olan ahşap, umbolu kalkanları çevrelediği varsayılan, ancak örneği bulunmayan bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. İkinci uygulama ise, sadaklarda arka kısma eklenen ve sadağın kapanmasına yardımcı olan deri parçalardır. Miğferlerde de kullanılan

²³⁹ Muşafir tapınağında kalkanların çok sayıda olması Urartu tapınaklarının "kalkan" evi olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Piotrovskii, "Urartu Dini", 42; LAR, *Ancient Records...*, 173.

²⁴⁰ LAR, *Ancient Records...*, 173; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*,119.

²⁴¹ Merhav, "Shields", 134, 135.

madenin başa ve kulaklara zarar vermesini önlemek ve madenin çıkaracağı gürültüyü engellemek amacıyla iç kısımlarının derilerle kaplandığı bilinmektedir.²⁴² Ancak ahşap ve deri uzun ömürlü malzemeler olmadıkları için günümüze ulaşmamıştır.

Kalkan, miğfer ve sadaklar, kullanım amaçlarına göre savunma ve adak işlevine sahiptir. Bu eserlerin bulunma şekli, üzerlerindeki betimlemeler ve yazıtlarından hangi işleve sahip olduklarını belirlemek mümkündür. Bazen eserin boyutunun da kalkan ve sadaklarda olduğu gibi kullanım amacına yönelik ipuçları verdiği gözlenmektedir.

Adak amaçlı kalkan, miğfer ve sadakların ortak özellikleri, bunların tapınak alanlarında ele geçirilişidir. Dinsel bir nitelik taşıyan bu eserlerin üzerlerindeki yazıtlardan, Urartu kralı tarafından Tanrı Haldi'ye adandığı bilinmektedir.

Adak kalkanları savunma kalkanlarına göre daha büyük ebatlarda ve çoğunlukla bezemelidir (Çiz.-3-7-9), (Res.-4,6-8), (Kat. No-1,8). Tapınak alanlarında ele geçen kalkanlar, bunların betimlemelerde gösterildiği gibi tapınakların duvar ya da sütunlarına asılı biçimde olabileceğini göstermektedir. (Res.-3). Elimize ulaşan veriler ışığında, savunma kalkanları, adak kalkanlarına göre daha küçük ölçülerde olup çoğunlukla yazıtsız ve bezemesizdir. Gün ışığına çıkarılan bronz umboların savunma kalkanlarının orta kısmını oluşturduğu kabul edilmektedir (Çiz.-12).

Adak miğferleri, (Çiz.-15-16-18-20), (Res.-26-28-29), (Kat. No-19-20-21) kalkanlarda olduğu gibi Urartu savunma miğferlerine oranla daha yoğun bezemelere sahiptir. Bunların üzerinde adak yazıtları bulunmaktadır. Savunma miğferleri, çoğunlukla yazıtsızdır. Buna karşın bazı örneklerde mülkiyet yazıtına yer verilmiştir (Res.-20).

Şimdiye kadar ele geçen adak amaçlı sadakların büyük bir çoğunluğunda bezeme ve yazıt bulunmaktadır. Tapınak alanlarında ele geçen bezemesiz sadakların da adak amaçlı kullanıldığı ileri sürülmektedir.

Savunma sadaklarının ağız ve dip bölümüne yakın bir kesimde yer alan iki halka, sadağın sırta asılmasında kullanılan deri kayışın geçirilmesi işlevini görmektedir (Res.-54-56-57). Sadakların içlerinde ok başlarıyla resmedilmesi, öncelikli olarak ok taşıma amaçlı kullanıldığını göstermektedir (Res.-66-68). Bazı tasvirlerde okların yanında yayların da yer alışı, sadakların, ok ve yayı birlikte taşıma amaçlı kullanılabileceğini de göstermektedir (Çiz.-39). Betimlemelerden edinilen bilgilere göre oklar, uçları sadağın dibine bakacak şekilde yerleştirilmektedir. Savaş sadaklarının, sırt ve bel olmak üzere iki farklı şekilde taşındığını yine betimleme sanatındaki örneklerle dayanılarak ifade etmek mümkündür (Çiz.-41-43), (Res.-65-66-72).

Adak ve savunmanın yanı sıra kalkan ve sadaklar, arabalarda kullanılması yönüyle miğferlerden ayrılmaktadır. Betimleme sanatındaki süvari sahnelerinde savaş arabalarına asılı biçimde gösterilen bir grup kalkan ve sadak, muhtemelen savaş sırasında kullanılmıştır. (Çiz.-17- 40-42). Bu eserlerin, ele geçmiş somut bir örneği mevcut değildir. Bu nedenle form ve bezeme anlayışının takip edilemediği bu eserlerin, arabadaki kullanım şekli hakkındaki bilgiler de kısıtlıdır.

---

²⁴² Born-Seidl, *a.g.e.*, 114.

Araba kalkanları, savaş arabalarının arka kısmına yerleştirilmiştir (Çiz.-17). Birkaç çıkıntısı bulunan bu tip kalkanların, Assur araba kalkanlarıyla benzerliği dikkat çekicidir (Res.-79) Bazı Assur kabartmalarındaki araba kalkanlarının ortasında aslan başlı bir kabartma bulunmaktadır. Urartu ve Assur dışında Zincirli,(Res.-83) Kargamış,(Res.-82) Sakçagözü kabartmalarında da araba kalkanları görülmektedir.²⁴³ Ancak bu kalkanlar, Urartu'nun aksine, Assur'da olduğu gibi ortası konik ve aslan başlıdır.

Betimleme sanatında ender olarak karşımıza çıkan araba sadakları, araba kasalarının yan kısımlarına çapraz olarak asılmıştır. Assur, (Res.-76-79) Zincirli,(Res.-83) Sakçagözü, Tell Tayinat, Tell Halaf kabartmalarında da bu tür araba sadakları yer almaktadır. Assur'da M.Ö. 9. yüzyılda yaygın olarak çapraz asılan sadaklar, III.Tiglatpaleser (M.Ö.745-724) dönemiyle birlikte arabaların önüne yerleştirilmiştir.²⁴⁴ Urartu betimleme sanatında araba sadaklarına az yer verilmesi sadakların, Assur kabartmalarında olduğu gibi erken dönemlerde yan, sonraki dönemlerde arabaların ön kısımlarına yerleştirilmesiyle ilişkilendirilebilir.

Kalkan, miğfer ve sadakların kullanım amaçlarının, formları üzerinde belirleyici bir etkisinin bulunmadığı gözlenmektedir. Formundan hareketle kullanım amacını belirlemenin güç olduğu, eserlerin genelde ana formun küçük değişikliklerle tekrarladığı söylenebilir.

Kalkanlar, birbirini tekrar eden formda, genelde ortası konik, kenarları dışa dönük yayvan bir biçim göstermektedir (Res.-11-16), (Kat. No-7). Bunun yanı sıra ortasında umbo(Çiz.-12) ve aslan protomu (Çiz.-8) bulunan örneklere de rastlanılmaktadır. Umbolu kalkanların yakın örneklerinin, Assur ve Tell Halaf'ta (Res.-84) da kullanıldığı bilinmektedir.²⁴⁵ Urartu betimleme sanatında tanrısal figürler ve mitolojik yaratıkların ellerinde birkaç çıkıntıdan oluşan kalkanlar bulunmaktadır (Çiz.- 5), (Res.-63). Assur kabartmalarında askerlerin sırtlarında da görülen bu kalkanlar, (Res.-76) Urartu kazılarında henüz ele geçmemiştir.

Miğferler, sivri uçlu, sorguçlu ve tepe kısmı figürlü miğferler, olmak üzere üç farklı form grubuna ayrılmaktadır. Bu bakımdan daha tekdüze biçimler sergileyen kalkanlar ve sadaklarla karşılaştırıldığında miğferlerin daha çeşitli formlar sergiledikleri gözlenmektedir. Miğferlerde formlardaki farklılaşmayı belirleyen uygulama, uç kısımlardaki değişikliklerdir. Başa geçirilen alt bölüm yarım küresel formu korurken, üst kısım bazen sivrilerek sonlanmakta bazen de farklı sorguç ve figür başlarıyla tamamlanmaktadır (Res.-42-44-45). Savunma miğferlerinin bazılarında yanak ve kulakları korumaya yönelik kullanılan levhalar, bu miğferlerin kullanım amacına paralel uygulamalar olarak karşımıza çıkmaktadır (Res.-46-47-48).

İlk örnekleri Balawat kapısı üzerinde görülen Urartu askerlerinin kullandıkları yanak ve kulak korumaları, III.Tiglatpaleser dönemiyle birlikte Assur'da da (Res.-77) geniş çapta benimsenmiştir. Asurlular, yanak korumalarını, Kuzey Suriye etkisiyle kullanmış ancak, yanak korumalarının şekillerini oluştururken Urartu'yu örnek almıştır.

²⁴³ Madhloom, *a.g.e.*, 13. Lev.13, Res. 3, Lev. 14, Res. 1-4-5.

²⁴⁴ Madhloom, *a.g.e.*, 29.

²⁴⁵ Madhloom, *a.g.e.*, 55.

Urartu miğferleri içinde en kalabalık grubu oluşturan sivri uçlu miğferler, (Res.-19, 29), (Kat. No-11, 21) formları itibariyle Assur, Babil ve Geç Hitit gibi çevre kültürlerin yanında Kıbrıs, Yunanistan, Mısır gibi farklı coğrafyalarda da görülmektedir. Zincirli, Kargamış ve Hasanlu'da da bu kültürlere ait miğferler ele geçirilmiştir.²⁴⁶ Kökeni Mezopotamya'ya kadar uzanan sivri uçlu miğferler, M.Ö. 1. bin boyunca Orta Doğuda geniş çapta kullanılmıştır. Asur döneminde de yoğun olarak tercih edilmiştir. Urartu'da Assur kültürünün etkisiyle ordunun teçhizatları arasında yer almış olmalıdır.²⁴⁷

Sorguçlu miğferlerin, Boğazköy kral kapısı üzerindeki figürden²⁴⁸ hareketle Hitit çağından itibaren kullanıldığı kabul edilmektedir (Res.-81). Sorguçlu miğferlerin İran'da da kullanıldığı görülmektedir. Tahran yakınlarında Khurvin'de bulunan M.Ö.11-9 yüzyıl arasına tarihlenen bir grup bronz eser üzerinde savaşçılar, sorguçlu miğferlerle betimlenmiştir. Bu tip miğferler, M.Ö 9. yüzyılda Urartulular tarafından kullanılmıştır. Assur'da ise Urartu etkisiyle şekillenen sorguçlu miğferler, ilk olarak III.Tiglatpaleser döneminde görülmektedir ve Asurbanipal (M.Ö. 668-627) dönemine kadar devam etmiştir.²⁴⁹ Ayrıca Kuzey Batı İran Hasanlu yerleşmesinde; Zincirli, Kargamış, Karatepe kabartmalarında;²⁵⁰ Girit Fortetsa'dan broz sadak²⁵¹ ve Kıbrıs'tan Amathus kâsesi üzerinde betimlenen savaşçılar, sorguçlu miğferlerle resmedilmiştir. Bu miğferler, M.Ö. 6-5. yüzyıllarda Grekliler tarafından da kullanılmıştır.²⁵²

Urartu'da M.Ö. 9. yüzyıla ait erken tarihli sorguçlu miğferlerin, dolaylı olarak Kuzey Suriye ve Anadolu kaynaklı miğferlerle etkileşim içinde olduğu ancak, M.Ö. 8.yüzyıldan itibaren Urartu'nun ekonomik ve kültürel değişimin bir yansıması olarak Assur sivri miğferlerinin etkisi altında kaldığı söylenebilir.²⁵³

Assur'a özgü olduğu öne sürülen tepe kısmı figürlü miğferler, M.Ö. 9 yüzyılın ortalarından itibaren görülmektedir.²⁵⁴ Bu tip miğferlerin Assur ordusunda Anadolu kökenli paralı askerler tarafından giyindiği düşünülmektedir.²⁵⁵ Assur etkisiyle Urartu Krallığının erken dönemlerinde tepe kısmı figürlü miğferler kullanılmıştır (Res.-41-42-44), (Kat. No-29-30).

Tepe kısmı figürlü miğferlerin, Assur'da ordunun önünde ok atışlarını engellemek için yerleştirilen mızraklı savaşçılar tarafından takıldığı kabul edilmektedir. Bu nedenle bu miğferlerin darbeleri savuşturan ve zayıflatan bir işleve de sahip olduğu düşünülebilir. Zaferden sonra bu miğferler, sık sık kesilen başların toplanmasında da kullanılmış, değerli ganimetlerin bunlarla taşınması uygun görülmemiştir. Askeri hiyerarşide en alt tabakada bulunan ve yükselme şansı bulunmayan mızrak savaşçıların kralı koruma görevi de bulunmaktadır. Bu nedenlerden ötürü M.Ö. 9 yüzyıl Assur kabartmalarında tasvir edilmemiştir. Urartu

²⁴⁶ Özgen, *The Urartian Bronze...*, 20; Born-Seidl, *a.g.e.*,90, Res. 56, 57; Seidl, *Bronze Kunst*, 64; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*,116; Azarpay, *a.g.e.*,23.

²⁴⁷ Özgen, *The Urartian Bronze...*,20; Madhloom, *a.g.e.*, 37, Born-Seidl, *a.g.e.*,90.

²⁴⁸ Borchardt, *a.g.e.*, 103, Lev. 25-1.

²⁴⁹ Madhloom, *a.g.e.*,42-43.

²⁵⁰ Borchardt, *a.g.e.*,103, Lev. 27-2.

²⁵¹ Borchardt, *a.g.e.*, 69, Lev. 25-5, 27-1

²⁵² Madhloom, *a.g.e* 42.

²⁵³ Azarpay, *a.g.e.*, 27.

²⁵⁴ Kellner, "Bemerkungen Zuden...", 211.

²⁵⁵ Calmeyer, "Helmets and Quivers", 123.

ordusunda tepe kısmı figürlü miğfer ve diğer miğfer tiplerini kullanan mızrak savaşçıları da muhtemelen en alt tabakada bulunmuş olmalıdır.²⁵⁶

Sadaklar, silindirik, (Çiz.-32-33) dikdörtgen (Res.-49), (Kat. No-32) ve “U” biçimli olarak gruplandırılmaktadır (Çiz.-42), (Res.-69-70). Urartu kemerlerinin²⁵⁷ ve adak levhalarının²⁵⁸ betimleri üzerinde yer alan dikdörtgen ve “U” biçimli sadaklar, tanrısal figürler ve askerler tarafından taşınmaktadır.²⁵⁹ Dikdörtgen ve “U” biçimli sadaklar, M.Ö. 9. yüzyıl ve sonrasında Assur kabartmalarında da yer almaktadır (Res.-75-78).²⁶⁰ Bu tip sadaklar, Urartu’da olduğu gibi Assur’da da asker ve tanrı figürlerinin sırtında tasvir edilmiştir. Adak levhaları üzerinde “U” biçimli sadak bulunan eserler, (Çiz.- 47), (Res.- 70) Urartu’nun geç dönemlerine tarihlendirilmekte ve Assur etkisinin bu dönemlere kadar sürdüğünü göstermektedir.²⁶¹

Sadaklar, çeşitli formlara ayrılrsa da ortak özelliklerinden biri, arka kısımlarındaki açıklığın deri veya kumaş ile kapatılmasıdır(Çiz.-33-34) , (Res.-58), (Kat. No- 39-41-45). Diğer uygulama ise sadağın kullanım şekliyle ilgilidir. Buna göre sadakların, bir kenarının ağız ve dip bölümüne yakın bir kesimde yer alan iki halka, sadağın sırtta asılmasında kullanılan deri kayışın geçirilmesi işlevini görmektedir (Çiz.-32). Bazı sadakların bir kenarında Assur sadaklarında da kullanılan çubukların olduğu dikkat çekmektedir. Çubuklar, sadakların sertleştirilmesine ve üzerindeki halkaların monte edilmesine yardımcı olduğu önerilmektedir. Bu uygulama Assur’un yanı sıra, Altın-tepe, Karmir-Blur ve Hasanlu örneklerinde de yer almıştır. Aynı zamanda Til-Barsip’te erken freskolarda da çubuklu sadakların olduğu izlenmektedir. Bugün Van Müzesi’ndeki bir sadakta da benzer bir uygulama görülmektedir. İşlevi tam olarak belirlenemeyen çubuğun, halka içine yerleştirildiği ve hareket edilebilir bir özelliğe sahip olduğu gözlenmektedir (Res.-49), (Kat. No-32).

Kalkan, miğfer ve sadaklar üzerindeki bezemeler, kullanım amacına yönelik olarak önemli bir etkiye sahiptir. Bu etki, özellikle adak amaçlı eserlerde kendini göstermektedir. Adak amaçlı üretilen kalkan, miğfer ve sadakların, savunma sırasında kullanılacak eserlere oranla daha yoğun bezemelere sahip olduğu gözlenmektedir.

Adak kalkanlarında küçük farklılıklar dışında genel olarak aynı bezeme şeması kullanılmıştır (Çiz.-7, 9-10). Bu türdeki kalkanların dış yüzeyindeki iç içe kuşaklara, simgesel anlam ifade eden aslan ve boğa figürleri yerleştirilmiştir. Erken örneklerden biri olan Anzaf kalkanı, tanrı figürleri ve savaş sahnesinin işlenmesiyle, diğer Urartu kalkanlarından farklı özellikler sergilemektedir (Çiz.-3), (Kat. No- 1)

Ayanis’te bulunan adak kalkanı, yukarıda sözü edilen bezeme düzenini yansıtmakla birlikte aslan başlı protoma sahip olması bakımından ayrıca önemlidir (Çiz.-7-8), (Res.-6) (Kat. No-3). Betimleme sanatından bilinen kalkan tipinin ele geçen tek örneğidir. Aslan protomlu bu tarz kalkanları, M.Ö. 9.yüzyılda Assur ve Kuzey Suriye kent devletleri sanatında da görmek mümkündür. Kargamış (Res.-82),

²⁵⁶ Seidl, *Bronze Kunst*, 68.

²⁵⁷ Born-Seidl, *a.g.e.*,86, Res. 77.

²⁵⁸ Born-Seidl, *a.g.e.*, 59, Res. 47.

²⁵⁹ Özgen, *The Urartian Bronze...*, 39.

²⁶⁰ Madhloom, *a.g.e.*, 49, Lev. XXIV, 3XXV, 5-6-7-9-10-11.

²⁶¹ Özgen, *The Urartian Bronze...*,43.

Zincirli, (Res.-83), Sakçagözü kabartmaları da bu türde örneklerin varlığını kanıtlamaktadır.²⁶² Ancak Zincirli ve Kargamış kabartmalarında²⁶³ kalkanların tapınak duvarında değil de, arabalar üzerinde tasvir edilmesi, Urartu'dan farklı bir kullanım şekline sahip olduğunu göstermektedir.

İncelediğimiz eserler içinde çeşitli ve zengin bezemeler, miğferler üzerinde yer almaktadır. Bezemeler hem savunma miğferlerinde hem de adak miğferlerinde kullanılmıştır (Çiz.-15-16-18), (Res.-26-28-29). Ancak adak miğferlerinin savunma miğferlerine göre daha yoğun bezenmesi kuralına yine de uyulmuştur.

Figür bezemeli miğferler, genellikle standartlaşan bir bezeme düzeni taşımaktadır. Miğferin alın kısmında ortada bulunan kanatlı cin, hayat ağacı, kanatlı güneş kursu gibi betimlemeleri, çeşitli hayvan başlarıyla sonlanan yay biçimli kabartma şeritler çevrelemiştir. Bu düzenlemenin alt kesimindeki bezeme frizlerinde, hayat ağacını kutsayan kanatlı cinlerin yanı sıra savaş ve av sahneleri tasvir edilmiştir (Çiz.-15-16-18), (Res.-28). Figürlü miğferlerde orta betimi çevreleyen aslan, boğa, ejder, koçbaşlarıyla sonlanan kabartma yay şeritlerin Zagros ve Hasanlu'da uzun dönem kullanıldıktan sonra Urartu ve Suriye'yi etkilemiş olduğu kabul edilmektedir. Bu şeritleri, M.Ö. 8. yüzyılda Kuzeyparı İran örneklerinde de görmek mümkündür (Çiz.-26). Assur miğferleriyle benzerlik taşıyan bu örneklerin (Res.-73) Urartu dönemine yakın özelliklere sahip olduğu da belirtilmektedir.²⁶⁴ Şerit sayısının Assur Krallığı'nda Assurbanipal (M.Ö.668-627) döneminde askerın rütbesini gösterdiği ileri sürülmektedir.²⁶⁵ Urartu'da ise kötü ruhlardan sakınma ve korunma amaçlı yapıldığı düşünülen bu şeritlerin²⁶⁶ Assur'da olduğu gibi askerın rütbesi ile ilişkili olup olmadığı konusunda herhangi bir kaynak bulunmaktadır. Ele geçen Urartu örneklerinde kabartma yay şeritlerin sayısında farklılıklar bulunmaktadır. Bazı Urartu betimlemelerinde askerlerin tek yay kabartmalı miğferler kullanması,²⁶⁷ Urartu Krallığı'nda da rütbesel bir uygulamanın olabileceğini akla getirmektedir. Ancak bu durumun doğru varsayılması halinde bazı çelişkiler de ortaya çıkacaktır. Şöyle ki, yay kabartmalı miğferlerin bezeme düzenlerinden dolayı adak amaçlı olarak kullanıldığı çoğunlukla kabul gören bir görüştür. Fakat betimlemelerde askerlerin başlarında yer alan yay kabartmalı miğferler, (Çiz.6-38-42) bunların savunma sırasında da kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu nedenle bazı eserlerin her iki işlevi de bünyesinde barındırdığı ileri sürülebilir. Adak yazıtlarından hareketle sunu amaçlı kullanıldığı kesinleşen yay şeritli miğferlerin, betimlemelerde de görülmesi, savunma sırasında Tanrı Haldi'nin yardımını umma amacıyla bu eserlere adak yazıtlarının işlendiğini ve savaş sonrasında da bunların tanrıya adandığını düşündürmektedir.

Figürlü miğferlerde kanatlı güneş kursunun simgesel anlamı netlik kazanmamıştır. Yakındoğu kültürlerinde yaygın olan kanatlı kursun genelde güneşle ilgili bir sembol olduğu kabul edilmektedir. Miğferlerde kanatlı güneş kursu içindeki tanrı figürü ve yanlarında cinlere yer verilen sahnelerin²⁶⁸ erken örnekleri ilk olarak M.Ö. 9.yüzyıl Assur kabartmalarında ve Kuzey Batı İran'da Ziyeye hazinelerine ait

²⁶² Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı...*, 119.

²⁶³ Madhloom, *a.g.e.*, Lev.14, Res.1, 4-5.

²⁶⁴ Calmeyer, *Datierbare Bronzen...*, 90-91.

²⁶⁵ Mark Healy- Angus McBride, *The Ancient Assyrians*, 1991, 61.

²⁶⁶ Baki Ögün, "Urartular", *Türkiye Ansiklopedisi*, 33, 1987, 74.

²⁶⁷ Belli, *Anzaf Kaleleri...*, 94, Çiz. 41-42-44.

²⁶⁸ Seidl, *Bronze Kunst*, 76.

objeler üzerinde (M.Ö. 8-7.yüzyıl) görülmektedir. II.Asumnasirpal (M.Ö. 883-859) dönemine ait Kalhu saray kabartmalarında kanatlı cinleri görmek mümkündür. Doğu Anadolu'dan yivli bezemeli ve kabartma metal levhadan yapılmış hilal biçimli pektorallerin bazıları, kanatlı cinler hakkında birtakım bilgiler ortaya çıkarmıştır. Bu cinler, Assur kültürünün olduğu kadar Urartu dini inançlarının da bir parçasıdır. Kanatlı güneş kursunun Assur devlet tanrısının iki sembolünden biri olduğu kabul edilmektedir. Muhtemelen askeri bir tanrı olan Assur'u simgelediği öne sürülen bu betimin, Urartu miğferlerinde (Çiz.23) yine bir savaş tanrısı olan Haldi'yi temsil ettiği düşünülmüştür.²⁶⁹ Kanatlı güneş kursu bulunan miğferlerde de Haldi'ye ait adak yazıtlarının bulunması bu olasılığı güçlü kılsa da kanatlı güneş kursunun, güneş tanrısı Şivini'yi temsil ettiği daha güçlü olarak kabul edilen bir görüştür.

Kalkan ve miğferlerde yoğun kullanılan aslan figürü, sadaklarda da yer almaktadır. Urartu metal sanatı içinde popüler bezeme elemanlarından biri olan aslan figürü, genelde frizler içinde belli aralıklarla yürür vaziyette profilden tasvir edilmiştir. Urartu aslanlarının bütün özellikleriyle temsil eden uygulamalarda Philadelphia miğferinde olduğu gibi sanatçıların bazı detayları değiştirerek ana stilden uzaklaştıkları görülmektedir (Çiz.-23). Acemice yapılan çentikler, yele, dikey kazıma noktaları bunlar arasındadır.²⁷⁰

Genelde sade yapılan savunma miğferlerinden bazılarının alt kısımlarında Assur miğferlerinde de izlenen yatay kabartma şeritlere yer verilmiştir. Yatay şeritler, (Res.-20-21), (Kat. No-13-14) çoğunlukla sivri uçlu miğferlerde görülmektedir. Bazı miğferlerde ise Çavuştepe örneğinde görüldüğü gibi şeritlere yer verilmemiştir (Res.-37).

Miğferlerde sık kullanılan diğer bir bezeme geometrik olarak düzenlenen motiftir. (Res.-18, 25), (Kat. No-11,18). Bu tür bezemeye sahip olan miğferlerde astar ve yanak koruma levhaları için düzenlenen deliklerden savunma amaçlı kullanıldıkları anlaşılmaktadır (Res.-21, 24). Klişe bir düzende ele alınan geometrik motif, çeşitli bilim adamları tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bunlardan en fazla kabul göreni Urartu pantheonunda hava tanrısı Teişeba'nın sembolü olan şimşek motifi olduğu yolundadır.²⁷¹ Bunun yanında soyut bir geyik bedeni ya da geyiğe benzer bir hayvan olarak da düşünülen betim²⁷² hayat ağacı²⁷³ ve mızrak başı olarak da yorumlanmaktadır.²⁷⁴ Motifin biçimsel değerlendirilmesinde öne sürülen farklı bir görüş kanatlı güneş kursunu tasvir ettiği²⁷⁵ Fakat Urartu miğferlerindeki kanatlı güneş kurslarının tanrı figürü ile birlikte betimlendiği göz önüne alındığında²⁷⁶ miğferlerdeki geometrik motifi, kanatlı güneş kursu olarak değerlendirmek güçtür. Miğferlerde Haldi'ye ilişkin herhangi bir yazıtın bulunmaması bu motifin, Haldi'nin mızrağını simgelediği ihtimalini de azaltıyor görünmektedir. Bu tür miğferlerdeki yazıtlar, kralın mülkiyetine yönelik ifadeler içermektedir. Bu motif, çevre kültürlerde görülmemesi ve Urartu'ya özgü bir uygulama olması bakımından da ayrıca önemlidir.

²⁶⁹ Özgen, *The Urartian Bronze...*, 34-37.

²⁷⁰ Özgen, *The Urartian Bronze...*, 32, 33.

²⁷¹ Piotrovskii, *Urartu: The Kingdom...*, 45.

²⁷² Nagel, "Ein Urartaischer ...", 146.

²⁷³ Hancar, "Das Urartaische...", 102.

²⁷⁴ Riemschneider, *Das Reich...*, 82.

²⁷⁵ M.Maass, "Helme, Zubehör ...", 72.

²⁷⁶ Seidl, *Bronze Kunst*, 76, Res. 37.

Bezemeli ve bezemesiz örnekleri bulunan sadaklarda bezeme amaçlı yapıldığı henüz netlik kazanmayan yaygın uygulamalardan biri, dışbükey yatay kabartma şeritlerdir (Çiz.-31-32), (Res.-54-55-59-60). Üzerinde yer aldığı yüzeye hareketlilik kazandıran yatay şeritler, sadakların gövdesinde belli aralıklarla yer almaktadır. Eserleri sağlamlaştırma amacı taşıdığı da ileri sürülen bu şeritler, bazı uygulamalarda zikzak, giyoş ve tomurcuklarla bezenmiştir (Çiz.-29). Bunların yanı sıra sadaklarda miğferlerde olduğu gibi hayat ağacını kutsayan figürler, geçit töreni,(Çiz.-36) savaş ve av sahneleri işlenmiştir (Res.-57). Assur sadaklarında genellikle bezemeli kumaş kaplamalarına yer verilerek yüzeye hareketlilik kazandırılmaya çalışılmıştır (Çiz.51). Kuzeybatı İran'dan Luristan örneklerinde farklı bir uygulama olarak sadağın yüzeyi bütünüyle bezenmiştir. Bir sadağın dış yüzeyi frizlere bölünmüş ve kanatlı güneş kursu içinde tanrı figürleri ve savaşçı figürleriyle bezenmiştir (Çiz.-37).²⁷⁷ Bir diğer örnek²⁷⁸ frizler içinde ortada insan yanlarda şaha kalkmış hayvan figürleriyle Urartu'dan değişik kompozisyonlar sergilemektedir.

Kalkan, miğfer ve sadaklarda genelde karakteristik özelliklerin söz konusu olması bu eserlerin, döneminin belirlenmesini güçleştirmektedir. Tarihlendirmeye yardımcı unsurlar, bezemeler ve yazıtlı eserlerin kendileridir. Aslan ve boğa figürleri, geometrik ve bitkisel bezemeler, daha çok yazıtsız eserlerin döneminin bilinmesinde faydalı olmuştur. İşpuini dönemine ait eserlerde püskül şeklinde bezemeler bulunmaktadır. II.Asurnasirpal'in kabartmalarında kral ve korumalarının elbise şeritlerinde ve bazı at süslemelerinde kullanılan bezemelere benzerliği dikkat çekicidir. Assur'da süsleme bantları sık rastlanılmazken; Hasanlu'da Assur döneme tarihlendirilen fildişi eser üzerinde püskül kabartmaları görmek mümkündür. İşpuini döneminden sonra püskül kabartmalar, genellikle kullanılmamış; II.Rusa'ya ait bir miğfer üzerinde basitleştirilmiş biçimiyle ortaya çıkmıştır. İşpuini döneminde karşılaşılan tomurcuk motifleri, Menua döneminde iki farklı şekilde kullanılmıştır. Birincisi, birbirine yakın tomurcuklar kavis yapan bantlarla birleştirilmiş ve içleri doldurulmuştur.²⁷⁹ Tomurcuk motiflerinin bu biçimleri, II.Asurnasirpal dönemi elbiselerinde de izlenilmektedir.²⁸⁰ İkinci olarak tomurcuk motiflerinin yerine içi boş olan tomurcuklar yerleştirilmiştir. Tomurcuk motiflerinin ikinci şekli, II.Rusa ve III.Rusa dönemine ait eserlerde de gözlenmektedir. I.Argiştı ve II.Sarduri döneminin karakteristik bezeme biçimi, zikzak şeritler oluşturmaktadır. zikzak şeritlerin basit şekli III.Rusa döneminde tekrar ortaya çıkmıştır. (Res.-49)²⁸¹

²⁷⁷ Calmeyer, *Datierbare Bronzen...*, 83 vd.

²⁷⁸ P.R.S., Moorey, "Some Elaborately Decorated Bronze Quiver Plaques Made in Luristan 750-650" Iran, XIII, 1975, 26, Çiz. 7, Lev.IIa-b,

²⁷⁹ Seidl, *Bronze Kunst*,121.

²⁸⁰ Azarpay, *a.g.e.*,12-14.

²⁸¹ Seidl, *Bronze Kunst*,121-122.

9. SONUÇ

Yakın Doğu'nun önemli uygarlıkları arasında yer alan Urartu Krallığı, M.Ö. 9-7. yüzyıllar arasında, başta Doğu Anadolu Bölgesi olmak üzere Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'ın bir bölümünü içine alan geniş bir coğrafyada hüküm sürmüştür. Döneminin güçlü uygarlıkları arasında yer alan Urartu Krallığı'nın zor bir coğrafyada iki yüz yıla aşkın bir zaman diliminde yaşayarak bölgenin Assur gibi güçlü devletlerine kafa tutmasının pek çok nedeni bulunmaktadır. Ancak bu nedenler içinde belki de en önde geleni, Urartu'nun askeri alandaki başarısıdır. Günümüzde olduğu gibi siyasi gücün, askeri güce dayalı olduğu koşullar göz önüne alındığında, Urartu'nun yaşadığı topraklarda bütün olumsuz etkenleri bu sayede kendi lehine çevirmesi, daha da iyi anlaşılabilir olur.

Urartu Krallığı'nın güçlü askeri yapısı, bu uygarlığın sosyal, kültürel, ekonomik ve dinsel pek çok yönüne yansımış durumdadır. Urartu askeri örgütlenmesi ve kullanılan teçhizatlar, bu uygarlığın farklı yönlerine ışık tutan birer unsur olmalarının yanında, maden sanatının önemli bir grubunu meydana getirmektedir. Urartu öncesinde ise bu eserlerin bulunmaması bunların, Erken Demir Çağ'ındaki kullanımları hakkında yapılacak yorumları güçleştirmektedir. Muhtemelen devletleşme süreciyle birlikte silahlarında çeşitlendiği ve kalkan, miğfer, sadakların Urartu Krallığı'nda kullanıldığı ileri sürülebilir.

Urartu Krallığı'nda sanatın, merkezi yönetim tarafından şekillendirildiği görülmektedir. Diğer sanat eserlerinde olduğu gibi kalkan, miğfer ve sadaklar üzerinde de bu etkileri görmek mümkündür. Sarayın emrinde ve denetimindeki sanatçılar, toplumun düşünce ve beklentilerinden uzak, kralların istekleri doğrultusunda eserlerini oluşturmuşlardır. Böylece devletin resmi atölyelerinde üretilen bu eserlerde, daha çok durağan, devamlı tekrar edilen bir sanat anlayışı hakimdir.

Urartu savunma silahları içinde yer alan kalkan, miğfer ve sadaklar, diğer askeri donanımlar gibi farklı madenlerden yapılmıştır. Bu silahların yapımında madenin tercih edilmesinin çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan elbette ki başta geleni, savunma işlevine sahip olan silahların dayanıklılığına verilen önemdir. Ancak bu tür eserlerin kendi işlevleri dışında, dinsel amaçlarla da kullanıldığı göz önüne alındığında, malzeme seçiminde farklı faktörler devreye girmektedir. Bunlardan vurgulanması gereken en önemli etken, Urartu coğrafyasının maden yatakları yönünden zengin olması ve devletin bunun farkında olarak madenden faydalanmasını iyi bilmesidir. Urartular, madenleri, işlevsel yönüyle değerlendiren akılcı kullanımlarının yanında, bu malzemeyi büyük ustalıkla işleyerek hayranlık uyandıran birer sanat eseri haline getirmeyi de başarmışlardır.

Savunma ve adak gibi iki farklı amaçla üretildiği düşünülen kalkan, miğfer ve sadaklarının kullanım amaçları, yazıt taşıyan örneklerin dışında eserin bulunuş şekli, bezemesi ve Urartu betimleme sanatında izlenen görüntülerinden yola çıkılan bazı varsayımlara dayanılarak yapılmaktadır. Tapınak alanlarında ele geçen yazıtsız ve yoğun bezemeli örneklerin adak, betimlemelerdeki örneklerden kullanım amaçlı eserlerin nasıl olduğunu izlemek mümkündür.

Kalkan, miğfer ve sadaklar, Urartu'nun öncelikle iki yönü hakkında bilgi vermektedir. Bunlardan ilki Urartu'nun savaş anlayışı, diğeri ise dinsel yapısıdır. Urartu toplumunun savaşlarda kullandıkları, düşmana karşı galip gelmelerine yardımcı olan savaş aletlerini, asker olarak düşündükleri ve betimlemelerde kendileriyle birlikte savaşırken gösterdikleri tanrılarına sunmaları ve adalarını savaş ve dinsel yaşamdaki birlikteliğe işaret eden bir tutumdur.

İncelediğimiz eserlerin sanatsal özellikleri ele alındığında bu eserlerin malzeme seçiminde, form ve bezeme anlayışlarında yoğun bir çeşitlilik gözlenmektedir. Altın ve gümüş gibi farklı maden kullanımı, yazılı kaynaklarda karşımıza çıksa da, bu eserlerin bilinen örnekleri sadece demir ve bronzdandır. Deri ve ahşap gibi farklı malzemeler, eserlerin kullanım kolaylığına katkı sağlayan ve ikinci planda kullanılan malzemeler olmalıdır.

Farklı form ve bezeme gruplarına ayrılabilen eserlerde bu ayrımı belirleyen unsurları kesin olarak belirlemek güç gözükmektedir. Farklı kullanım amacını taşıyan kalkan, miğfer ve sadakların bazen aynı form, bazen de benzer bezemelere sahip oluşu, bu konuda farklı düşünmemizi zorlaştırmaktadır. Yine de genel olarak bakıldığında tanrılara adak olarak sunulma amacıyla yapılan eserlerin, daha kaliteli bir malzemedan, daha büyük boyutlarda yapıldığı ve yoğun bezemelere sahip olduğu dikkat çekmektedir. Bunun yanında savunma işlevi taşıyan silahlar, kısmen daha küçük ve daha sade yapılarıyla karşımıza çıkmaktadır. Yazıtı bulunan kalkan, miğfer ve sadaklar, bu eserlerin dönemini tespit etmemize yardımcı olurken; üslupsal gelişim ve değişimin yanında farklı kültürlerle gerçekleşen etkileşimin izlenmesi bakımından da önem taşımaktadır.

Urartu kalkan, miğfer ve sadaklarının malzeme, form ve bezeme anlayışı bakımından en yakın örnekleriyle Assur kültüründe karşılaşılmaktadır. Yazılı kaynakları, betimlemeleri ile bu eserler hakkında kayda değer bilgiler sunan Assur kaynakları, buluntuların benzerliği bakımından da Urartu sanatı ile olan etkileşimi gözler önüne seren birer belge niteliğindedir. Güçlü Assur etkisinin yanında eserlerde Zincirli, Kargamış, Luristan ve Hasanlu gibi farklı kültürel coğrafyalarla ilişkilendirilebilecek uygulamalar da mevcuttur.

Kalkan, miğfer ve sadaklar, Assur sanat eserleriyle karşılaştırıldığında, başlangıç dönemlerinde daha yoğun olan Assur etkisinin giderek azaldığı ve yerini Urartu'nun özgün denemelerine bıraktığı görülür. Miğferler üzerindeki geometrik motif ve bu eserlerdeki yazıt geleneği, çağdaş kültürlerde görülmeyen Urartu'ya özgü kullanımlardır.

Urartu, kendi eserlerini oluştururken Assur'dan bir şeyler almakla yetinmemiş, kendi ürettiği biçimlerle de söz konusu kültür üzerine etkide bulunmuştur. Assur'da Urartu'yla kullanılmaya başlanan sorguçlu miğferler, bu etkiye örnek teşkil etmektedir.

Kalkan, miğfer ve sadaklar konusundaki önemli kaynaklardan biri olan betimleme sanatında, tasvirler ve ele geçen buluntular arasındaki uyum, dikkat çekicidir. Bulunan örnekler, betimlemelerdeki tasvirleri çoğunlukla doğrular niteliktedir. Bu da sanatçıların gerçekçi bakış açılarını yansıtırken, bu betimlemelerin, Urartu kültürü için önemini bir kez daha kanıtlamaktadır. Tasvirlerde yer alan ancak henüz bulunmayan eserlerin de Urartu sanatında mevcut olduğunu düşünmek mümkündür.

10. KAYNAKLAR

- ABAY, Eşref, "Seals and Sealings" *Ayanis I Ten years' Excavations at Rusahinili 1989-1998*, Eiduru-kai, 2001, 321-353.
- AZARPAY, Guitty, *Urartian Art and Artifacts A Chronological Study*, Berkeley Los Angeles, 1968.
- BARNETT, Richard David., "The Excavations of the British Museum at Toprakkale Near Van", *Iraq*, XII, London, 1950, 1-23.
- BARNETT, Richard David, "The Excavations of the British Museum at Toprakkale Near Van, Addenda", *Iraq*, XVI, London, 1954, 3-22.
- BARNETT, Richard David, "Further Russian Excavations in Armenia (1949-1953)", *Iraq*, XXI, London, 1959, Iraq, 1-19.
- BARNETT, R. D.,-N., GÖKÇE, "The Find of Urartian Bronzes at Altıntepe, Near Erzincan", *Anatolian Studies*, 3, Londra, 1952, 121-129.
- BAŞOĞLU, Tamer, "Bronz Döküm", *İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları*, 63, İstanbul, 1979, 4-16.
- BELLİ, Oktay, "Van Bölge Müzesindeki Çivi Yazılı Urartu Tunç Eserleri", AA, İstanbul, 1977, 117- 225.
- _____, "Urartu Kralı İşpuini'ye Ait Çivi Yazılı ve Resimli Tunç Eserler", AA, 9, 1983, 325-356.
- _____, "Doğu Anadolu Bölgesinde Antik Demir Metalurjisinin Araştırılması", III., KST, Ankara, 1985, 365-378.
- _____, "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron", *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Jerusalem, 1991, 16-41.
- _____, "Inscribed Urartian Metal Objects", *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Jerusalem , 1991, 44-49
- _____, "Gaziantep Müzesinde Bulunan ve Kral İşpuini'ye ait Bronz Sadak", *Der Bronz Eköcker Des Königs Ishpuini im Museum Van Gaziantep Erol Atalay Memorial*, İzmir, 1991, 7-14.
- _____, "Der Beschriftete Bronzhelm Des Königs Menua Aus der Festung Burma geçit Bei Tunceli", *Aspect of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Ankara, 1993, 61-67.
- _____, "1995 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", XVIII. KST, I, Ankara, 1996, 379-409.
- _____, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, İstanbul, 1998.
- _____, "Van Bölgesinde Bir Erken Demir Çağ Mezarlığı- Ernis Evditepe", *Türk Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 2000, 168-180.

- _____, “Metallgestande Und Waffen im Urartaischen Königreiche”, *Anatolian and Thracian Studies in Honor of Zafer Taşlıkoğlu*, I, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, 271–287.
- _____, “Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular”, *Türk Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 2000, 371- 378.
- _____, *Urartu: Savaş ve Estetik*, İstanbul, 2003.
- _____, “Bronz Quiver with Cuneiform Inscriptions from Van-Upper Anzaf Fortress” , *Ancient Near Eastern Studies*, 12, Peeters, 2004, 277–298.
- BELLİ, Oktay- Erkan KONYAR, “Van-Yoncatepe Kazıları ve Nekropolü Kazıları” *Türk Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 2000, 181-200.
- _____, “Excavations At van-Yoncatepe Fortress and Necropolis”, *Tel Aviv*, 2, Tel Aviv, 2001, 169-212.
- _____, *Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller*, İstanbul, 2003.
- BELLİ, Oktay- Alpaslan CEYLAN, “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, 26. KST, I, Konya, 2004, 175–187.
- BELLİ, Oktay, Ünsal YALÇIN, “Van- Yukarı Anzaf Urartu Kalesi’nde Bulunan Bronz ve Demir Silahların Arkeometallurjik İncelenmesi”, *IX. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1993, 53-75.
- BİBER, Hanifi, “Urartu Silahları”, *Arkeo-Atlas*, 4, Ankara, 2005, 106-107.
- _____, *Urartu Silahları: Kılıç, Hançer ve Bıçaklar*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van, 2005.
- BİLGİ, Önder, *Anadolu Dökümün Beşiği*, İstanbul, 2004.
- BİSCIONE, Raffaele, “Recent Urartian Discoveries in Armenia the Columbarium of Erevan” *SMEA*, Roma 1994 115-131.
- BORCHARDT, J., *Homerische Helme. Helmformen der Agais in Ihren Beziehungen zu Orientalischen Helmen in der Bronze und Frühen Eisenzeit*, Mainz, 1972.
- BORN, Herman- Ursula SEIDL, *Schutzwaffen aus Assyrien und Urartu*, Berlin, 1995.
- BOYSAL, Yusuf, “Toprakkale’de Yapılan Kazılarla Ele Geçen Bir Urartu Kalkanı”, *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, VI, Ankara, 1967, 71-75.
- BURNEY, Charles, “A First Season of Excavations at The Urartian Citadel of Kayalıdere”, *AS*, XVI, Londra, 1966, 55-111.
- CALMEYER, Peter, *Altiranische Bronzen der Sammlung Bröckelschen*, Berlin, 1964.
- _____, *Datierbare Bronzen Aus Luristan Und Kirmanshah*, Berlin, 1969.

- _____, "Helmets and Quivers", *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Jerusalem, 1991, 123-126.
- ÇAVUŞOĞLU, Rafet, "A Fragmentary Urartian Belt in the Diyarbakır Museum", *SMEA*, , Roma, 2003, 21-26.
- _____, "Van Müzesi'nden Urartu Savaş Sahneli At Göğüslük Parçası", *AA*, XVII-2, Ankara, 2004, 67-77.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997.
- _____, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı", *IX. KST*, I, Ankara, 1987, 229-247.
- _____, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış", *XIV. KST*, I, Ankara, 1992, 469-491.
- _____, "Ritual Ceremonies in the Temple Area of Ayanis", *Anatolian Iron Ages*, 5, Ankara, 2001, 31-37.
- _____, "Progetto Urartu", *SMEA*, XLIII, Roma, 2001, 275-279.
- _____, "Silah, Tohum, Ateş, Anadolu'da Doğdu", 60. Yaşında Fahri Işık'a *Armağan*, İstanbul, 2004, 257- 267.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan-Haluk SAĞLAMTİMUR, "Van-Ayanis Urartu Kalesi Kazıları 1997", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I, Tarsus, 1998, 527-540.
- _____, "Van- Ayanis Kalesi 2001 Yılı Çalışmaları", *24.KST.*, I, Ankara, 2002, 465-472.
- CURTİS, J.E., "Assyria as a Bronzeworking Centre in the Late Assyrian Period", *Bronzeworking Centres of Western Asia c.1000- B.C.*, London, 1988, 83-96.
- DERİN, Zafer- Altan ÇİLİNGİROĞLU, "Armour and Weapons", *Ayanis I Ten years'Excavations at Rusahinili 1989-1998*, Eiduru-kai, 2001.
- DEZSÖ, Tamas, *Oriental Influence in the Aegean and Eastern Mediterranean Helmet Traditions in the 9th-7th Centuries B.C.: The Pattern Of Orianta-Lization*. BAR 691.Oxford, İngiltere, 1988.
- DEZSÖ, Tamas-John CURTİS, "Assyrian Iron Helmets from Nimrud now in the British Museum", *Iraq*, 53, London, 1991, 105-126.
- DYSON, Robert H., " Problems of Protohistoric Iran as Seen From Hasanlu" *Journal of Near Eastern Studies* , XXIV, 1965.
- _____, "Notes on Weapons and Chronology in Northern Iran Around 1000 B.C.", *Dark Ages Nomads c. 1000 B.C. Studies in Iranian and Anatolien Archeolyg*, İstanbul 1967.
- EICHLER, Seyyare, "Gotter, Genien und Mischwesen in der Urartaischen Kunst", *AMI*, 12, Ergänzungsband, 1984.
- ERZEN, Afif, "Untersuchungen In Der Urartaischen Stadt Toprakkale Bei Van Den Jahren 1959-1961", *Archaologischer Anzeiger*, Berlin, 1962, 383-414.

- _____, “1959-1961 Yılları Arasında Toprakkale Araştırmaları”, *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, VI, Ankara, 1967, 53-75.
- _____, “Çavuştepe Kazıları”, *Türk Tarih Kongresi* 7, 66-69, Ankara, 1973.
- _____, “Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları,” *AA*,4-5, İstanbul, 1977, 1-25.
- HANCAR, Franz, “Das Urartäische Lebensbaummotiv: eine neue Bedeutungstradition?”, *Iranica Antiqua*, 6, 1966, 92-108.
- HEALY, Mark- Angus MCBRIDE, *The Ancient Assyrians*, 1991.
- KELLNER, Hans-Jörg, “Datierungsfragen zu Urartu”, *Skythika*, München, 1987, 19-24.
- _____, “Bemerkungen Zuden Helmen in Urartu”, *AA*, 8, Ankara, 1982, 205-213.
- _____, “Votive Plaque”, *A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Jeruselam, 1991, 286-299.
- _____, “Grouping and Dating of Bronze Belts”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Jeruselam,1991,144-161.
- KENAR, Olcay, *M.Ö. I. Binyılda Doğu Anadolu’da Madencilik ve Maden Sanatı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1998.
- LAR (LUCKENBILL, Daniel David), *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, II, Newyork, 1968.
- MAASS, M., “Helme, Zubehör von Wagen und Pferdegeschirr aus Urartu”, *AIM*, 1987, 20, 65-92.
- MADHLOOM, T.A., *The Chronology of Neo- Assyrian Art*, 1970.
- MELİKİSVİLİ, G.A. *Urartskie Kilinoobraznye Nadpisi (Le Iscrizioni Cuneiforme Urartee)*, Moscow, 1960.
- MERHAV, Rivka, “Shields”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Jeruselam, 1991, 134-138.
- MERHAV, Rivka, “Some Observations on Pectorals and Medallions” *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Jeruselam, 1991, 171-176.
- MERHAV, Rivka, “Sculpture in the Round” *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Jeruselam, 1991,274-283.
- MOOREY, P.R.S., “Some Elaborately Decorated Bronze Quiver Plaques Made in Luristan 750-650 ” *Iran XIII*. 1975, 19-31.
- MOOREY, P.R.S.- R.D. BARNETT, *Ancient Persian Bronzes*, Londra, 1974.
- MUSCARELLA, Oscar White, *Bronz and Iron. Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, New York, 1988.

- MUSCARELLA, Oscar White, "Warfare at Hasanlu in the Late 9th Century B.C.", *Expedition*, 31, Pennsylvania, 1989, 24-36.
- _____, "Urartian Metal Artifacts: An Archeological Review", *Ancien Civilizations from Scythria to Siberia*, 12, Number July, Hollanda, 2006.
- MÜZE REHBERİ, Anadolu Medeniyetler Müzesi Kataloğu .
- NAGEL, W. "Ein Urartäischer Helm Aus Dem Argisti-Magazin", *AFO*, 19, 1959–1960, 146.
- OVERLEAT, B., "Pointed Helmets of the Iron Age From Iran", *Iranica Antiqua*, 14, Leiden, 1979, 51-63.
- ÖĞÜN, Baki, "Urartular", *Türkiye Ansiklopedisi*, 33, 1987, 35-77.
- ÖZGEN, Engin, *The Urartian Bronze Collection at the University Museum: The Urartian Armor*, University of Pennsylvania Doctorate Thesis University Microfilm International, Pennsylvania, 1979.
- _____, "The Urartian Chariot Reconsidered: I. Representational Evidence, 9th-7th Centuries B.C. *Anatolica X*, 1983, 111-131.
- _____, "The Urartian Chariot Reconsidered: II. Archaeological Evidence, 9th-7th Centuries B.C.", *Anatolica XI*, 1984, 91-154.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, "Excavations at Altın-tepe", *Bellekten*, 25, Ankara, 1961, 253-290.
- _____, *Altın-tepe I: Mimari Anıtlar ve Duvar Resimleri*, Ankara, 1966.
- PIOTROVSKİİ, B. B., "Urartu Dini", (Çev. İsmail Kaynak), *Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1965, 2-3, 37-48.
- _____, *Il Regno di Van Urartu*, Roma, 1966.
- _____, *Urartu: The Kingdom of Van and Its Art*, London, 1967.
- _____, *Ancient Civilization Urartu*, London, 1969.
- _____, *Karmir Blur*, Leningrand, 1970.
- PAYNE, Margaret, *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, 2006.
- READE, Julian, *Assyrian Sculpture*, London, 1983.
- REHM, Ellen, *Kykladen und Alter Orient*, Karlsruhe, 1997.
- REİNDELL, İ., "Progetto Urartu", *Fascicolo*, XLIII, Roma, 2001, 280-283.
- RIEMSCHNEIDER, M. *Das Reich em Ararat*, Leipzig, 1965.
- RUDER Arie-Rıvka MERHAV, "Technologies of Production of Metal Artifact in the Urartu Culture", *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E*, Jeruselam, 1991, 334-353.
- SALVİNİ, Mirjo, "The İnscription of Ayanis Cuneiform and Hieroglypic- Royal İnscriptionon Bronze Artifacts", *Ayanis I: Ten years, Excavations in Rusahinili Eudiri-Kai* Roma, 2001, 271-278.
- SALVİNİ, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. Belgin Aksoy) İstanbul, 2006.

- SEİDL, Ursula, “ Urartu as a Bronzeworking Centre”, *Bronzeworking Centres of Western Asia C. 1000-539 B.C.*, London , 1988, 169-175.
- _____, “Horse Trappings”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Jerusalem, 1991, 79-96.
- _____, *Bronze Kunst*, Mainz, 2004.
- SEVİN, Veli, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Perslere Kadar Anadolu*, İstanbul, 2003.
- _____, “Son Tunç Erken demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi”, *Belleten*, C.18, 252, Ankara, 2004, 355-388.
- _____, “Urartu Devleti”, *Arkeo-Atlas*, 4, İstanbul, 2005, 64-94.
- _____, “Karagündüz Höyüğü ve Demirçağ Mezarlığı”, *Arkeo-Atlas*, 4, İstanbul, 2005, 102-103.
- SEVİN Veli- Ersin KAVAKLI, *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü. Van-Karagündüz*, İstanbul, 1996.
- SEVİN, Veli-Aynur ÖZFIRAT, “Van-Karagündüz Kazıları”, *Türk Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 2000, 169-174.
- SEVİN, Veli-Aynur ÖZFIRAT, “Hakkari Stelleri: Doğu Anadolu’da Savaşçı Çobanları İlk Not” *Belleten*, LXV-243, Ankara, 2001, 501-518.
- SEVİN, Veli- Aynur ÖZFIRAT- Ersin KAVAKLI, 1997-1999 Hakkari Kazıları”, XX. KST., 355-360, 2000, 356, Res. 11,12.
- TAŞYÜREK, Orhan A., “Gaziantep Müzesindeki Bronz Urartu Miğferi”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXI-I, Ankara, 1974, 179-181.
- _____, “ Some Inscribed Urartian Bronze Armour”, *Iraq*, 37, 1975, 151-155.
- TUĞRUL, Beril A.- Oktay BELLİ, “Yukarı Anzaf Urartu Kalesinde Bulunan Bronz Kalkan Parçasının Radyografi Tekniği ile Değerlendirilmesi”, *XII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1996, 29-41.
- VAN LOON, M.N., *Urartian Art Its Distinctive Traits in The Light of New Excavations*, İstanbul, 1966.
- WARTKE, Ralf-Bernhard, *Toprakkale, Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vonderasiatischen Museum zu*, Berlin, 1990.
- _____, *Urartu Das Reich Am Ararat*, Mainz, 1993.
- _____, “Production of Iron Artifacts”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E* , Jerusalem, 1991, 322-334.
- YILDIRIM, Recep, “Burma Geçit Urartu Miğferleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, Elazığ, 1988, 217- 228.
- .

11. ÖZET

Urartu maden sanatının önemli bir grubunu oluşturan kalkan, miğfer ve sadaklar savunma silahları arasında yer almaktadır. Bu silahlar hakkında ele geçen buluntular dışında Urartu ve Assur betimlemelerinden bilgi edinilmektedir. Savunma amacının yanı sıra bu eserler, Urartu kralı tarafından Urartu tanrısı Haldi'ye adanarak adak amaçlı da kullanılmıştır. Genellikle demir ve bronzun kullanıldığı bu eserlerde, ağırlıklı olarak dövme bunun yanı sıra döküm, perçinleme, repousse, kazıma-çizgi, granülasyon teknikleri uygulanmıştır. Kalkan ve sadakların, miğferlerden farklı olarak arabalarda da savunma sırasında kullanılan örnekleri de bulunmaktadır. Bu eserlerin kullanım amacı formları üzerinde herhangi bir etkiye sahip değildir. Kalkanlar, genelde ortası konik, kenarları yayvan formdadır. Miğferler altta yarım küre olup, yukarı doğru sivri uçla sonlanırken bazen bu uçta figür başları ve sorguçlara yer verilmiştir. Sadaklar ise silindir "U" biçimli ve dikdörtgen formlar göstermektedir.

Urartu kalkan, miğfer ve sadaklarında, yoğun Assur etkisinin yanında Kuzey Suriye, Geç Hitit devletlerinden Zincirli, Kargamış gibi kültürlerle yakın benzerlikler görülmektedir. Urartu, bu eserleri oluştururken yalnızca çevre kültürlerin etkisi altında kalmamış, bazen de kendine özgü kullanımlara yer vermiştir. Miğferler üzerindeki geometrik motif ve eserler üzerine yazıt yazma geleneği bu özellikler arasında yer almaktadır.

Urartu betimleme sanatında yer alan kalkan, miğfer ve sadaklar, günümüze ulaşan örneklerle karşılaştırıldığında birbirleriyle örtüşmektedir. Bu durum, Urartulu sanatçıların gerçeği yansıtan tutumlarını gösterirken; Urartu betimleme sanatının araştırmalarında ki önemini bir kez daha gözler önüne sermektedir.

12. SUMMARY

Having constituted an important group of the mining arts in Urartians; shields, helmets and quivers were among the defense weapons used. Information on these weapons can be obtained in Urartian and Assyrian portraits, besides by the found artifacts. Besides having been used for the objective of defense, these weapons were offered to Haldi, the god of Urartu, and thus used as alms. In these artifacts, where often iron and bronze were used, mostly the technique of forging, but also the techniques of casting, clinching, repousse, scraped-line and granulation were used. There are samples showing that shields and quivers were also used at wagons during defense unlike helmets. The aim of usage of these works of art bore no effect on their forms. Shields were often conic in the middle, and flat at the side. Helmets were hemisphere at the bottom and pointed towards the top, while sometimes these pointed tops had figure heads and plumes. Quivers had cylinder forms of "U" and rectangular forms.

Urartian shields, helmets and quivers reflect not only prominent influence of Assyria, but also they reflect close similarities to cultures such as Northern Syria; and Zincirli and Kargamis from Later Hittite states. While make up these weapons Urartu not stay under influenced these cultures only, sometimes to use itself peculiar in with original applications. Helmets on geometrical motives, and the tradition of writing were some of these features.

Shields, helmets and quivers in the portrait art of Urartu are compatible with the found artifacts today. This situation shows the attitude of Urartian artistes in reflecting the reality, and also shows the importance of Urartian portrait art for Urartu studies.

13. ÇİZİM LİSTESİ

- Çizim -1 : Balawat Kapısı (R. Merhav, 1991)
Çizim -2 : Korsabat Kabartması (M. Salvini, 1991)
Çizim -3 : Anzaf Kalesi Kalkanı (O. Belli, 1998)
Çizim -4 : Anzaf Kalesi Kalkanı (O. Belli, 1998)
Çizim -5 : Anzaf Kalesi Kalkanı (O. Belli, 1998)
Çizim -6 : Anzaf Kalesi Kalkanı (O. Belli, 1998)
Çizim -7 : Ayanis Kalesi Kalkanı (Z. Derin-A. Çilingiroğlu, 2001)
Çizim -8 : Ayanis Kalesi Kalkanı (Z. Derin-A. Çilingiroğlu, 2001)
Çizim -9 : Karmir-Blur Kalkanı (G. Azarpay, 1968)
Çizim -10 : Ayanis Kalesi Kalkanı(A. Çilingiroğlu Arşivi)
Çizim -11 : Karmir-Blur Kalkanı (U.Seidl, 2004)
Çizim -12 : Karmir-Blur Kalkan Umbosu (U. Seidl, 2004)
Çizim -13 : İki parçalı Assur Miğferi (H. Born-U. Seidl, 1995)
Çizim -14 : Miğferde Bezeme Tekniği (H. Born-U. Seidl, 1995)
Çizim -15 : Karmir-Blur Miğferi (U. Seidl, 2004)
Çizim -16 : Gaziantep Müzesi'nden Miğfer (O.Taşyürek,1975)
Çizim -17 : Münih Prahistorische Staatssammlung Müzesi'nden Miğfer (U. Seidl, 2004)
Çizim -18 : Erivan Müzesi'nden Miğferi (Catagori, Urartu Wikimedia)
Çizim -19 : British Museum Miğferi (P.Calmeyer, 1969)
Çizim -20 : Ayanis Kalesi Miğferi (Z. Derin-A. Çilingiroğlu, 2001)
Çizim -21 : Burmageçit Miğferi (U. Seidl, 2004)
Çizim -22 : Münih Prahistorische Staatssammlung Müzesi'nden Miğfer (U. Seidl, 2004)
Çizim -23 : Philedelphia Miğferi (U. Seidl, 2004)
Çizim -24 : Mainz Römisch-Germanisches Zentral Müzesi'ndeki Miğfer ve Van Müzesindeki Miğfer Yanaklığı (U. Seidl, 2004)
Çizim -25 : British Museum Hasanlu Miğferi (H. Born-U. Seidl, 1995)
Çizim -26 : Luristan Miğfer Örnekleri (P.Calmeyer, 1969)
Çizim -27 : Ebnöther Katalogu'ndan Miğfer (U. Seidl, 2004)
Çizim -28 : Ayanis Kalesi Miğferi (Z. Derin-A. Çilingiroğlu, 2001)
Çizim -29 : Van Müzesi Sadak Gövdesi ve Bezeme Detayı
Çizim -30 : Van Müzesi'ndeki Sadak Parçalarına ait Kesitler
Çizim -31 : Ayanis Kalesi Sadağı Z. Derin-A. Çilingiroğlu, 2001)
Çizim -32 : Anzaf Kalesi Sadakları (O.Belli, 2004)
Çizim -33 : Anzaf Kalesi Sadağı (O.Belli, 2004)
Çizim -34 : Ayanis Kalesi Sadağı (A. Çilingiroğlu Arşivi)
Çizim -35 : Toprakkale'den Sadak (S. Salvatori, 1976)
Çizim -36 : Ebnöhter Katalogu'ndan Sadak (U. Seidl, 2004)
Çizim -37 : Luristan'dan Sadak Örnekleri (P.Calmeyer, 1969)
Çizim -38 : Doğubeyazıt Kaya Kabartması (P. Calmeyer, 1991)
Çizim -39 : Diyarbakır Müzesi'nden Kemer (R. Çavuşoğlu, 2003)
Çizim -40 : At Pektoralı (U. Seidl, 2004)
Çizim -41 : Dedeli'den Kemer (O.Taşyürek, 1976)

- Çizim -42 : Van Müzesi'nden At Pectorali (R. Çavuşoğlu, 2004)
- Çizim -43 : Mönih Prahistorische Staatssammlung Müzesi'nden Kemer (H.J. Kellnerr, 1991)
- Çizim -44 : Mönih Prahistorische Staatssammlung Müzesi'nden Kemer (U. Seidl, 2004)
- Çizim -45 : Mönih Prahistorische Staatssammlung Müzesi'nden Kemer (U. Seidl, 2004)
- Çizim -46 : Mönih Prahistorische Staatssammlung Müzesi'nden Kemer (U. Seidl, 2004)
- Çizim -47 : Adak Levhaları (U. Seidl, 2004)
- Çizim -48 : Mönih Prahistorische Staatssammlung Müzesi'nden Madalyon (H.J. Kellnerr, 1991)
- Çizim -49 : Şerit Bezemeleri (U. Seidl, 2004)
- Çizim -50 : Assur Çıkıntılı Kalkanları (www.gutenberg.org)
- Çizim -51 : Assur Sadak Örnekleri (www.gutenberg.org)
- Çizim -52 : Miğfer ve Sadaklı Assur Askeri (www.gutenberg.org)
- Çizim -53 : Assur Kabartması (H. Born-U. Seidl, 1995)

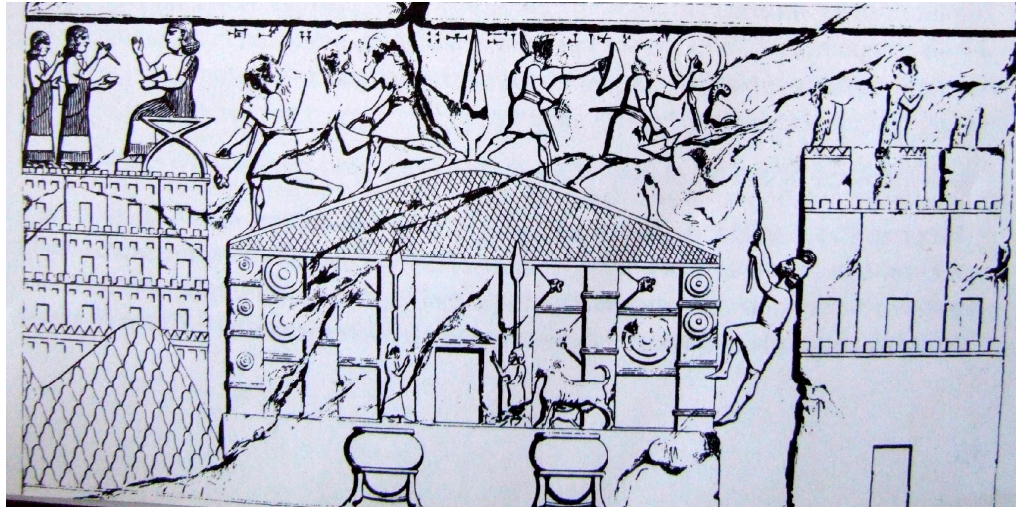
14. RESİM LİSTESİ

- Resim -1 : Balawat Kapısı bronz kevhaları (www.gutenberg.org)
Resim -2 : Balawat Kapısı bronz levhaları (www.gutenberg.org)
Resim -3 : Korsabat Kabartması (www.gutenberg.org)
Resim -4 : Anzaf Kalesi Kalkanı (O. Belli, 1998)
Resim -5 : Toprakkale Kalkanı (www.britishmuseum.com)
Resim -6 : Ayanis Kalesi Kalkanı (A. Çilingiroğlu, 2001)
Resim -7 : Ayanis Kalkanı Protomu (A. Çilingiroğlu, 2001)
Resim -8 : Karmir Blur Kalkanı (B. Piotrovskii, 1969)
Resim -9 : Toprakkale Kalkanı (U.Seidl, 2004)
Resim -10: Ayanis Kalesi Kalkanı (A. Çilingiroğlu Arşivi)
Resim -11: Toprakkale Kalkanı (U.Seidl, 2004)
Resim -12: Karmir Blur Kalkanı (B. Piotrovskii, 1969)
Resim -13: Van Müzesi'nden Kalkan
Resim -14: Ayanis Kalesi Kalkanı (A. Çilingiroğlu Arşivi)
Resim -15: Karmir Blur Kalkanı (B. Piotrovskii, 1969)
Resim -16: Erivan Müzesi'nden Kalkan (Catagori, Urartu Wikimedia)
Resim -17: Ayanis Kalesi Kalkanı (A. Çilingiroğlu 1997)
Resim -18: Çavuştepe Miğferi
Resim -19: Axel Guttmann Katalogu'ndan Miğfer (H. Born-U.Seidl, 1995)
Resim -20: Axel Guttmann Katalogu'ndan Miğfer (H. Born-U.Seidl, 1995)
Resim -21: Axel Guttmann Katalogu'ndan Miğfer (H. Born-U.Seidl, 1995)
Resim -22: Axel Guttmann Katalogu'ndan Miğfer (H. Born-U.Seidl, 1995)
Resim -23: Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nden Miğfer (P.Calmeyer, 1991)
Resim -24: Axel Guttmann Katalogu'ndan Miğfer (Born- Seidl, 1995)
Resim -25: Ayanis Kalesi Kalkanı (A. Çilingiroğlu Arşivi)
Resim -26: Çavuştepe Miğferi
Resim -27: Çavuştepe Miğferinden Detay
Resim -28: Karlsruhe Badisches Landes Müzesi'nden Miğfer (Ellen Rehm, 1997)
Resim -29: Münih Prahistorische Staatssammlung Müzesi'nden Miğfer (P.Calmeyer, 1991)
Resim -30: Gaziantep Müzesi'nden Miğfer Detayı
Resim -31: Gaziantep Müzesi'nden Miğfer Detayı
Resim -32: Münih Prahistorische Staatssammlung Müzesi'nden Miğfer (U.Seidl, 2004)
Resim -33: Philedelphia Miğferi (U.Seidl, 2004)
Resim -34: Erivan Müzesi'ndeki Miğfer (Catagori, Urartu Wikimedia)
Resim -35: British Museum'dan Miğfer, (www.britishmuseum.com)
Resim -36: Ayanis Kalesi Miğferi (A. Çilingiroğlu, 1997)
Resim -37: Çavuştepe Miğferi
Resim -38: Münih Prahistorische Staatssammlung Müzesi'ndeki Miğfer (P.Calmeyer, 1991)
Resim -39: Berlin Müzesi'nden Miğfer (P.Calmeyer, 1991)
Resim -40: Münih Prahistorische Staatssammlung Müzesi'nden Miğfer (R. B. Wartke, 1991)
Resim -41: Mainz Römisch-Germanisches Zentral Müzesi'ndeki Miğfer (T. Dezsö, 1998)

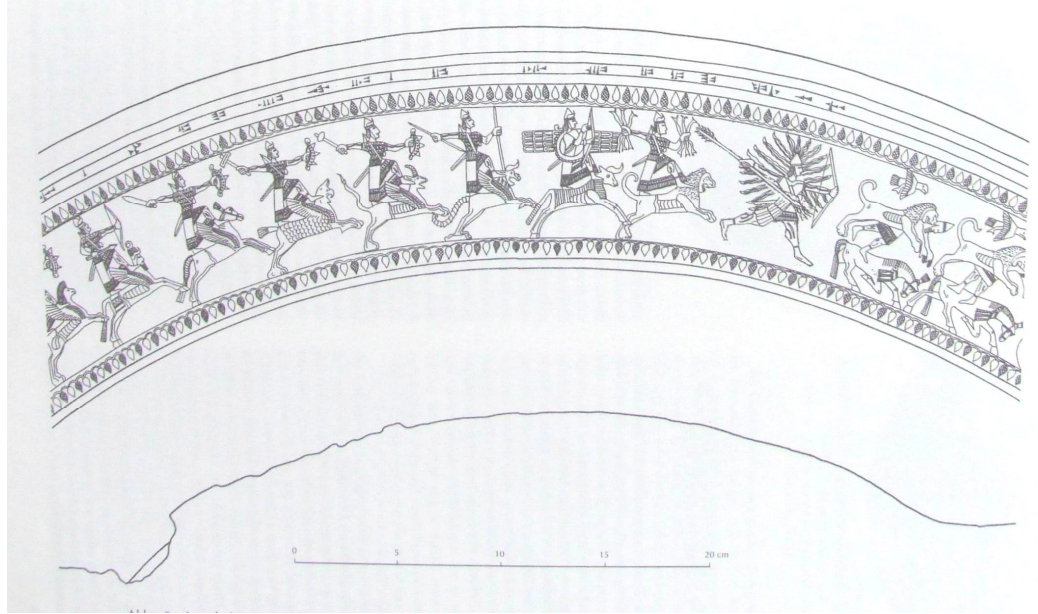
- Resim -42: Mnh Prahistorische Staatssammlung Müzesi'nden Miğfer(P.Calmeyer, 1991)
- Resim -43: Tahran Reza Abbasi Müzesi'nden Miğfer (U.Seidl, 2004)
- Resim -44: Karlsruhe Badisches Landes Museum Miğferi (T. Dezsö, 1998)
- Resim -45: Sorguçlu Miğfer (U.Seidl, 2004)
- Resim -46: Van Müzesi Yanak Koruma Levhası
- Resim -47: Mnh Prahistorische Staatssammlung Müzesi Yanak Koruma Levhaları(U.Seidl, 2004)
- Resim -48: Altıntepe Yanak Koruma Levhaları (Borchhardt, 1972)
- Resim -49: Van Müzesi'nden Sadak
- Resim -50: Van Müzesi'nden Sadak
- Resim -51: Van Müzesi'nden Sadak
- Resim -52: Van Müzesi'nden Sadak
- Resim -53: Van Müzesi'nden Sadak
- Resim -54: Yukarı Anzaf Kalesi'nden Sadak (O. Belli, 2003)
- Resim -55: Yukarı Anzaf Kalesi'nden Sadak (O. Belli, 2003)
- Resim -56: Yukarı Anzaf Kalesi'nden Sadak (O. Belli, 2003)
- Resim -57: Karmir Blur, Sadak. (B. Piotrovskii, 1969)
- Resim -58: Ebnhter Katalogu, Sadak (P.Calmeyer, 1991)
- Resim -59: Gaziantep Müzesi'nden Sadak
- Resim -60: Anadolu Medeniyetleri ve Erzurum Müzesi'nde yer alan Kayalıdere Sadak rnekleri (AMM Katalogu)
- Resim -61: Ayanis Kalesi'nden Sadak (A. ilingiroğlu Aręivi)
- Resim -62: Ayanis Kalesi'nden Sadak (A. ilingiroğlu Aręivi)
- Resim -63: İsrail Müzesi Urartu Kemerı, (H.J Kellnerr, 1991)
- Resim -64: Mnh Prahistorische Staatssammlung Müzesi Urartu Kemerı (U.Seidl, 2004)
- Resim -65: Elghanayan Koleksiyonu Urartu Kemerı (H.J Kellnerr, 1991)
- Resim -66: Mnh Prahistorische Staatssammlung Müzesi Urartu Kemerı (U.Seidl, 1991)
- Resim -67: Van Müzesi Urartu Kemerı
- Resim -68: Axel Guttmann Katalogu Adak Levhası (Born- Seidl, 1995)
- Resim -69: Van Müzesi Urartu Kemerı
- Resim -70: Adak Levhası (V. Sevin, 2005)
- Resim -71: British Museum Urartu Tanrı Figrini (www.britishmuseum.com)
- Resim -72: Erivan Müzesi Urartu Tanrı Figrini (B. Piotrovskii, 1969)
- Resim -73: Axel Guttmann Katalogu'dan Assur Miğferi(Born- Seidl, 1995)
- Resim -74: British Museum Asur Kabartması (www.britishmuseum.com)
- Resim -75: British Museum Assur Kabartması (Julian Reade)
- Resim -76: British Museum Assur Kabartması (www.britishmuseum.com)
- Resim -77: British Museum Assur Kabartması (www.britishmuseum.com)
- Resim -78: British Museum Terrakota (Julian Reade)
- Resim -79: British Museum Assur Kabartması (U.Seidl, 2004)
- Resim -80: Kargamığ Kabartması (Borchhardt, 1972)
- Resim -81: Boğazköy Kral Kapısı (Müze Rehberi, Anadolu Medeniyetler Müzesi)
- Resim -82: Kargamığ Kabartması (Müze Rehberi, Anadolu Medeniyetler Müzesi)
- Resim -83: Zincirli Kabartması (Born- Seidl, 1995)
- Resim -84: British Museum Tell Halaf Kabartması (www.britishmuseum.com)

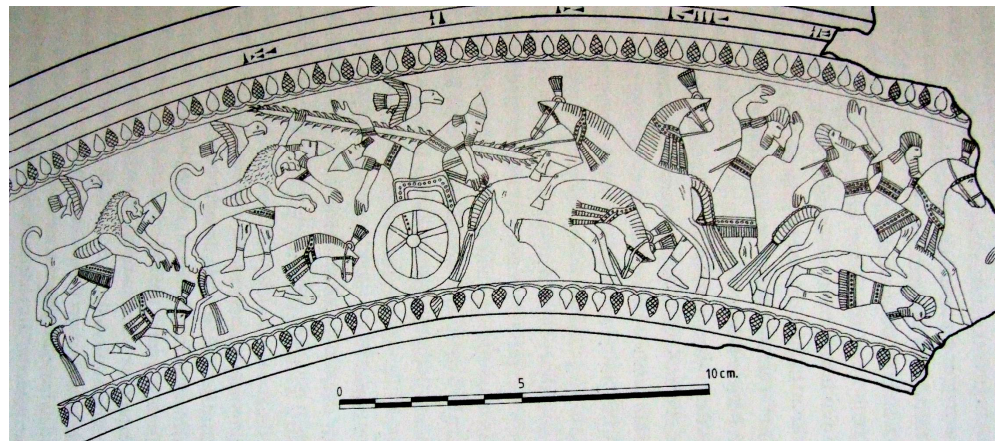
Çizim- 1

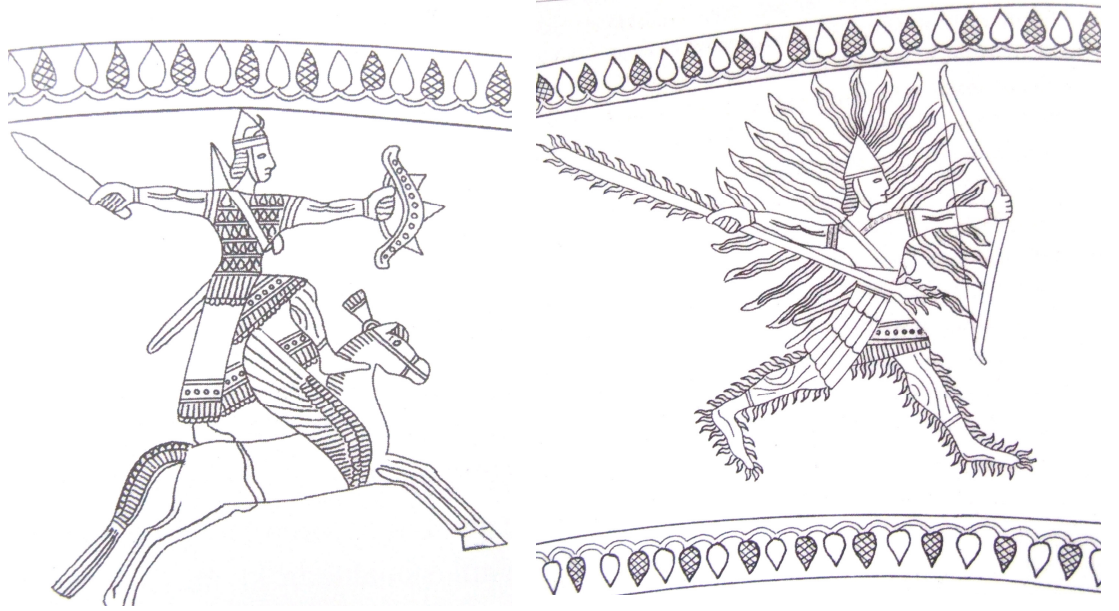
Çizim- 2

Çizim- 3

Çizim- 4

Çizim- 5

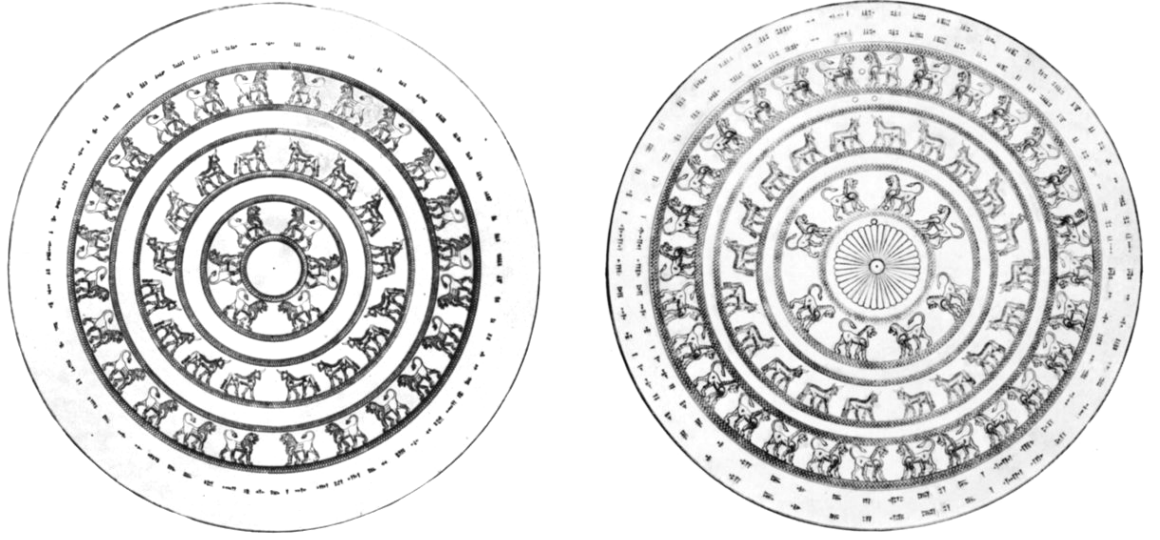
Çizim- 6

Çizim- 7

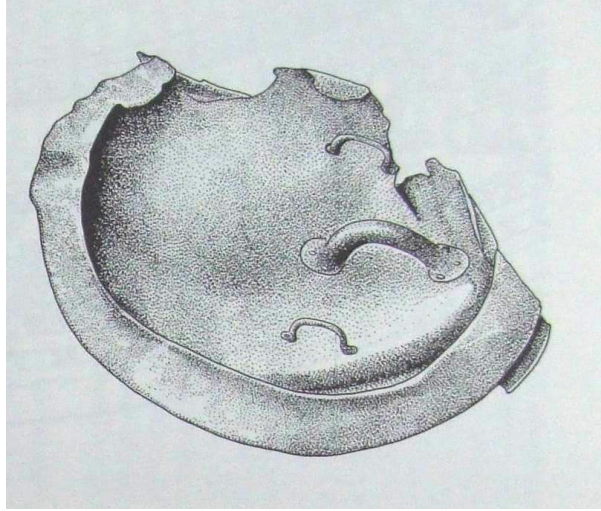
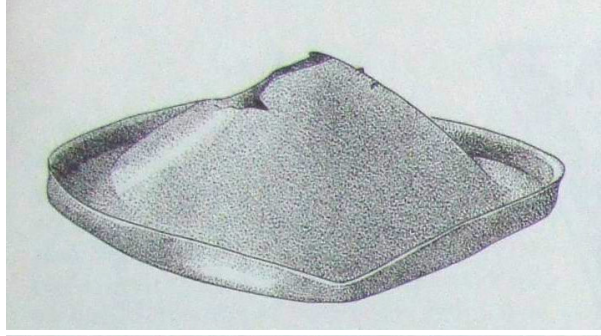
Çizim- 8

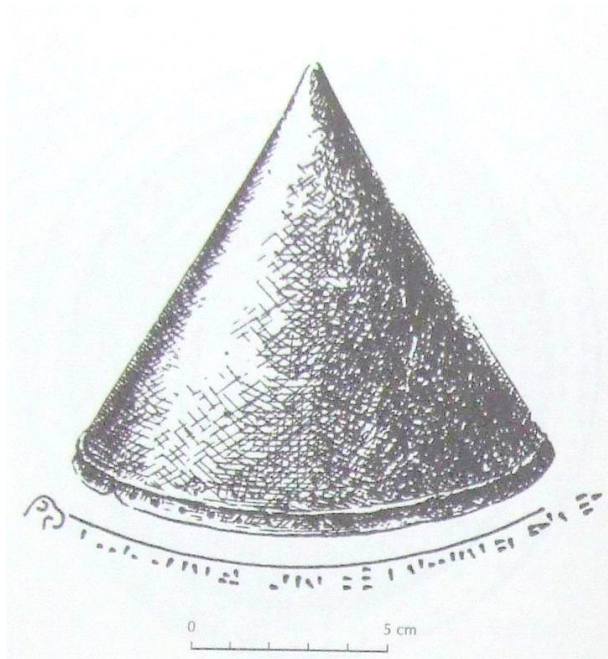
Çizim- 9

Çizim- 10

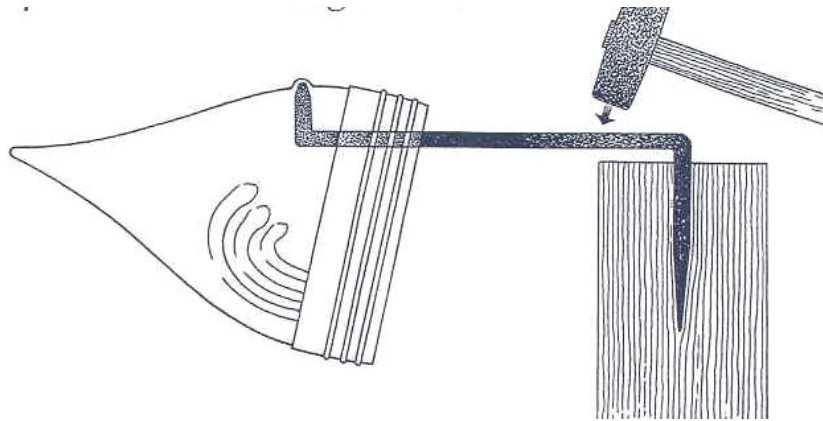
Çizim- 11

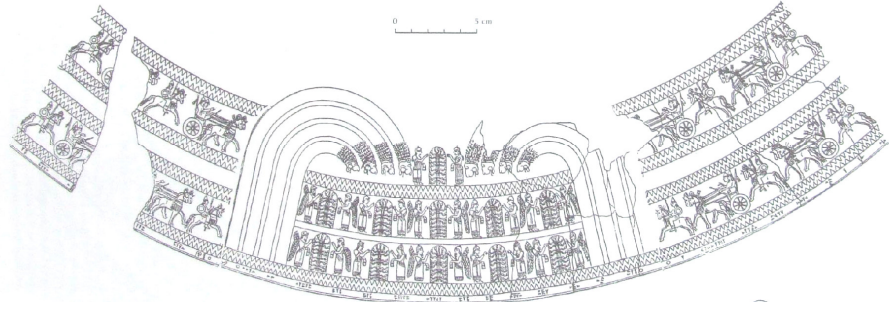
Çizim- 12

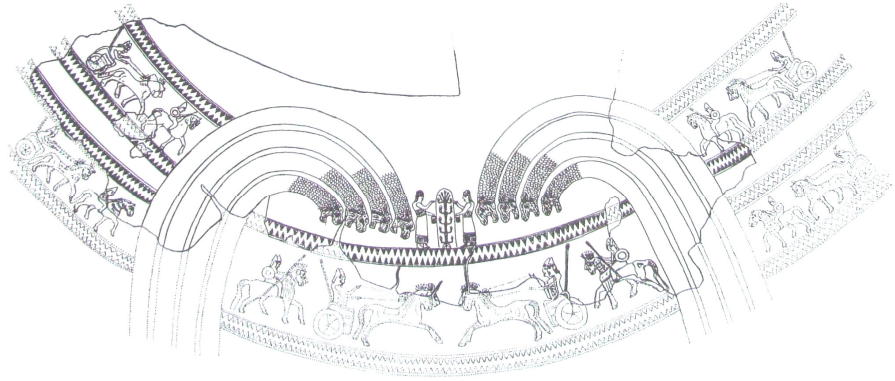
Çizim- 13

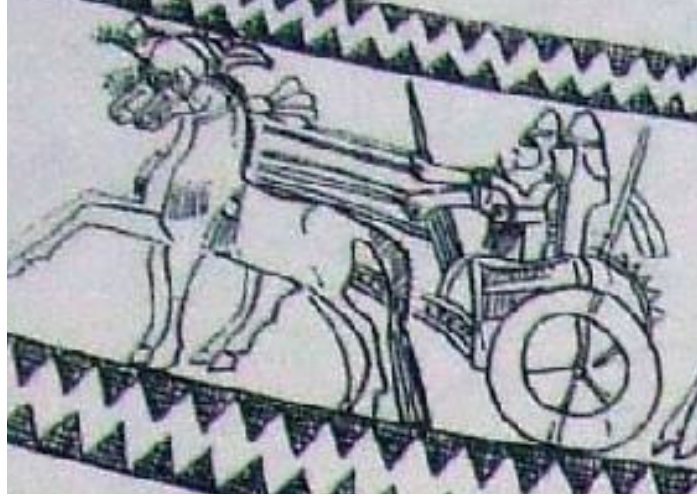
Çizim- 14

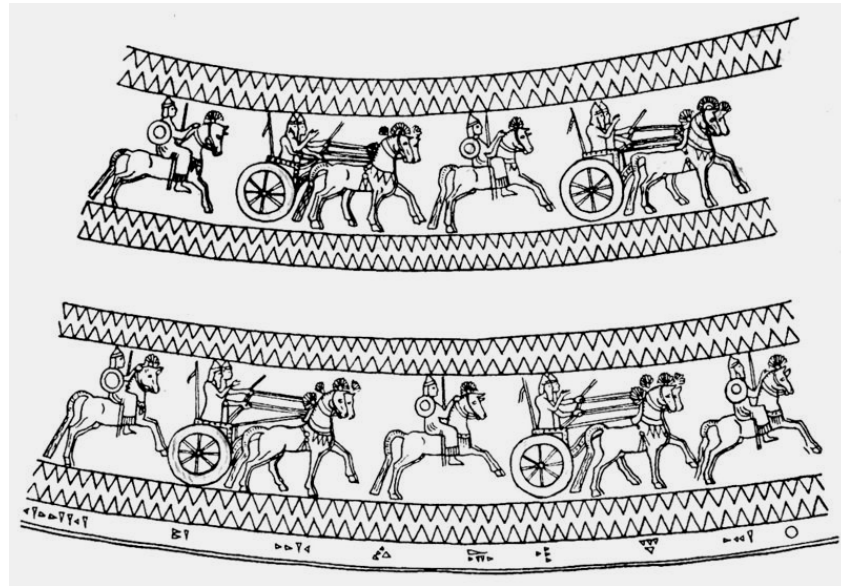
Çizim- 15

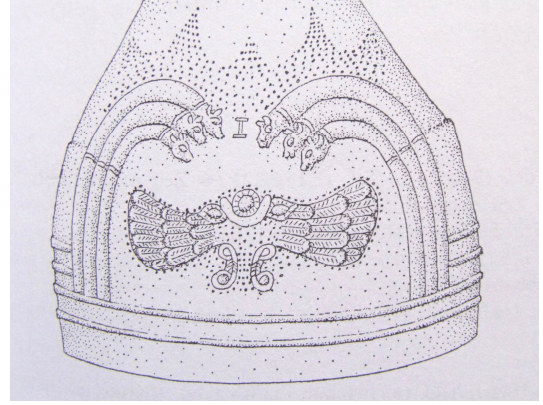
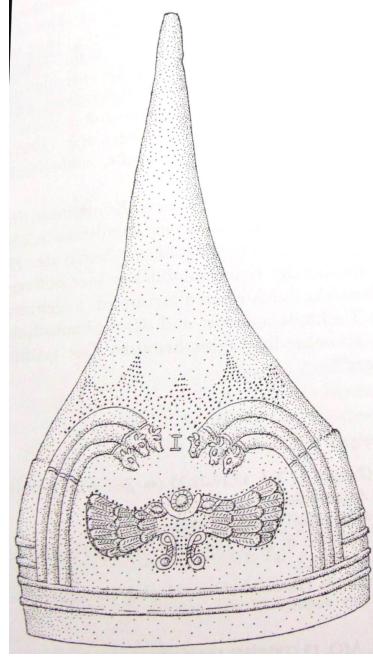
Çizim- 16

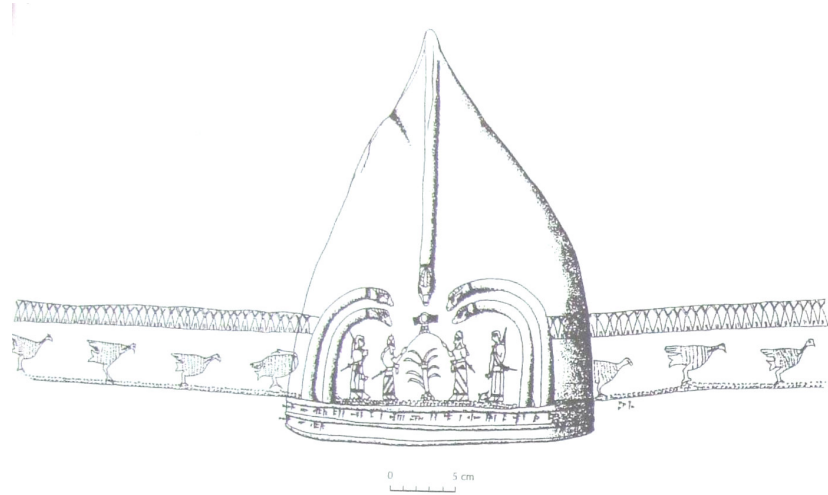
Çizim- 17

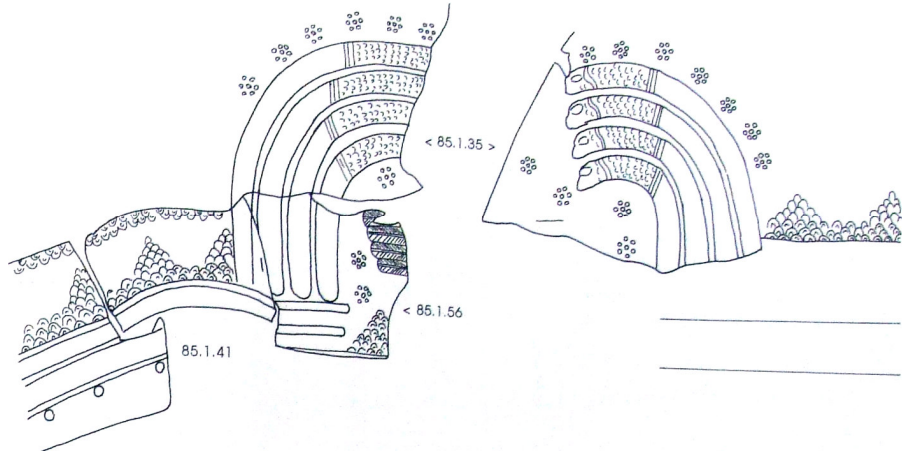
Çizim- 18

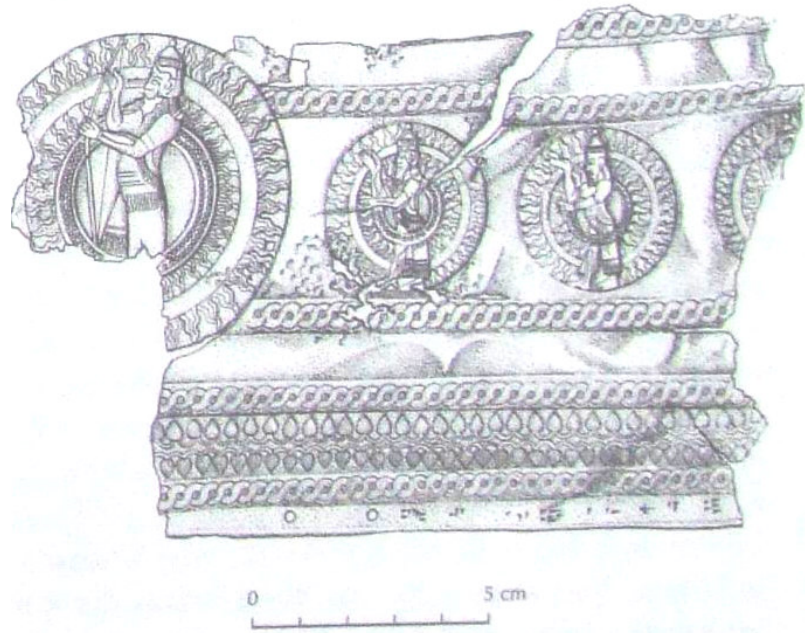
Çizim- 19

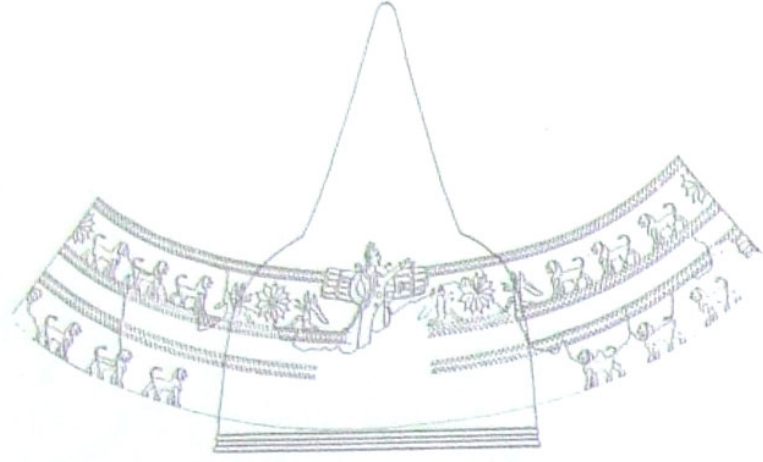
Çizim- 20

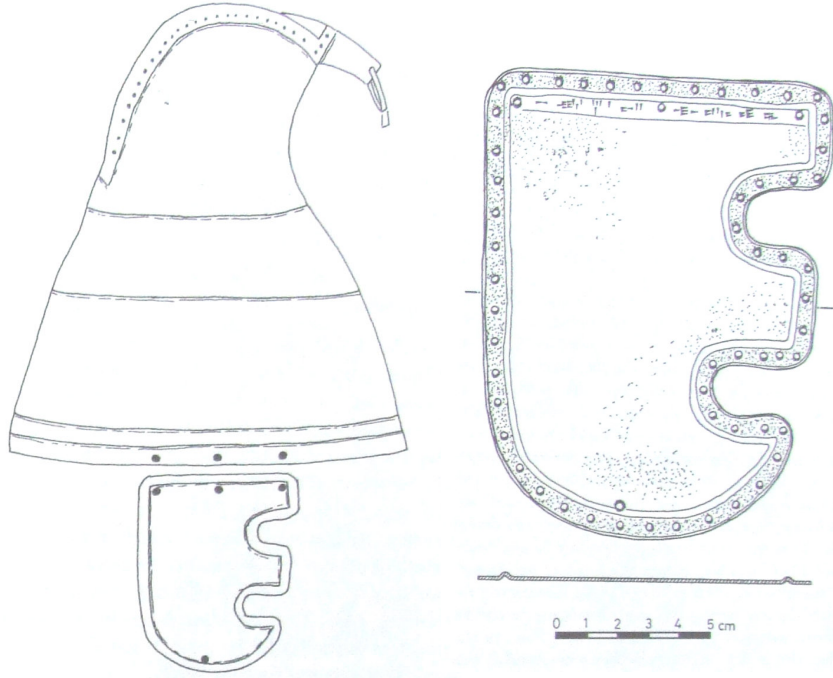
Çizim- 21

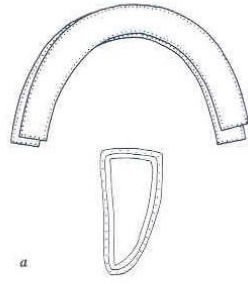
Çizim- 22

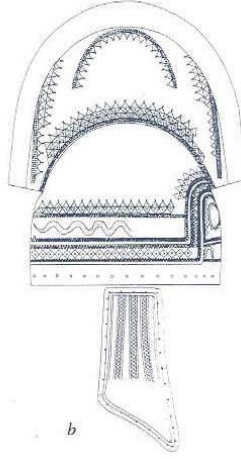
Çizim- 23

Çizim- 24

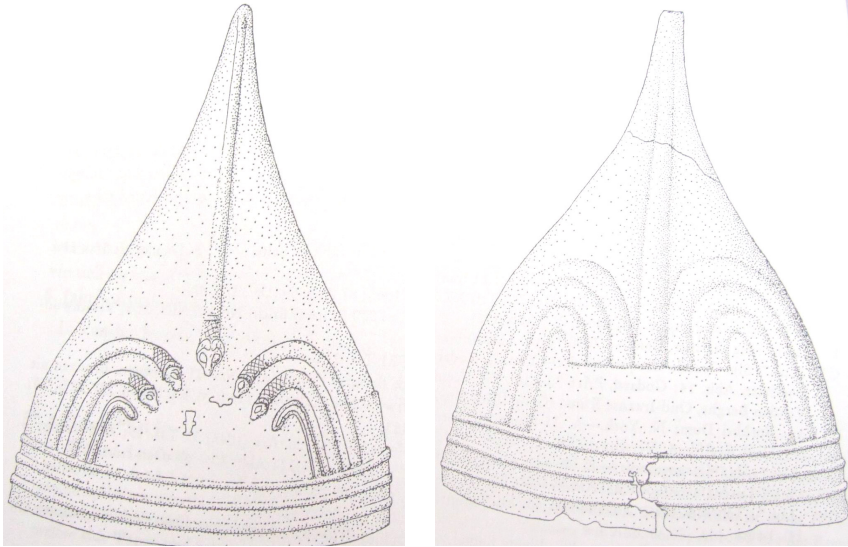

a

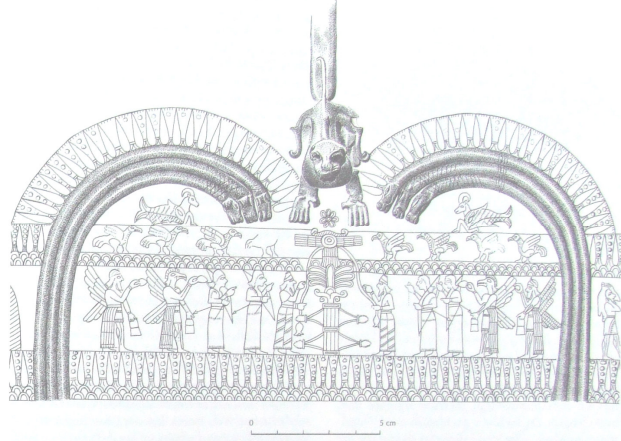

b

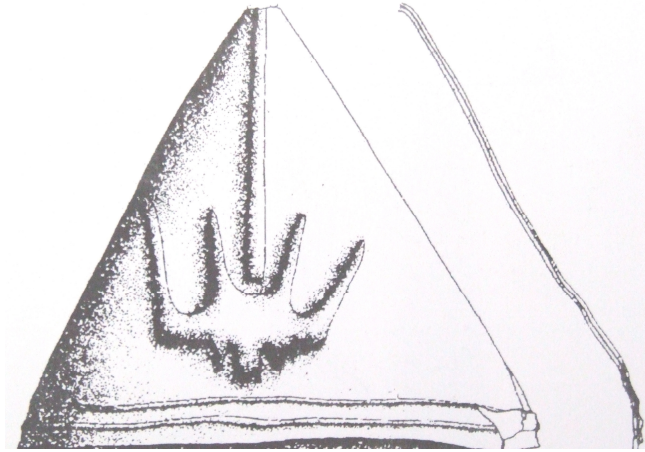
Çizim- 25

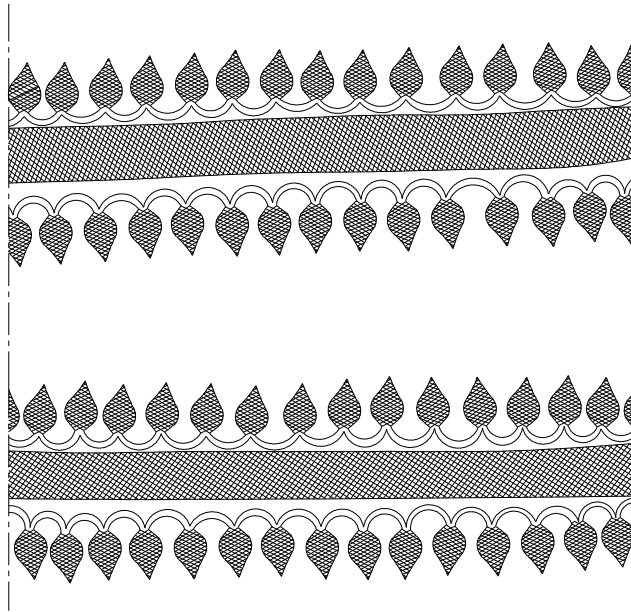
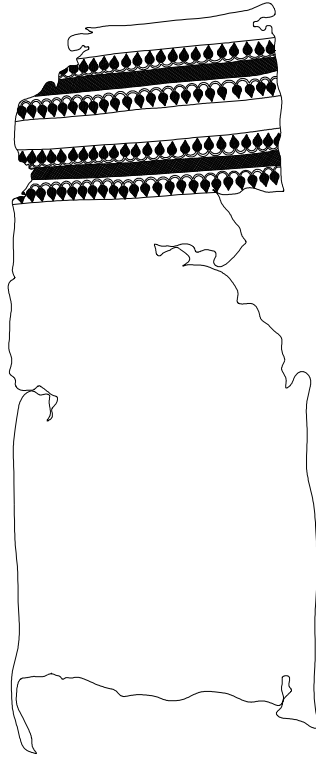
Çizim- 26

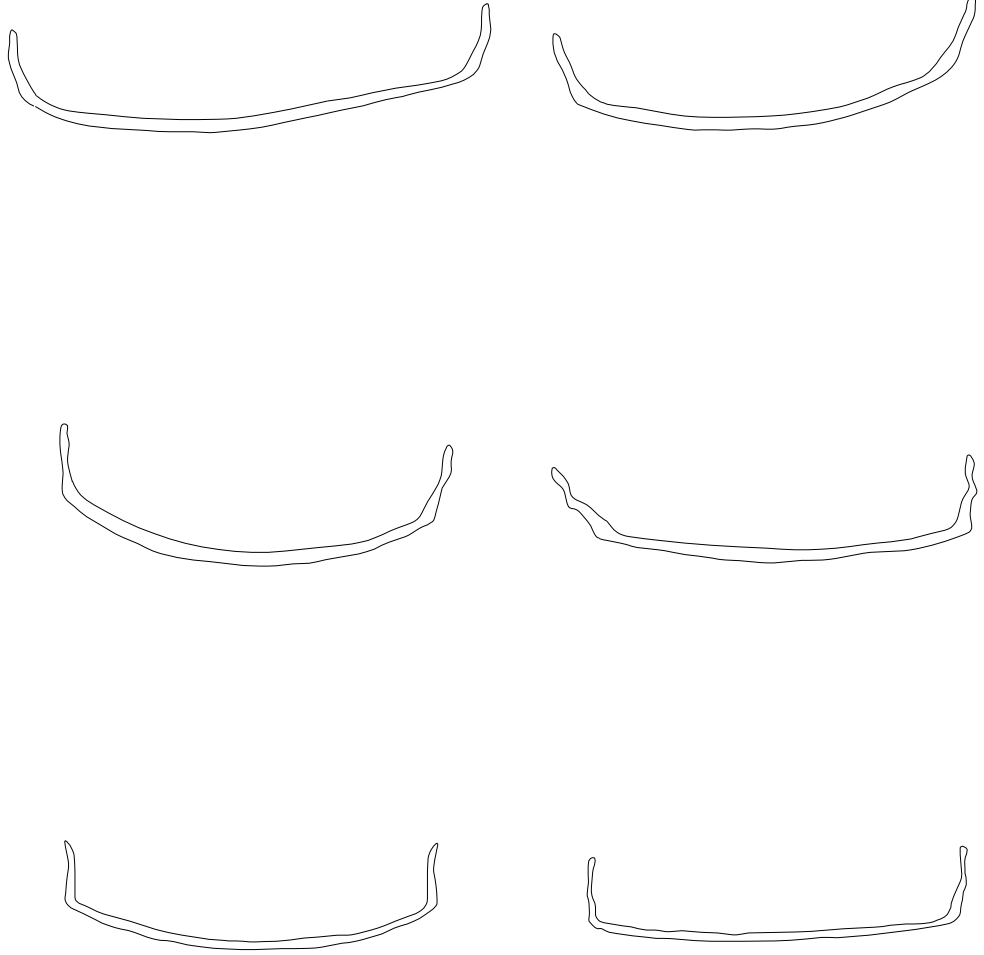
Çizim- 27

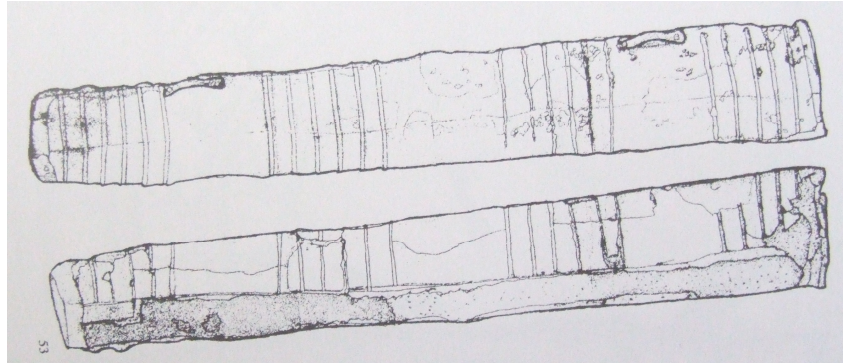
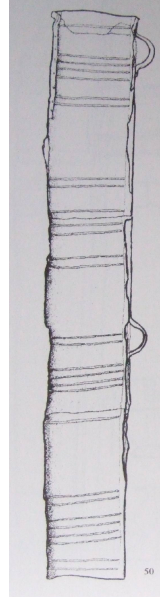
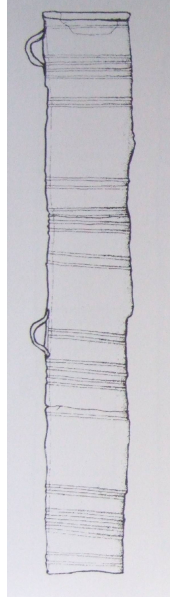
Çizim- 28

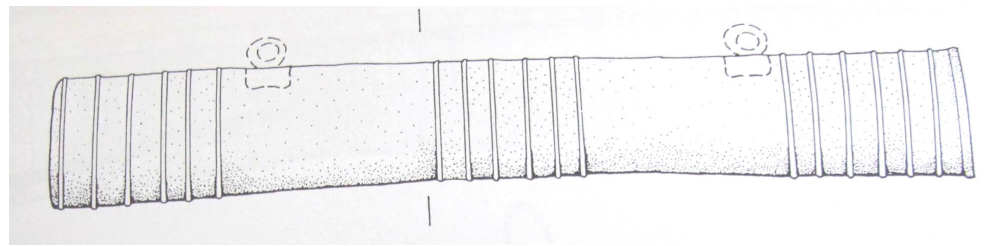
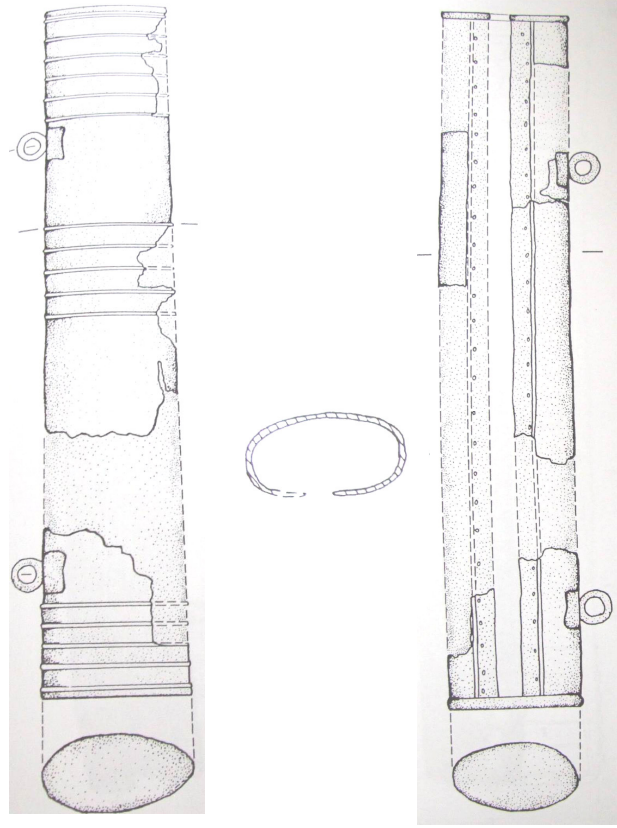
Çizim- 29

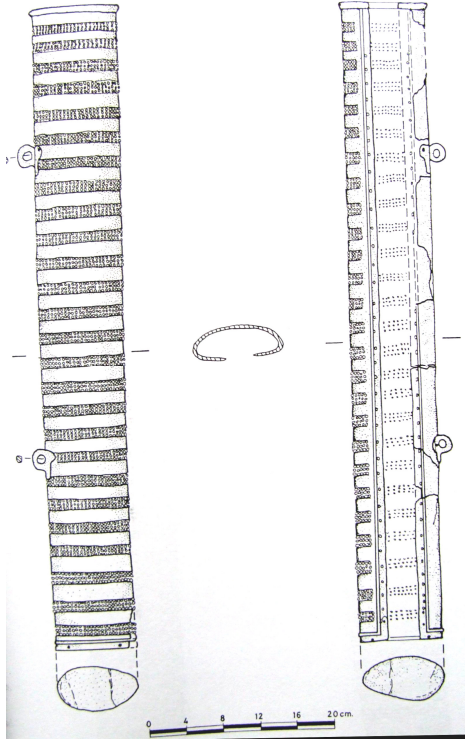
Çizim-30

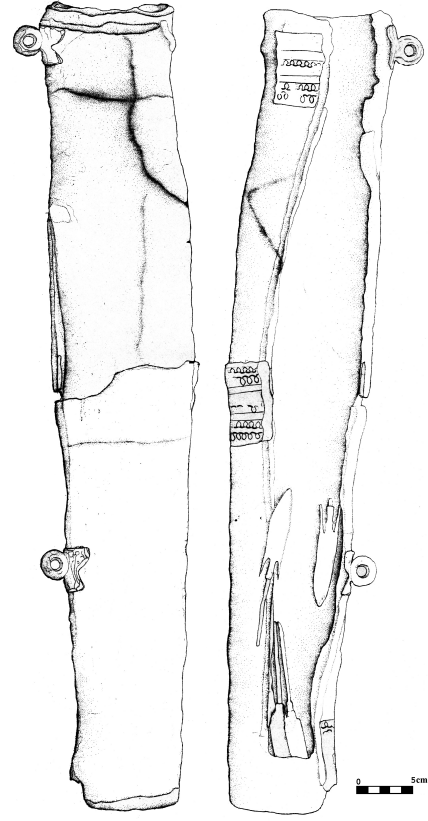
Çizim-31

Çizim- 32

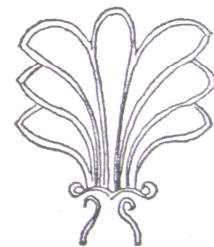
Çizim-33

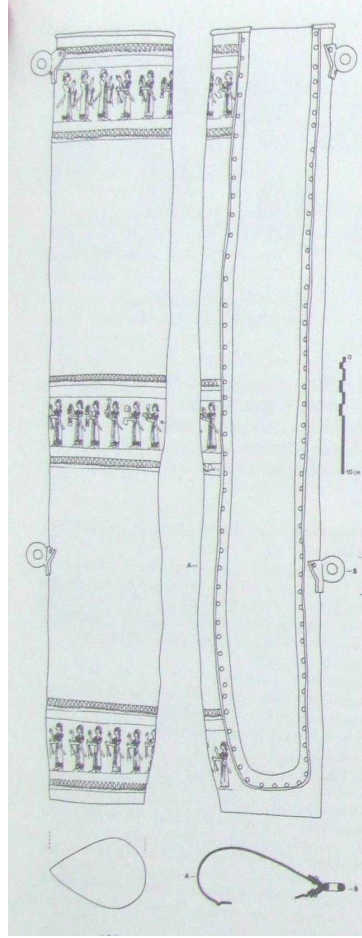

Çizim- 34

Çizim- 35

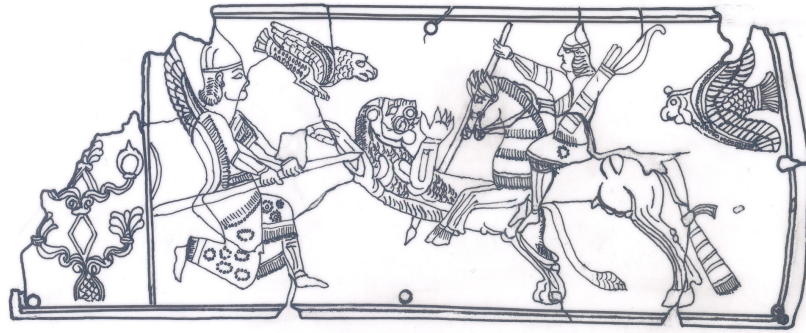
Çizim- 36

Çizim- 37

Çizim- 38

0 1 2 3 4 5cm.

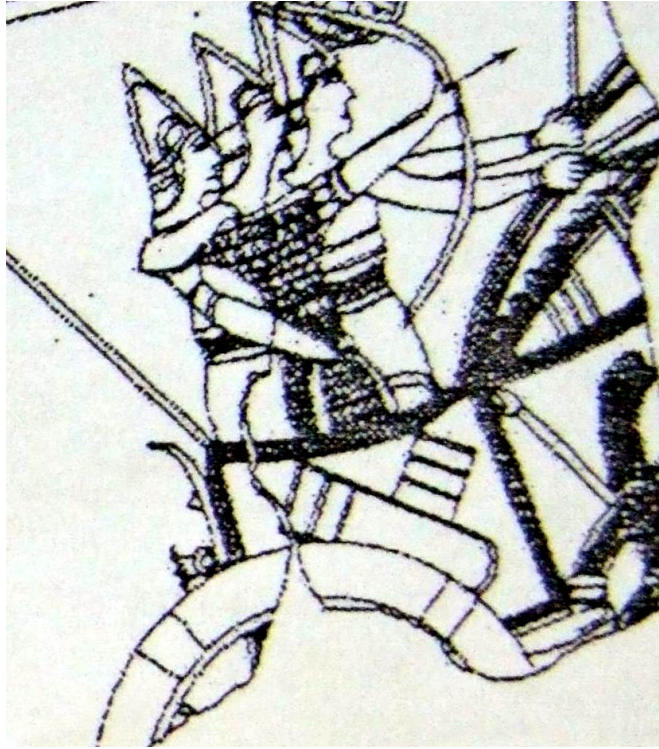
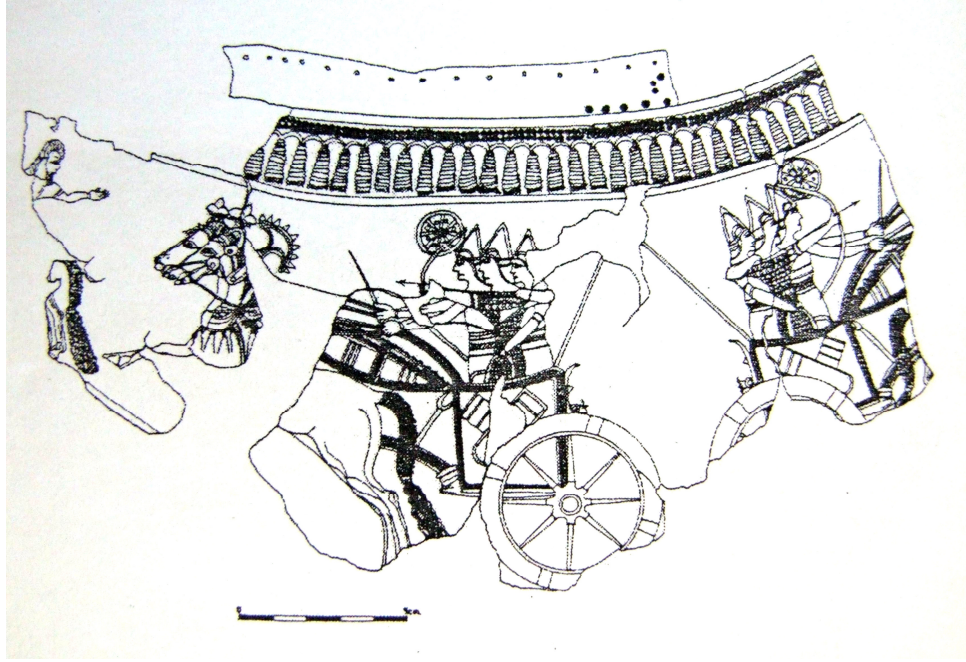
Çizim- 39

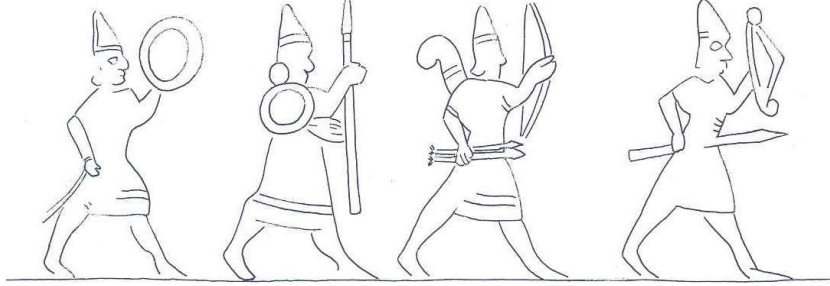
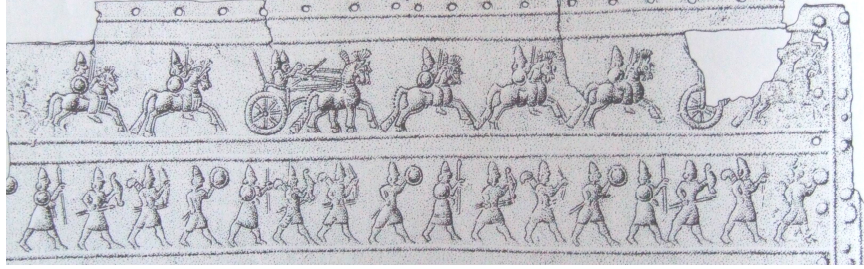
Çizim- 40

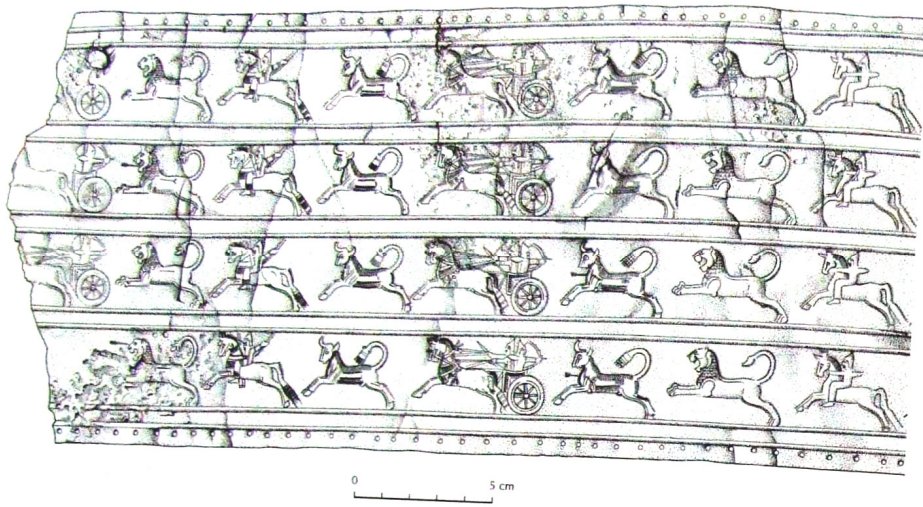
Çizim- 41

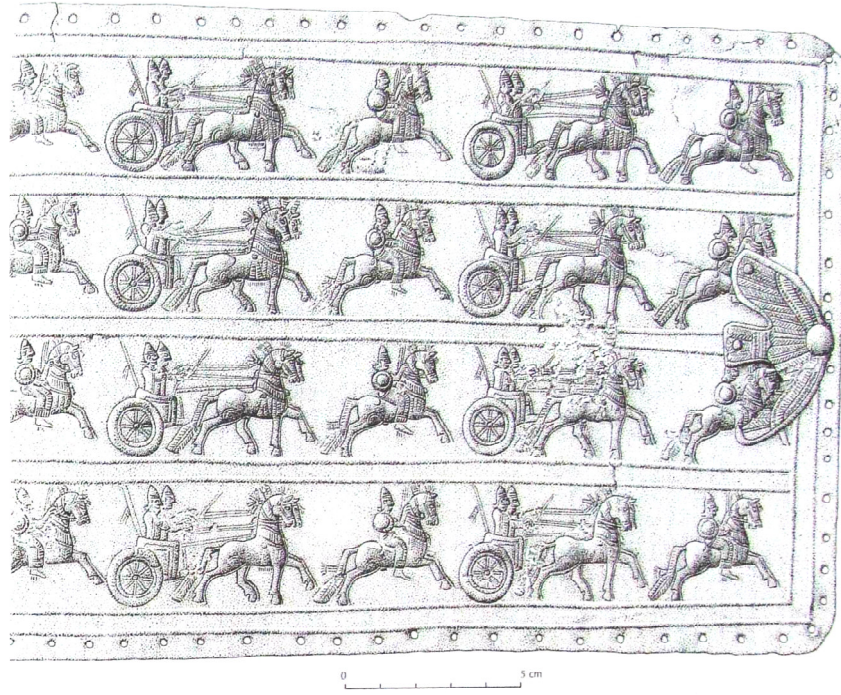
Çizim- 42

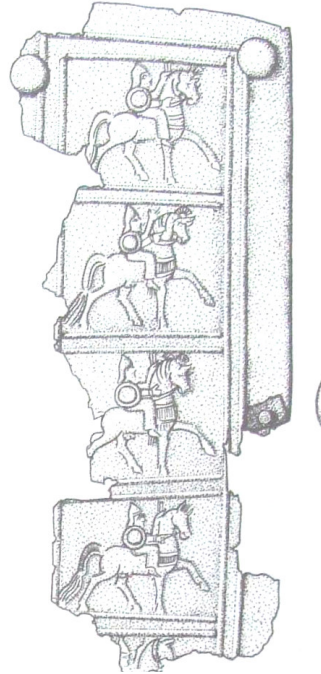
Çizim- 43

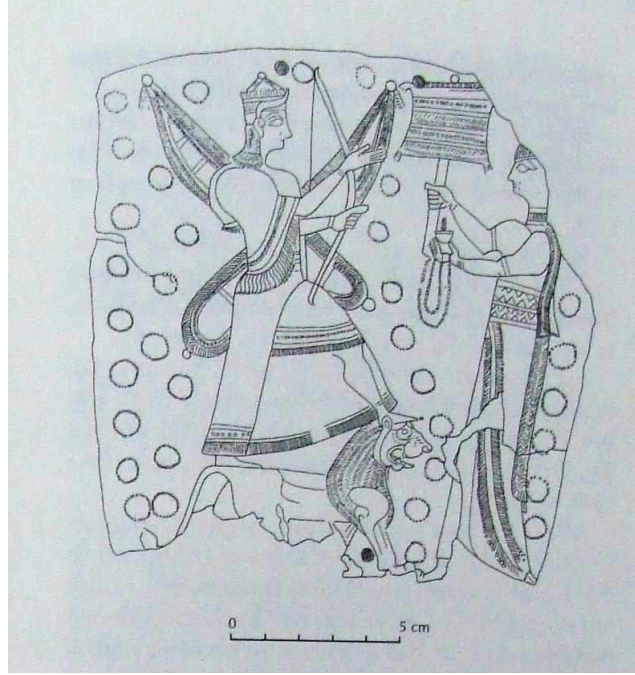
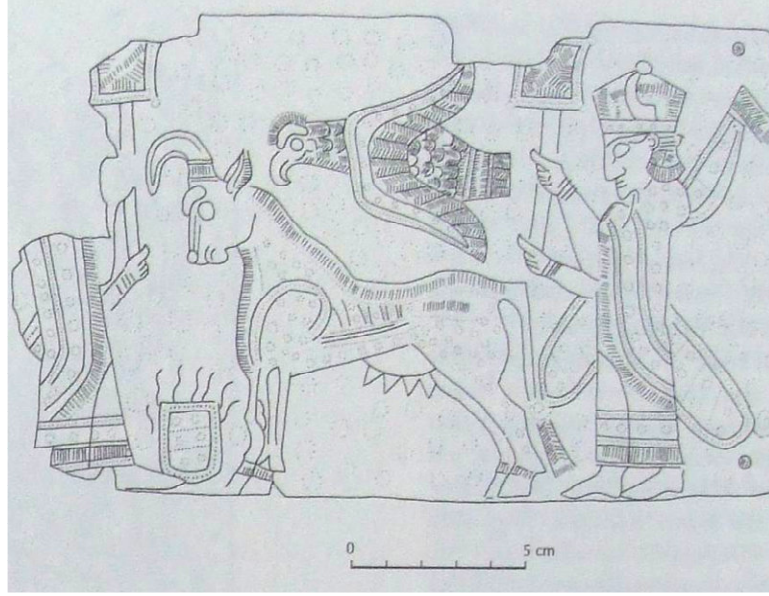
Çizim- 44

Çizim- 45

Çizim- 46

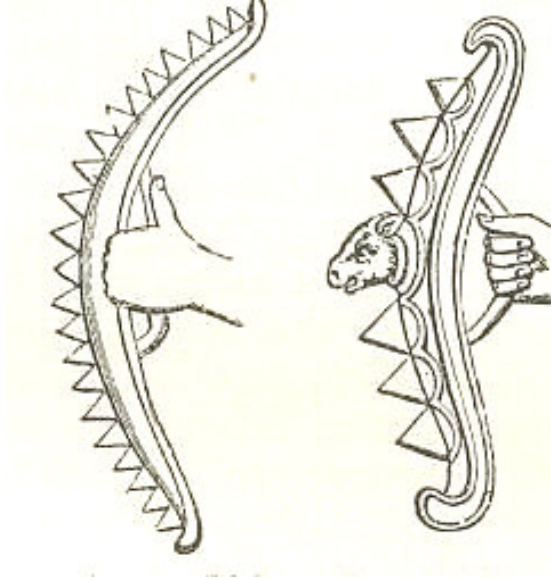
Çizim- 47

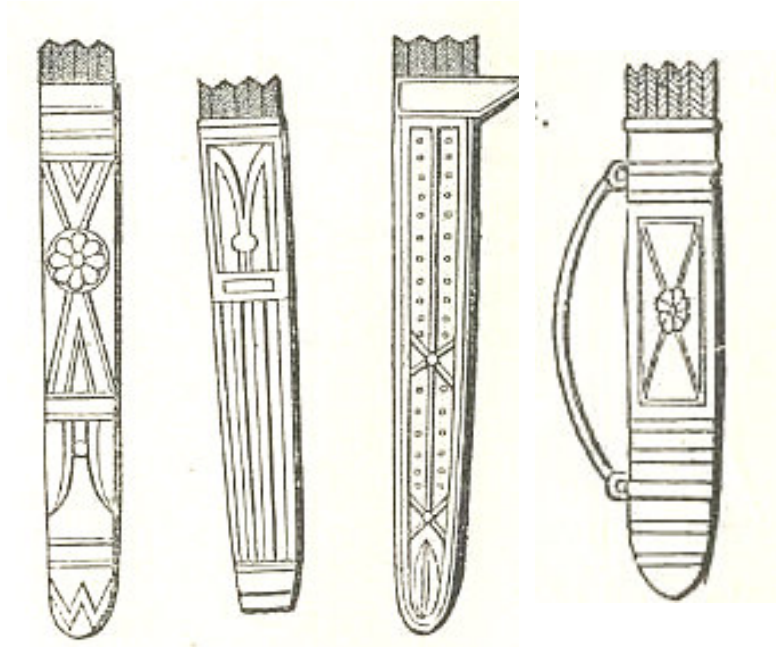
Çizim- 48

	Könige	B	B/C	C	D	E	F	G	H	I	K
Muster		Işpuini	Işpuini +Menua	Menua	Inuşpua	Argişti I.	Sarduri II.	Rusa I.	Argişti II.	Rusa II.	Rusa III.
		B.22 B.23 B.31-B.38 B.40 B.41								I.12	
		B.40									
		B.40									
				C.18							
			B/C.1								
				C.21-C.23 C.41 C.44		E.14 E.15	F.97 F.110	G.10 G.13 G.14		I.13	K.3
				C.19 C.20							
				C.18							
											K.2. K.5
						E.5 E.18 E.36	F.86-F.88 F.95 F.101 F.103 F.104 F.108 F.109				K.4

Çizim- 49

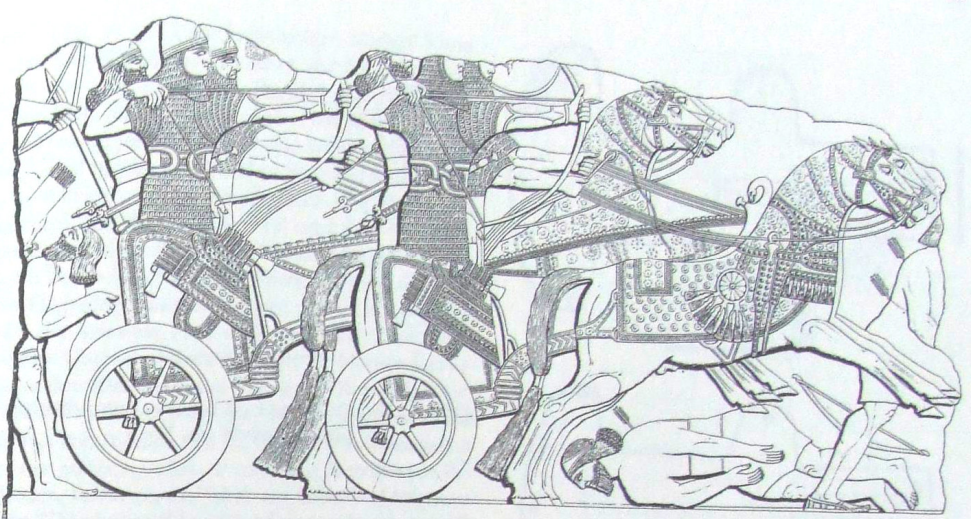
Çizim- 50

Çizim- 51

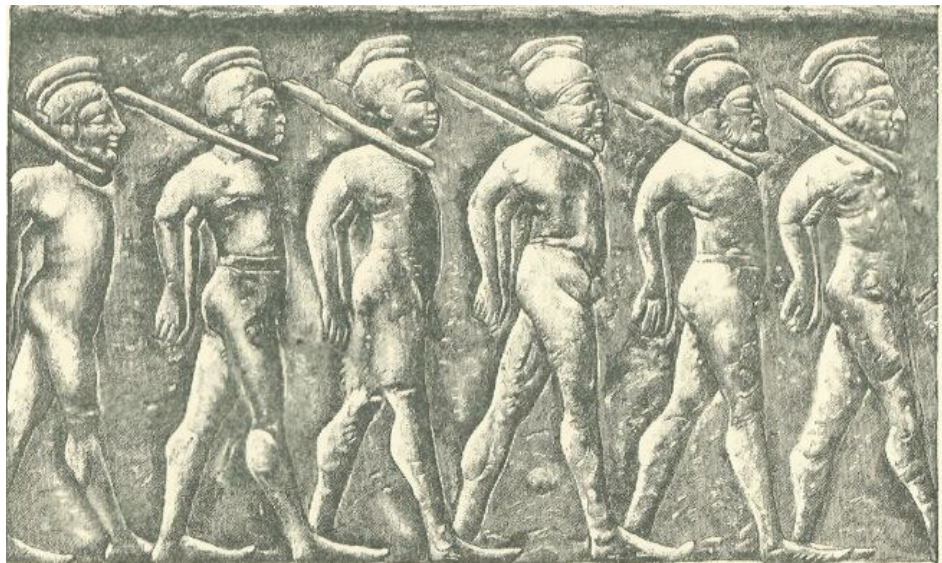
Çizim- 52

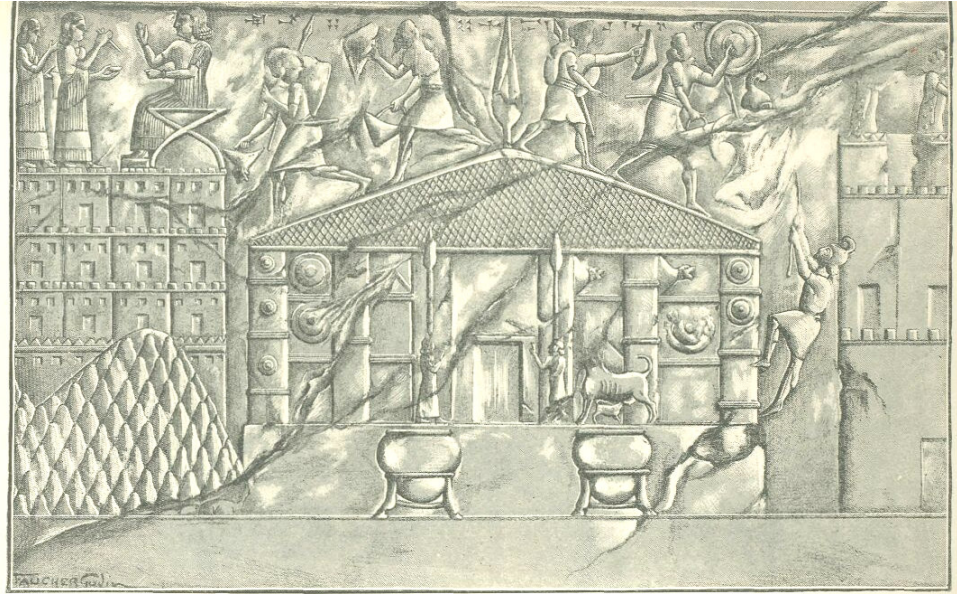
Ç izim- 53

Resim- 1

Resim- 2

Resim- 3

Resim- 4

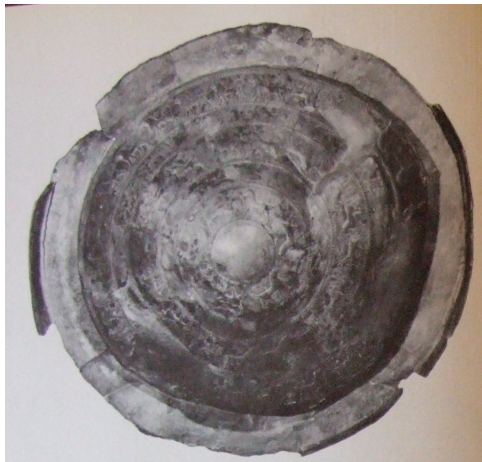
Resim- 5

Resim- 6

Resim- 7

Resim- 8

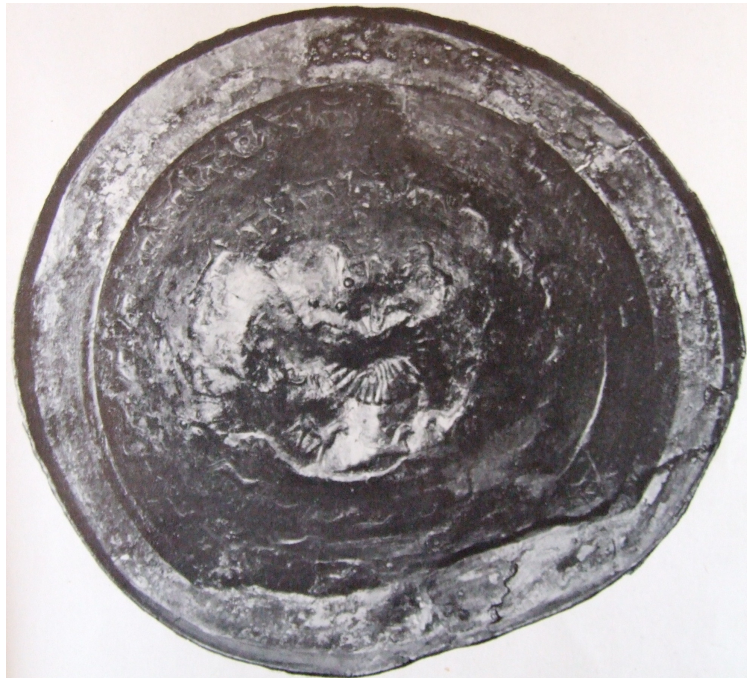
Resim- 9

Resim- 10

Resim- 11

Resim- 12

Resim- 13

Resim- 14

Resim- 15

Resim- 16

Resim- 17

Resim- 18

Resim- 19

Resim- 20

Resim- 21

Resim- 22

Resim- 23

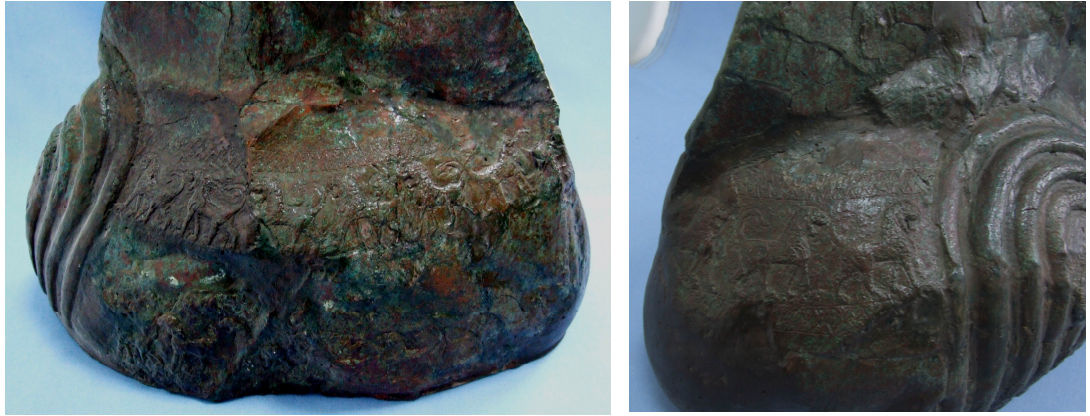
Resim- 24

Resim- 25

Resim- 26

Resim- 27

Resim- 28

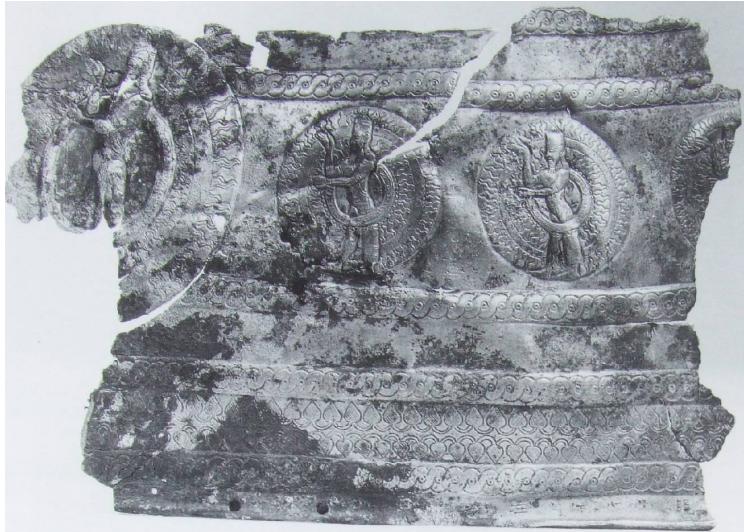
Resim- 29

Resim- 30

Resim- 31

Resim- 32

Resim- 33

Resim- 34

Resim- 35

Resim- 36

Resim- 37

Resim- 38

Resim- 39

4

Resim- 40

Resim- 41

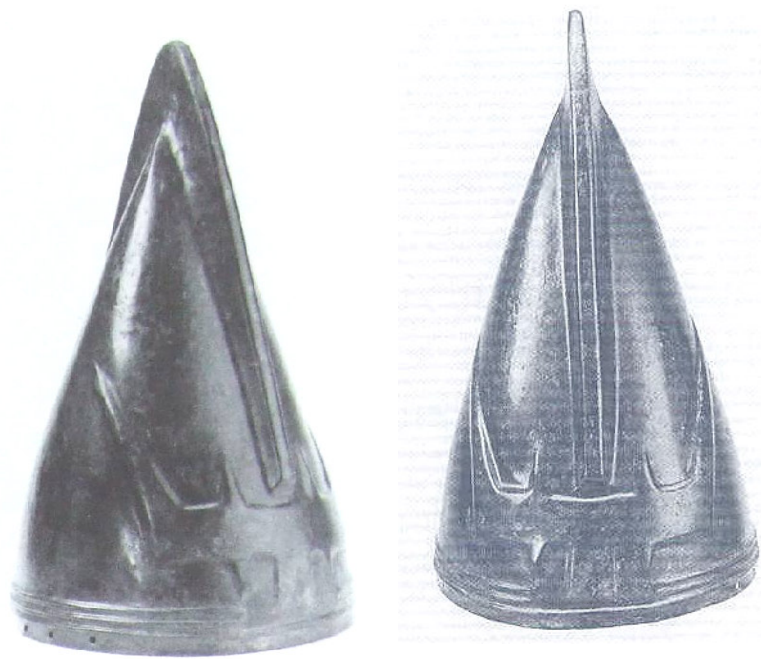
Resim- 42

Resim- 43

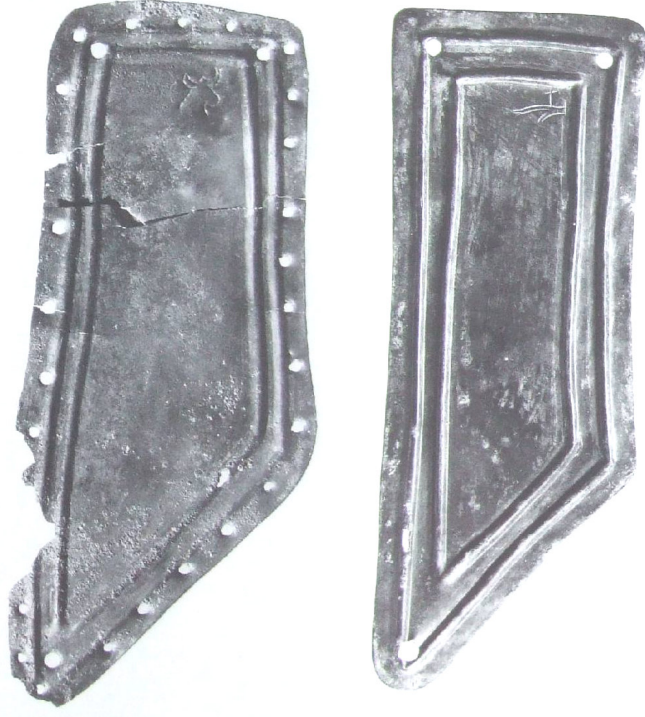
Resim- 44

Resim- 45

Resim- 46

Resim- 47

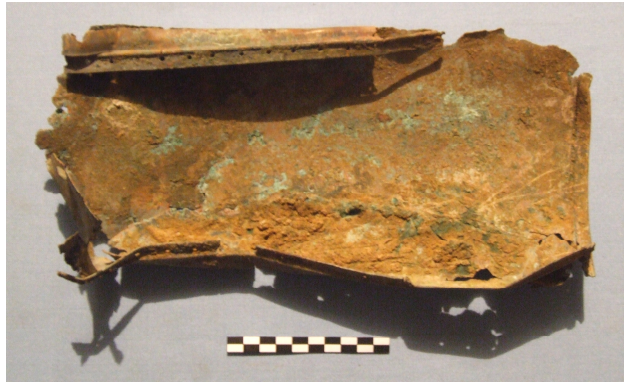
Resim- 48

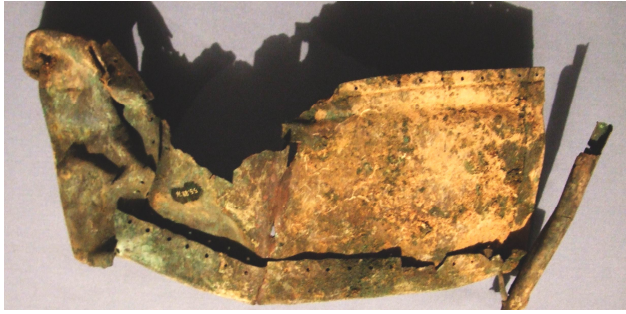
Resim- 49

Resim- 50

Resim- 51

Resim- 52

Resim- 53

Resim- 54

Resim- 55

Resim- 56

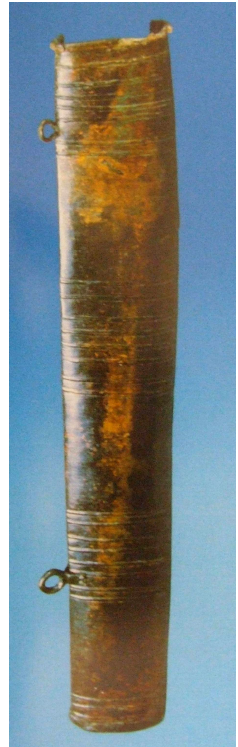
Resim- 57

Resim- 58

Resim- 59

Resim- 60

Resim- 61

Resim- 62

Resim- 63

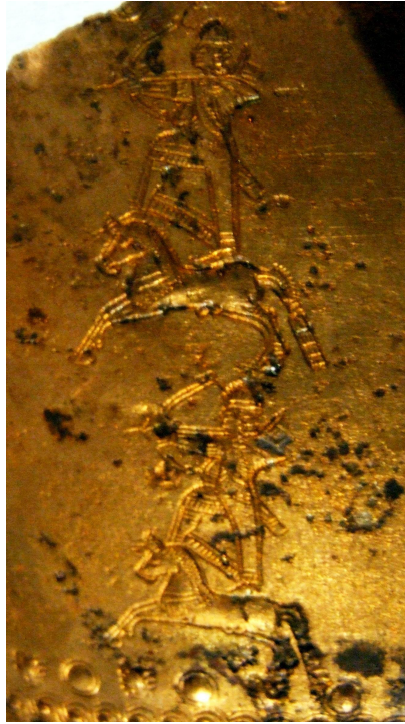
Resim- 64

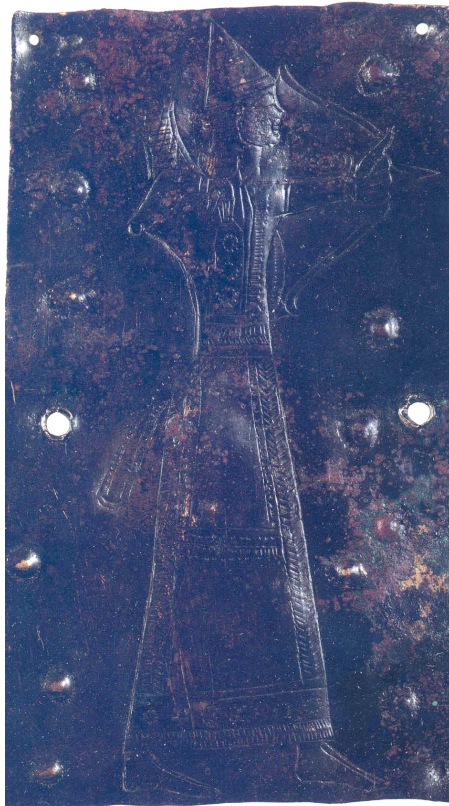
Resim- 65

Resim- 66

Resim- 67

Resim- 68

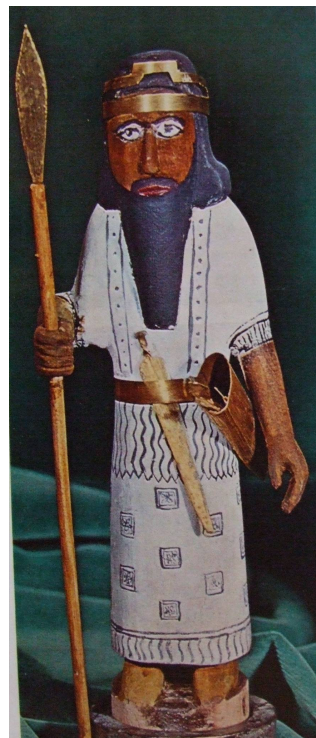
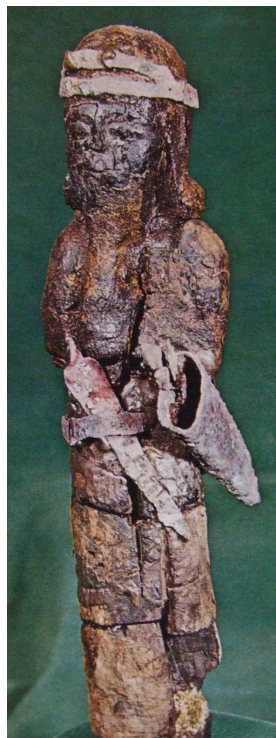
Resim- 69

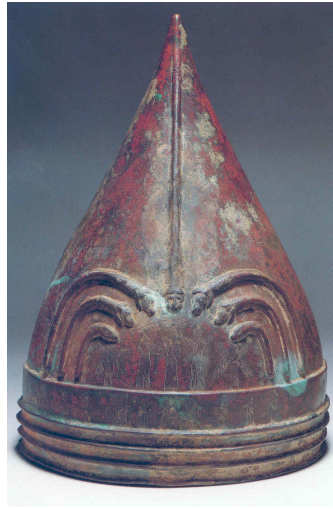
Resim- 70

Resim- 71

Resim- 72

Resim- 73

Resim- 74

Resim- 75

Resim- 76

Resim- 77

Resim- 78

Resim- 79

Resim- 80

Resim- 81

Resim- 82

Resim- 83

Resim- 84